Lipp Tamás
SUJTÁSOS
NEMZET
Liget

Lipp Tamás

SUJTÁSOS NEMZET

Kiadja a Liget Műhely Alapítvány, 2021.

Szerkesztette: Levendel Júlia, Horgas Judit
Tördelés: Károlyné Őr Erzsébet

A borítót René Margit tervezte
Fortepan | Budapest Főváros Levéltára |
Klösz György fényképének felhasználásával

ISBN 978-615-5419-65-2

TARTALOM

A SÁTÁN KÖRZŐJE 5

Krisztus Pilátus előtt 6

Sujtásos nemzet 22

Megint zsidókérdés 38

Egy korszak mint műalkotás 70

Az eszlári passió 83

A Vajda 107

KÁNKÁNIA 131

A Haynau-alapítvány 132

Összeesküvők 137

Krúdy Kálmán csínytevései 152

Vasba öntött vágyak 157

A frakkos banda 161

Spanga 165

Turulmadár fenn az égen 168

Párbaj 171

Bádogpokol 175

Majális 178

Léggömb 188

A budapesti földalatti 191

Telefonhírmondó 194

A kor lelke 198

Konstantinápoly Budapesten 201

Kánkán avagy a lábemelés művészete 204

Összehordtuk kincseinket 207
Idegen szemmel 210
Alternatív kiállítás 213
Az elrejtett való 216
Fehér rabszolgák 219
Női bűntevők 222
Az ezüstös banda 225
Rabonbán 228
Treuga dei 231
A pénz ördöge 235
Pedofil pénzügyér 239
Vay Sarolta-Sándor 243
Simli Mariska 246
Az oroszlán megszelídítése 250
A kormánybiztos halála 254
Charlie és Emma 257
Petőfi lelke 260
Krúdy Gyula író lesz 264

A SÁTÁN KÖRZŐJE

KRISZTUS PILÁTUS ELŐTT

1882. február 17-én az Európa-szerte ünnepelt Mester, nyolc év múltán először, feleségével együtt hazalátogatott Budapestre, s magával hozta a frissen festett, mintegy huszonöt négyzetméteres „biblikus vásznat", amelyet leveleiben korábban *Az én elítéltem*ként emlegetett, s amelynek később a *Krisztus Pilátus előtt* címet adta. Festmény Magyarországon még nem aratott ekkora sikert: a képet néhány hónap alatt több mint százezren nézték meg, a Műcsarnok előtt akkora volt a tolongás, hogy időnként lovasrendőröket kellett kivezényelni, de még így is előfordult, hogy a tömeg széttörte a korlátokat. Országos gyűjtés kezdődött, hogy előteremtsék a festmény megvásárlásához szükséges pénzt. A nemzeti összefogás jele, hogy elsőként Kovács Zsigmond veszprémi püspök, másodiknak pedig Wahrmann Mór, a budapesti Lipótváros országgyűlési képviselője ajánlott fel ezer-ezer forintot.

A honi kritikák szinte versengve dicsőítették a Mestert, „megjelenítő erejét" a legnagyobbakhoz: Rembrandthoz, Leonardóhoz, Tizianóhoz hasonlították; a „magyar géniusz" magasztalásába azonban gyakran disszonáns hangok is vegyültek. A Petőfi Társaság rangos folyóiratában, a Koszorúban például – György Aladár tollából – ezt olvashatjuk: „A képen Rembrandt alakjai elevenednek meg. Valamennyi arc közös családi vonásokkal bír. Nagy részét mintha jelenleg is ismernők a börze, a pénzarisztokrácia, s a demagógok (!) körében. Csak egy arc van közöttük, hol a művész némileg engedményt tett: a fiatal nőé. Ez is zsidó arc, de rajta van a rafaeli szendeség." Úgy látszik, a „nemzeti művészet" megteremtésének hevülete előhívta az érzelmi antiszemitizmus vízjeleit.

A nagy történelmi látványosság hazaérkezésével szinte egy időben zajlott a parlamentben a vasvári kérvény vitája, amelyben Istóczy Győző, Vas vármegye képviselője azt javasolta, töröljék el az 1867-ben „elhamarkodottan bevezetett zsidóemancipációt". Nem sokkal később Tiszaeszláron eltűnt

egy tizennégy esztendős cselédlányka, s az eszlári zsidókat gyilkosság vádjával állították a nyíregyházi törvényszék elé. Pozsonyban, Bécsben és Pesten antiszemita megmozdulásokra került sor. Az eszlári zsidókat – bizonyíték hiányában – fölmentették, de közben az ország – a parlamenti csatározások hatására – két táborra szakadt: a kormányzó liberálisok az emancipáció győzelméről beszéltek, az antiszemiták pedig kétségbe vonták a bíróság pártatlanságát. Igaz, kisebb figyelem mellett, de a parlament megtárgyalta és elfogadta a törvényt, amely a dohánytermesztést állami monopóliummá teszi. Az országban filoxérajárvány pusztított, s a kormány a fertőzés terjedését különféle szállítási és forgalmi rendszabályokkal igyekezett meggátolni. Az ellenzéki „függetlenségi és 48-as párt" kebeléből kiváltak a szélsőségesek, s Istóczy Győző vezetésével önálló pártot alakítottak. A német és osztrák antiszemiták a szászországi Chemnitzben – magyar részvétellel – nemzetközi kongresszust rendeztek. Ez idő tájt tárgyalt a kormány Budapesten a Rotschild-konzorcium képviselőivel az ország jelentős adósságállományának „átütemezéséről". Közben gőzerővel épült az ország vasúthálózata, a sajtó pedig egyre-másra szellőztette a különböző panamákat. Tovább folyt a terméketlen „kardbojt-vita" a nemzeti haderőről, s az „identitáskereső ugor–török (nyelvi) háború, de Boszniában az Osztrák–Magyar Monarchia és a török szultán csapatai között „igazi" – véres – csetepatékra is sor került. Rákosi Jenő a népszerű BH-ban (Budapesti Hírlap) „harmincmillió magyarról" ábrándozott, miközben a csángók megsegítésére gyűjtött pénzt Verhovay Gyula – egyébként az antiszemitizmus lelkes híve – elsikkasztotta, s egy ügyes orosz kereskedő a nyelvrokon szamojéd családot az állatkertben, a sasok nagy kalitkája mellett harminc koronáért mutogatta.

Ha a korabeli napilapokból, naplókból, levelekből kibontakozó eseményeket egységes képpé akarjuk rendezni, szembekerülünk a korszak alapvető törekvésével: a gyarapodó polgár mindenekelőtt birtokolni, nem pedig rendszerezni akarta az életet; gyönyörködtette a változatosság, a sokféle-

ség, a színesség. A trieszti születésű Claudio Magris írja a monarchia kultúrájáról: „Mindig is visszariadt az élet egységes szemléletétől, az események közötti kapcsolatok megragadásától, ezért a valóság különböző szempontjai megannyi egymástól független párhuzamos vonalként rögzülnek".

Munkácsy nagyméretű „biblikus vásznán" is felfedezhetjük a párhuzamos szerkezetet: a szereplők nem egymás felé fordulnak, hanem „kibeszélnek" a képből, nem párbeszéd folyik, csupán monológ, valódi drámai helyzet helyett az operafinálék modorában megjelenített, egymás mellett álló figurákat látunk. A kép gyújtópontjába vonja, s élesen kirajzolja egy korszak ellentmondásos törekvéseit és tragikus tévedéseit.

Ha elolvassuk Munkácsy leveleit és „ifjúkori emlékeit", amelyeket „barátnőjének", madame Chaplinnek (Charles Chaplin francia festő feleségének) mondott tollba, az a kedélyes hamisság tűnik fel legelőször, mely mint keskeny, hajlékony palló ível át a szenvedélyek szakadékán. A Mester csak a szereplők, a helyszínek és a tárgyak kontúrjait rajzolta meg, viszonyukat: a *szerkezetet* kidolgozatlanul hagyta. Feleségéhez, de Marches báró özvegyéhez „szerelmes leveleket" írt, mert „Cilike" féltékeny természetű lévén, elvárta, hogy az ő „Miskája" levélben is biztosítsa hűségéről; miközben *Életírását* Chaplinnének diktálta. Arról, hogy Chaplinné és a Mester egyébként mivel töltötte idejét, sem ezek, sem más levelek nem tudósítanak.

Munkácsy 1880. július 3-i levelében említi először a Krisztus-képet. „Drága Cilikém, felizgattak a munkások és mindenféle népség, aki nagy vásznamat preparálta. Szerencsére elkészült, és én megkezdtem az igazi nagy munkát! Elképzelheted, hogy mekkora élvezettel dolgozom annyi vágyakozás után, végre kiélvezem a bitument, mert tudniillik, hogy a vászon már majdnem fedve van vele." Mindennap korán reggel elindult a műterembe, kis csomagban magával vitte az ebédjét, rendszerint borjúkotlettet, amit egy pohár könnyű vörösborral fogyasztott el. Megszállottan dolgozott. Egy szemtanú szerint „rendkívül termékenyítő volt látni, mily biztonsággal

rakta a legvilágosabb fényeket a bitumen-aláfestésre, s mint festette aztán tele lassankint és világosan az egész alakot. Szívvel-lélekkel ott csüngött a munkáján. Az óriási vásznon igazi elemében volt. Az aláfestésnél valósággal kéjelgett a bitumenben; magából kikelve, tűzzel rohant a munkába, felgyűrt ingujjal, mint egy mázolólegény, tombolt ide-oda a képen, míg végre a türelmetlenségtől lebírva puszta kézzel markolt a festékbe, és egyre szélesebb foltokban alakította a képet."

Amilyen könnyedén, lendületesen vitte föl a színeket, annyit bajlódott a kompozícióval: néhány erőteljes, széles ecsetvonással akarta letaglózni a közönséget, de hiába dúlt az indulat, a színes foltok önálló életre keltek, sehogyan sem akartak összeállni. Csak a bitumen segített: mondhatnánk azt is, rákapott a bitumenre. Ez a sötétbarna, zsíros, „sátáni lé" összetartotta a föléje hordott színeket, megteremtette a tónusegység látszatát; a bitumen biztonságot adott, most már szabadjára engedhette indulatait, tobzódhatott a látomásokban. Csakhogy a pillanatnyi biztonságért súlyos árat fizetett, le kellett mondania a művész legősibb, legtermészetesebb igényéről: az örökkévalóságról. Munkácsy minden valószínűség szerint jól ismerte az aszfalt alapú festék tulajdonságait, tehát tudnia kellett azt is, hogy képeire egyszer majd ráborul az örök homály. De hát miért éppen a festmények élnének örökké?! „Végre kiélvezem a bitument", vágta kihívóan a világ szemébe, mintha csak valami titkos kábítószerre talált volna, valami különleges, lassan ható idegméregre, amellyel ki lehet ölni a függetlenségre törekvő színes foltokból az életet.

Erről azonban már nem szólnak a korabeli naplók és levelek. Bizonyosan csak azt tudjuk, hogy augusztus közepén rövid időre megszakította a munkát, s Karlsbadba utazott egy kis fürdőkúrára. Innen írta feleségének: „Drága Cilikém! Fölséges zsidók vannak itt. Sokszor gondolok elhagyott Krisztusomra, különösen, ha eszembe jut, hogy árának felét már megkaptam. Azért gondolok rá, mert nem lehet tőle megszabadulnom, mint egy felöltőtől, melyet levetünk, ha melegünk

van, és felveszünk egy félórával később. Nem szabad, hogy az ember hosszú ideig hagyja hűlni azt a kis inspirációt, amije van, aminek sohasem sejtheti a tartalmát."

Az ősz már újra Párizsban találta Munkácsyt, sokat kínlódott a háttérrel, de azért bizakodott, hogy előbb vagy utóbb „beletalál a megkezdett gondolatkörbe". Igaz, a szokásos bosszúságok sem kímélték. Levél Cilikének: „Tegnap megkaptam leveledet, hogy ismét fizessek 200 frankot. Mi ez? Már annyit fizettem, hogy valósággal meg vagyok ijedve. Te azt mondtad, hogy nincsen semmi kifizetni való, hogy minden rendben van. És íme, itt vannak! A cipész 240 frankos számlával. Hitemre, ez bosszantó, bocsásd meg e kifejezést, de nem akarok minderre gondolni, mert rossz kedvbe esem."

Közben meghalt újszülött gyermekük, de erről nem esett szó a házaspár levelezésében. Munkácsy titkára szerint a Mestert ez idő tájt gyakori főfájások kínozták, sötétbarna látomások nyomasztották; álmában minden éjjel újra ragacsos enyvet kellett főznie, melynek szagát asztalosinas korától ki nem állta, mert az a döglött, fölpuffadt állatok bűzére emlékeztette.

Ha megnézzük az őrület felé sodródó barátjáról, Paál Lászlóról festett, igaz, korábbi keltezésű, de megdöbbentő erejű portréját, az az érzésünk, mikor a Mester a Krisztus-képet festette, már maga is a sátán foglya volt; a „kábítószer" megtámadta idegrendszerét. Szenvedélyesen gyűlölte a fiatalokat, a „moderneket", megvetette harsányságukat, mert titkon irigyelte életerejüket, tisztán, fehéren villogó vásznaikat, élénk színeiket. „Az impresszionisták szédelgő világcsalók", jelentette ki minden alkalommal, amikor valaki a jelenlétében dicsérni próbálta képeiket. Egyszer véletlenül meghallotta, amikor a műteremben egy látogatója így nyilatkozott a készülő Krisztus-alakról: „Olyan, mint egy nihilista, aki a cár életére tör". Akkor keserűen kifakadt: „Igen, tele vagyunk egészségtelen, ostoba politikai ideákkal, telve mindennapi életünk apró kis bosszúságaival, s ezért nem tudunk figyelni az örök, nagy emberi mítoszokra."

Ha már ennyit emlegettük a ragacsos bitument, a metaforát tovább bontva azt is mondhatjuk: a Mester *lépre ment.* Langi uram sötét, enyvszagú műhelyéből duzzadó vágyakkal indult neki a világnak, s bár sokat nélkülözött, főként a nők segítségével előbb vergődött világhírre, mint hogy a mesterség csínját-bínját biztonsággal elsajátíthatta volna. A szenvedély tüze éltette színeit, természet után festett csendéletei levegősen ragyognak, de amikor a monumentális történelmi látványosságok kosztümös alakjait kellett elrendeznie a műteremben és a vásznon, kihunyt a tűz, elbizonytalanodott; azért kellett alapozó bitumennel bemázolnia a vásznat, mert ez a zaftos kence némiképpen pótolta a fegyelmezett kompozíciós munka biztonságát.

Munkácsy igazi sikersorozata a *Milton*nal kezdődött: ekkor kötött szerződést Karl Sedelmeyerrel, a kor szavát jól értő, Thomas Mann *A Buddenbrook ház*ából ismerős, Hagenström-típusú, újgazdag impresszárióval. A német származású Sedelmeyer fölfigyelt a Mester színpadiasan elrendezett, kosztümös irodalmi látványosságára, valószínűleg nemcsak a képben, de a festőben is meglátta a későbbiekben kiaknázható üzleti lehetőséget. Az impresszárió sokkal magasabb árat fizetett, mint azelőtt bárki, igaz, a képet, jelentős felárral, azonnal tovább is adta egy amerikai üzletembernek azzal a kikötéssel, hogy egy évig még ő rendelkezhet a festménnyel. Sedelmeyer 1878-ban bemutatta a *Milton*t a párizsi világkiállításon, ahol a kép aranyérmet nyert, majd európai körútra vitte. Így jutott el a festmény Bécsbe és Budapestre is. Munkácsy a siker betetőzéseként a királytól vaskorona rendjelet és nemesi oklevelet kapott. Később a *Krisztus Pilátus előtt* diadalútja, melyet szintén Sedelmeyer tervezett, ugyanerre vezet majd. Sedelmeyer és Munkácsy 1878-ban tízéves szerződést kötött, bár az is lehet, hogy nem ő, hanem a felesége szerződött. Mindenesetre ez a szerződés megpecsételte a festő további sorsát. Az egyezség 3. pontja kimondta: „Tekintettel Munkácsy úr *termelőképességére*, lehetséges, hogy évente kb. százezer frankot keressen."

Ez volt tehát a lépes vessző, amelyre a vad, pusztai sólyom-múltjára oly büszke Mester gyanútlan odaragadt. Abban az évben például, amikor a *Krisztus Pilátus előtt*öt festette, százezer frankot kapott Sedelmeyertől előlegként, ám ez a pénz még a nagy kép elkészülte előtt elfogyott. Az impresszárió bőkezűen bánt az előlegekkel, hiszen jól tudta, minél többet ad, a festőnek annál többre lesz szüksége; nyilvánvalóan szövetséget kötött a párizsi nagypolgárság kegyeit kereső, szenvedélyesen költekező feleséggel is: így a kettős hurokba szorult festő „termelőképességét" végsőkig kihasználhatta. Munkácsy többször tiltakozott, de inkább csak tessék-lássék; ő a mélyről jöttek görcsösségével ragaszkodott a polgári jóléthez, ez volt számára az életbevágóan fontos siker egyetlen bizonyítéka. Nem lázadt, csak zsörtölődött, főként a feleségével. Még a *Milton*t festette, amikor egy alkalommal Cilike számonkérő, sürgető levelére így válaszolt: „Úgy látszik nekem, hogy azt hiszed, én itt rózsákon hempergek... Hogyan képzeled el, hogy egyszerre két képet fessek? Egyiket a jobb kezemmel, a másikat a ballal?"

Az biztos, hogy a *Milton* sikere és Sedelmeyer nagyvonalú szerződés-ajánlata fordulatot hozott Munkácsy életében: egyre kevésbé becsülte a korábban szabad ég alatt, főként Colpachon festett „ropogós vásznait", ezt a műfajt már csak mint „választékos művészek fürdőhelyi foglalatosságát" tartotta számon, szívesebben foglalkozott a műteremben beállított, teátrális kompozíciókkal, s az utóbbiakat mindenképpen fontosabbnak, értékesebbnek tartotta az előbbieknél. Sedelmeyer kiváló érzékkel megsejtette, hogy minél többet kell a festőnek kisszerű pénzügyekkel foglalkoznia, annál jobban vágyódik majd a fenségesbe; a busás előlegek megtették hatásukat: festő és impresszárió egymásra talált. Sedelmeyer a nagyszabású történelmi látványosságokat kínálta búvóhelyül a mindennapok kisszerűsége elől menekülő festőnek.

A *Krisztus Pilátus előtt* úgy készült, mint valami huszadik századi szuperprodukció; a producer részt vett a téma kiválasztásában, kidolgozásában és megvalósításában is: ő

teremtette elő a modelleket, a kosztümöket, a drapériákat; ha kellett, kitömött lovat szerzett, ha kellett, fényképészt hívott, aki a Mester által beállított élőképeket üveglemezre rögzítette. Sedelmeyer így számolt be emlékirataiban a nagy kép születésének körülményeiről: „1880 tavaszán egy este Munkácsyval üldögéltem, beszélgettünk. A Mester elmondta, hogy a történelem egy drámai eseményét szeretné megfesteni, mint például az orléans-i szűz vagy I. Károly angol király kivégzését. Egyszóval tehát egy hős halálát, egy mártírét. Hirtelen az jutott eszembe, miért nem választ*juk* (sic!) rögtön minden idők legnagyobb mártírját, aki az egész emberiségért halt meg: Krisztust, az istenembert. Munkácsy meghökkent: De hiszen ez egy újabb szentkép lenne, amelyet már ezerszámra festettek! Mi újat lehet még ebben a tárgyban mondani?" Az impresszárió már tudta a megoldást: ő a straussi, a renani irodalmi mintát szerette volna a Mester vásznán viszontlátni.

Renan *Jézus élete* című könyvét 1863-ban adták ki először, húsz év alatt huszonhárom kiadást ért meg, számtalan nyelvre lefordították. Az író maga is bejárta a Szentföldet, eljutott Szíriába, Libanonba, Palesztinába, utazott szamárháton Galilea útjain, megmerítkezett a Jordán folyóban, hűsölt a Getszemáni kertben. A Renan által megformált Jézus nem viselt a feje körül glóriát, egyszerű zsidó vándortanító volt csupán, kedves és szeretetre méltó, akinek az lett a veszte, hogy akaratán kívül belekeveredett a Róma-ellenes politikai mozgalmakba. Renant könyvéért kiátkozta a katolikus egyház, ez azonban a szabadgondolkozású, liberális polgárság körében csak növelte népszerűségét; hosszú a művek sora, amelyek az ő Jézus-képe nyomán születtek. Arra azonban semmi bizonyíték nincs, hogy Munkácsy olvasta volna Renan könyvét. Sőt, Lázár Béla, a Mester egykori titkára határozottan tagadta ezt a föltételezést, emlékirataiban írta: „Renan először Sedelmeyer kiállításán látta Munkácsy képét. Igen, így képzeltem az én Krisztusomat, nyilatkozta. A Mester furcsán nézte a kis köpcös, papos külsejű embert, fúrta az oldalát, ki lehet az, akinek ő a Krisztusát megfestette. Mihelyt

tehette, meg is kérdezte a feleségét. De hiszen ez volt Renan! – válaszolta Cilike. Munkácsy fölmordult: Ki a fene az a Renan?" Az anekdota hitelessége azonban fölöttébb kétséges, valószínűleg csak azért találták ki, hogy még a látszatát is elkerüljék a föltételezésnek: a Mester szembefordult a katolikus egyházzal. Jellemző, hogy a Magyarországon megjelent ellenzéki napilap, az Egyetértés munkatársa a párizsi művészeti életről írott beszámolójában kiemelte: „Az egyház magas rangú képviselői is mind megnézték a festményt, s nem győzték magasztalni". A katolikus egyház konzervatív lapja, a Magyar Állam pedig sietve leszögezte: „részünkről ellentmondunk mindazon híreknek, melyek e dicső remekművet a hívő katolikusok előtt gyanúba hozzák, s a művésznek renanista irányzatot tulajdonítanak". A vallásosság kérdését Munkácsy is fontosnak tartotta, de ha erről kérdezték, igyekezett többértelmű válaszokat adni, olyanokat, amelyek nem sértették sem az egyházat, sem a liberális polgárságot. Érdemes felidéznünk azt a kissé szofisztikus nyilatkozatát, amelyet a londoni Times riporterének adott: „Sohasem próbáltam isteni személyt festeni, mivel, ami isteni, azt az ember nem képes megfesteni. Én az emberi alakban megjelent Istent akartam ábrázolni."

Ha a straussi–renani istenember-kép korabeli megítélését vizsgáljuk, Lev Tolsztoj *Anna Kareninájában* érdekes ellenpontra bukkanhatunk. A könyv egyik hőse, egy Mihajlov nevű festő, aki *Krisztus Pilátus előtt* című képén forradalmár zsidóként ábrázolta Jézust, s ezzel Strauss és Renan követőjévé vált, éles támadások kereszttüzébe került. „Nem tudom, hogyan követhetnek el ilyen goromba hibát – mondta Golenyiscsev. – Ha nem az Istent, hanem a forradalmárt vagy a bölcset akarják ábrázolni, vegyék elő a történelemből Szókratészt, Franklint, Charlotte Corday-t, csak Krisztust ne!" Mihajlov egyébként sok szempontból hasonlított Munkácsyra: ő is szegény sorból vergődött világhírre; „egy moszkvai komornyik fia volt, aki mielőtt az akadémiára került volna, semmiféle szakképzettségben nem részesült"; mértéktelen becsvágya időnként gyötrő bizonytalanságba torkollott,

ilyenkor rémülten méricskélte tehetségét, adósságait s a közönség kegyeit. „Az emberek véleményének, akármiféle volt, mégis igen nagy jelentősége volt a szemében, a lelke mélyéig izgatta. Minden megjegyzés, a legszemélytelenebb is, amely arra vallott, hogy a bírálók csak kis részét is látják annak, amit ő látott a képen, lelke mélyéig fölkavarta. Kritikusaiban a megértés nagyobb mélységét tételezte föl, mint ami őbenne volt, s mindig valami olyasmit várt tőlük, amit maga nem látott meg a képben. S a nézők ítéletében ezt, úgy rémlett, sokszor meg is kapta." Amikor pedig Golenyiscsev megrótta Mihajlovot, hogy nála „Krisztus emberisten, s nem istenember", akkor a festő így mentegetőzött: „nem festhettem meg azt a Krisztust, amelyik nincs ott a lelkemben". Munkácsy hasonlóan nyilatkozott a Times riporterének. Tolsztoj jellemzése annyira illik Munkácsyra, hogy az ember már-már gyanakodni kezd, talán az orosz író ismerte a mi Mesterünket, netán róla mintázta Mihajlov festő alakját. No nem, ez lehetetlen. Tolsztoj 1873 és 1876 között írta az *Anna Kareninát,* tehát évekkel azelőtt, hogy Munkácsy megfestette Krisztusát, de az elképzelhető, hogy Sedelmeyer, a sokat olvasó, tájékozott menedzser, mielőtt Munkácsynak javasolta a Krisztus-témát, elolvasta Tolsztoj könyvét. Mindez csak föltételezés. Az azonban bizonyos, hogy Munkácsy jól ismerte Antokolszkijt, a Párizsban élő, orosz származású szobrászt, Tolsztoj pedig minden valószínűség szerint róla mintázta Mihajlov alakját. Ez a szál köti össze a két nagy nemzeti festőt: Antokolszkijt ugyanis szoros barátság fűzte az Oroszországban élő Repinhez, Munkácsy az ő közvetítésével ismerhette meg „az orosz naturalizmus atyját". Antokolszkij egyik levele tanúskodik erről: „Műtermemben nemrég felkeresett Munkácsy Mihály, magyar festőművész. Látta Repin *Ősszel* c. tanulmányát, amely nagy gyönyörűséget okozott neki. Szeretném ezt miharabb közölni Repinnel." Repin és Munkácsy kapcsolata az 1950-es években nagy hangsúlyt kapott Magyarországon, nemzetük legnagyobb festőinek szerepét osztották rájuk. Repin *A gyónás visszautasítása* című képét „az orosz *Siralomház*ként" emlegették, *A propagandista elfogását* pedig Munkácsy

*Éjjeli csavargó*jához hasonlították. Az igaz, hogy mindkét festőre jellemző a teátrális elemek hajszolása, az erőltetett naturalizmus: valószínűleg egyikük sem hitt igazán abban, hogy a nézők erőszak nélkül is képesek még drámai helyzetek átélésére; de a különbségek is eléggé szembeötlőek: Repin hőse visszautasítja a gyónást, Munkácsy *Siralomház*ában viszont gyertya és feszület mellett virrasztanak a halálraítéltek.

Mármost fel kell tennünk a kérdést: Munkácsy híven követte-e Sedelmeyer instrukcióit, tehát „renanista" képet festett, amely megfelelt a liberális polgárság eszményeinek, vagy inkább hagyományos „szentképet", amilyet a katolikus egyház várt tőle? A Mester nem választott: most is, mint életében oly gyakran, igyekezett összeegyeztetni a különböző elvárásokat, s ebben nagy segítséget kapott Sedelmeyertől, aki az újkonzervativizmus jegyében fogant csillogó történelmi látványossággal akarta elkápráztatni a „tömegeket", az egyház vezetőit éppúgy, mint Párizs polgárait, egyszóval – mindenkit. S persze Munkácsy szuperprodukciói éppen Amerikában találtak vevőre; Sedelmeyer jól számított, a tengerentúli újgazdag polgárság mindig is fogékony volt a hagyományos európai művészetek iránti nosztalgiából táplálkozó neokonzervativizmusra. A menedzser elérte célját, s ez nemcsak a vételárakból befolyt csillagászati összegekben mutatkozott meg, de abban is, hogy Munkácsy egyre bizonytalanabbul tapogatózott a különféle, sokszor egymással homlokegyenest ellentmondó elvárások között, egyre zavartabban méricskélte önmaga tehetségét, a közönség kegyeit és felesége adósságait.

Ha alaposan megnézzük a nagy kép Krisztus-alakjának arcát, föltűnik a többszöri átfestések, javítások nyoma; és ezek a nyomok minden nyilatkozatnál árulkodóbbak. Munkácsy, talán éppen a Sedelmeyerrel való találkozás után, 1880 márciusában festett egy tanulmányfejet, s ez a Krisztus-arc valóban Renan Jézusát juttatja eszünkbe: ez egy középkorú, tapasztalt, magabiztos férfi, egy zsidó vándortanító szélcserzett arca, egy pusztát járó, bölcs emberé, akinek –

szerencsére – még semmi köze az emberisten vagy istenember ideológiai dilemmájához. Ezzel szemben a végleges változatban egy átszellemült arcú, éteri tisztaságú, törékeny aszkéta áll előttünk. A többszöri átfestések, javítások célja világos: a Mester arra törekedett, hogy még véletlenül se juthasson eszébe senkinek az ő Krisztusában zsidó forradalmárt vagy orosz anarchistát látni. Az átfestés előtt éppen a Collège de France vallástörténelmi tanárával, Albert Réville-lel konzultált, aki ugyanazon a tanszéken tanított, ahonnan Renant korábban, könyvének megjelenése után eltávolították. Munkácsy a sok huzavona miatt tíz nappal túllépte a beküldési határidőt, s ezért képét nem állíthatta ki az 1881-es *Salon*on. Sedelmeyer azonban ezen is segített: a nagyméretű képet palotájának egyik frissen épült különtermében mutatta be.

Valószínű, hogy a *Salon* döntése, a kisebbfajta botrány még csak fokozta az érdeklődést. A korabeli tudósítók – Sedelmeyer mindig különleges figyelmet tanúsított a sajtó iránt – beszámoltak minden fontosabb eseményről. A párizsi közönség – s ennek nyomán a magyar is – megtudhatta, hogy a fényes palota elől egy pillanatra sem fogyott ki az előkelő fogatok sora, hogy az emberek levetett kalappal üdvözölték az erkélyről kitekintő művészt, hogy 1881. június 22-én a Central Szállóban nagyszabású bankettet rendeztek tiszteletére, amelyen megjelent Párizs színe-java: Jules Breton, a költő, Charles Chaplin, a grafikus, Wolf, a spanyol követ, Renan, Massenet, Sedelmeyer, egyszóval mindenki, aki csak számított. Megtekintette a képet Gambetta is, aki még ugyanabban az évben, egy máig kiderítetlen baleset során megsérült, s rövid idő múltán életét vesztette; a magyar lapok azt is tudni vélték, hogy a francia államférfi hosszan elidőzött a grandiózus festmény előtt, s melegen gratulált a művésznek. Októberig háromszázezren nézték meg a nagy látványosságot, és több ezren fizettek elő a festményről készült rézkarcra. Sedelmeyer figyelt rá, hogy az újságokból kibontakozó kép, ha lehet, még káprázatosabb legyen, mint a Mester festette szuperprodukció.

A párizsi bemutató után következett az európai körutazás, amelynek első állomása Bécs volt. Munkácsyt február 16-án fogadta a király. A találkozóról beszámoltak a hazai lapok is; az Egyetértés bécsi levelezője elégedetten állapította meg: „Munkácsy olyan fogadtatásban részesült, aminő csak fejedelmeket illet". Másnap, február 17-én érkezett haza, Budapestre. Már az időpont kiválasztása is telitalálat, minden bizonnyal ez is hozzájárult az esemény páratlan sikeréhez. Sedelmeyer, tekintettel a közelgő húsvéti ünnepekre, a kép aktualitására, valamint arra, hogy az 1874-es nászút után ez lesz a Mester első hivatalos hazai látogatása, úgy döntött, hogy az „érzelmes honi szemlét" a húsvéti passió idejére kell időzíteni.

Munkácsyt itthon, az indóházban elsőként a zenede küldöttsége üdvözölte, az asztalos ipartestület pedig, figyelembe véve a Mester egykori asztalos múltját, mindjárt dísztagnak választotta. Az egyetemi ifjúság fáklyás felvonulással tisztelgett, jelszavaival Munkácsyt, Kossuthot és a hazát éltette. Egy lelkes újságíró ezt írta a pompás eseményről: „Fáklyák vöröslő fénye világította meg a Mester robusztus alakját, amely őszülő, torzonborz hajával, hosszú, tömött szakállával, domború, nagy homlokával az igazi magyar alkat megtestesítője, nem véletlen, hogy külföldön őt tartják a tősgyökeres hun típus egyik illusztris képviselőjének."

Egyre-másra rendezték tiszteletére a díszlakomákat, záporoztak a pohárköszöntők és a jókívánságok. A Hungária Szálló nagytermében a polgármester díszpolgári oklevelet nyújtott át neki. Ezután, miként arról az Egyetértés helyszíni tudósítója beszámolt: „Rácz Pali néhány barna legényével az asztalfőhöz ment, s a Mester fülébe húzta a *Csak egy kislány* kezdetű népdalt (!), olyan tempóban, ahogy azt a Mester diktálta. Majd egyszerre csöndet intett, s elkezdett egy szál hegedűkíséret mellett – valóságos pusztai bravúrral – fütyülni. Akárcsak a tilinkó, úgy hangzott a csodálatos fütty. Liszt Ferenc, a legnagyobb magyar zongoraművész – aki egyébként szintén jelen volt – teljes méltánylással hallgatta ezt az őseredeti zeneművészetet."

A magyar képzőművészek jelmezes estélyén a Mester és neje Rubens korabeli „öltönyben" jelent meg, s a szemtanúk szerint a „rubensi keblű Munkácsynénak" kifejezetten jól állt ez a ruha. Talán nem túlságoson frivol a föltételezés: ennek a jelmezes fölvonulásnak is nagy szerepe lesz abban, hogy a festmény későbbi méltatói Munkácsy művészetét egyenesen Rubenséhez hasonlították.

A hazatérő festőfejedelmet fogadta Tisza Kálmán miniszterelnök is. A villásreggelin megjelent a korabeli szellemi élet valamennyi neves képviselője. Jókai Mór késve érkezett, de annál melegebben üdvözölte a Mestert, majd a kávé mellett hosszan elbeszélgettek. „A nagy magyar író a nagy magyar festő ígéretét vette – olvashatjuk az Egyetértésben –, hogy következő képének tárgyát a magyar történelemből fogja meríteni, amint Árpád vezér Munkácsnál birtokba veszi az országot." A nyilatkozatnak az adott különös aktualitást, hogy a Mester néhány napra ellátogatott szülővárosába, Munkácsra is, így az újságok látványos főcímekkel köthették össze a „munkácsi bevonulást" a Jókai javasolta „Árpád-kép" tervével. Egyébként a látogatás legemlékezetesebb epizódja az volt – állítja egy szemtanú –, amikor a „vendégek annyira belejöttek a mulatozásba, hogy Bátyuban, hol a vonat fél órát ácsorgott, bált csaptak a kis váróteremben. Jókai aprózta a csárdást Munkácsynéval. Mivel Sátoraljaújhelyen telerakták a kocsit pompás hegyaljai borokkal, a vidám társaság, mire Budapestre ért, nyakára hágott mindannyinak." Jókai azt mondta egy újságírónak: „Rég ideje már annak, hogy nekem ilyen kedvem csucsorodott".

Az Árpád-kép ötlete azon a lakomán is szóba került, amelyet a képviselő- és a főrendi ház adott Munkácsy tiszteletére, de előbb még, az ötödik fogásnál, ami pulyka- és kappansültből meg befőttekből állt, Mailáth György országbíró, a főrendi ház tagja hosszú beszédben méltatta a Krisztus-kép érdemeit. Az országbíró szerint Munkácsy sohasem az érzékit, mindig az eszményit ábrázolta; most bemutatott képén is az emberi aljassággal szemben az isteni eszme diadalmaskodik. Jókai ezután hozta szóba ismét az Árpád-képet. „Elképzelem

– mondta –, amint a Vereckei-szoroson a nap felkél, fényt árasztva az elragadó vidékre. Ott áll Árpád kiemelkedő alakja, előtte a rabszolga tótok, oláhok és más népek, akiknek bilincseit Árpád széttöri. Úgy értse meg a külföld ezt is, mint megértette a Pilátust." Jókai gondolataira rímelnek Malonyay Dezső *Honfoglalás*t méltató sorai: „Árpád vezér arcán, ahogy fogadta a rabszolga szlávok hódolatát, erővel párosuló bölcsesség és komolyság látszott, fehér lovon magasodó nemes, magyaros alakja azt bizonyította, hogy egy ország nemcsak a karok erejével, hanem a lélek és a szellem felsőbbségével is alapítódik."

Valószínű, hogy a két körülrajongott, dédelgetett művész azért tudta eljátszani a nemzet Írójának és Festőjének szerepét, mert mindketten fogékonyak voltak a nemzeti átkok, a nemzeti álmok és a belőlük sarjadzó nemzeti mítoszok bonyolult összefüggéseire; mindketten szilárdan hittek az államalapító magyar nemzet „felsőbbségében", s megtanulták, hogy ezt csak valakikkel szemben lehet megjeleníteni; ezért állnak Krisztussal szemben a zsidók, Árpáddal szemben a szlávok; szlávokban, zsidókban az a közös, hogy a magyar nemzet szabadította fel őket, a magyar nemzet adott nekik egyenjogúságot. Csakhogy a külföld – Jókai óhaja ellenére – másként értette a *Pilátus*t és másként a *Honfoglalás*t. A párizsi kritika megbocsátott a magyar festőnek a Krisztus-gyilkos, fondorkodó, rossz arcú zsidókért, de nem bocsátott meg az Árpád előtt hajlongó, rabszolga szlávokért; sovinizmussal vádolta. Vajon a párizsi polgár miért nem vette észre az antiszemitizmust, holott a sovinizmus azonnal szemet szúrt neki? De sovinizmus és antiszemitizmus volt-e ez egyáltalán? Vagy csak józan felsőbbség-tudat, amely együtt járt a nyugodt, felelősségteljes méltósággal, a ma oly gyakran hiányolt nemzeti büszkeséggel? Mintha a Krisztust, Árpádot, Jókait, Munkácsyt övező fénykörök a vásznakon és a nemzeti álmok mélyén egymásra csúsznának.

Egyáltalán, mit jelentett akkor ez a szó: felsőbbség? Talán a rendet, a széles, fehér, jól karbantartott utakat, „amelyek a rend folyamaiként, világos katonazsávolycsíkokként

kanyarogtak minden irányban". De jelenthette a fiumei tengerpartot, az Adriát szelő flotta dagadó vitorláit, az erdélyi havasok örökhó-süvegét, az épülő Budapest tágasságát, a külföld elismerését, a király lelkiismeretes gondoskodását, az adott szó becsületét, a szólásszabadságot, a sajtószabadságot, a kelmék és bőráruk megbízható minőségét, a tiszta szűzdohány zamatát, a selyeming jóleső hűvösét a bőrön, a taftszoknya suhanását, a léptek könnyű ruganyosságát, a kalap büszke billentését, a gyógyfürdők és az ivókúrák jótékony hatását; jelenthetett önbecsülést, biztonságot, valami szelíd nemesség-érzetet, úriemberséget, szupremáciát, de megértést és jóindulatot is.

SUJTÁSOS NEMZET

Munkácsy *Honfoglalás*a – ez a bitumenes alapozású, az idők során egyre sötétülő, mintegy hatvan négyzetméteres, több mint száz alakot fölvonultató kompozíció – mintha csak a „nemzetiségi kérdés" korhű illusztrációja lenne. A Mester a *Krisztus Pilátus előtt* ikerpárját, a *Honfoglalás*t mintegy tíz évvel később festette. Szervezetében ekkora már egészen elhatalmasodott a szifilisz, fájdalmait morfiummal enyhítették. Kiszabadultak a széttartó, romboló erők; hiába már a bitumenalapozás és a morfium; a kompozíció kettészakadt: a rabszolga tótok, oláhok és más talpas népek, valamint a keleti pusztákról előtörő, előkelő, lovas magyarok csoportjait csupán egy ideológia, a *hódolat* (s ennek invertje: a felsőbbség) kötötte össze. Az a kissé didaktikus, pusztán a szembenállásra redukált világkép, amely már a *Krisztus Pilátus előtt*ben is megmutatkozott, a *Honfoglalás*ban végletessé, feloldhatatlanná, kizárólagossá merevedett.

A *Honfoglalás* – mint egy kimerevített élőkép – teátrális gesztusokkal jeleníti meg az évtizedek alatt egymásra torlódott, különböző nemzeti, nemzetiségi megmozdulásokat. Ott sejlik a kezdet: a II. József germanizációs, abszolutista törekvései ellen támadt mozgalomban – amely az 1790. évi budai országgyűlésen kapott először nyilvánosan hangot – többen is kifogásolták „a nemzeti érzület nyilvánulásának módját". Keresztesi József képviselő például, „ki bár igen örvendezett a magyar nyelv és magyar ruha felkapatásának, de azért, mint az öreg urak szoktak, zsörtölt a túlságos arany és ezüst sujtás miatt". (Kölcsey pedig, évtizedek múlva, a maga szókimondó módján, egyszerűen „sujtásos nemzetnek" mondta a magyart.) De nemcsak a sujtások túlzott szaporodásának lehetünk tanúi az 1790. évi, a német nyelv visszaszorítására indított mozgalomban, hanem annak is, hogy a nemzeti érzelmek milyen könnyen a hatalmi politika játékszereivé válhatnak. A bécsi udvar ugyanis – gyanús engedékenységgel – azonnal elfogadta, hogy minden magyarországi népiskolá-

ban magyar nyelven taníthassanak, de határozottan elvetette, hogy a kúria magyar nyelven bíráskodhasson. Nyilvánvaló, hogy az udvar már ez idő tájt kialakította a nemzetiségi kérdésben követendő taktikáját, amit aztán több mint egy évszázadon át sikerrel alkalmazott: nem bánta, sőt titkon ösztönözte, ha a magyarok oly intézkedéseket tesznek, melyek alkalmasak, hogy általuk a nem magyar nemzetiségeket önmaguk ellen ingereljék; de mindenáron akadályozni akarta azokat a szellemi, s főként nemzeti jellegű mozgalmakat, amelyek keresztezték germanizációs törekvéseit.

Árpád *fehér lovon* magasodó nemes, magyaros felsőbbségében és – vele szemben – a rabszolga szlávok hódolatában ott bujkál 1848–49 tragikus vétsége: az elhibázott nemzetiségi politika. Mert hiába kiáltotta oda nekünk a lengyel Bem tábornok a forradalmi harcok tüzében – szinte az utolsó órában: „Magyarok, szászok, oláhok, nyújtsatok egymásnak testvérileg kezet, tartóztassatok minden nemzeti gyűlölséget, és boldogok lesztek." És hiába figyelmeztetett kétségbeesetten Görgey Artúr: „A nemzet becsületbeli kötelessége, hogy Magyarország állami létéért a fegyvert annál inkább megragadja, mivel eddig, fájdalom, tétlenül nézte, miként kergeti az ő soraiból egyesek *nyegle gőgje* a szlávok és románok legnagyobb részét a nyílt lázadásba, annál ostobább módon, mert ezáltal csak azok szándékait mozdították elő, akik semmit sem óhajtottak forróbban, mint a magyar állam pusztulását." És hatástalan maradt Kossuth későbbi intelme, akiről nem mondhatni, hogy a forradalom és a szabadságharc idején túlságosan szerencsés kézzel nyúlt a nemzetiségi kérdéshez, de a bukás után, az emigrációban volt ideje a tanulságokat összegezni. „Mit tegyenek nemzetiségök biztosítása s fejlesztése érdekében egy különféle nyelvű állam lakói? Azt, amit vallásos érdekeik fejlesztése és biztosítása céljából tesznek. Társuljanak! Tömörüljenek községenként, kerületenként s végül nemzeti egyetembe... Egyszóval, miután tökéletes önkormányzatot élveznek, képesek lesznek fejleszteni mindazon erkölcsi és társadalmi érdekeket, melyeknek

összességében bennfoglaltatik az, amit nemzetiség alatt értünk."

A *Honfoglalás* elnagyolt, tagolatlan kompozíciójában fölfedezhetjük történelmünk örökké visszatérő, körkörös veszedelmét; a feldolgozatlan, egymásra torlódó nemzetiségi konfliktusok sorát; a szomszédainkkal szembeni állandó zavarodottságunkat: álmainkat, félelmeinket és a nyomukban fölfakadó elbizakodottságunkat. Az elmosódott arcokon, a szálkás kardok élén, s a felhők tompa, bitumenes foltjain a kegyetlen, megemészthetetlen, örökös jelen vibrál; vesztett forradalmaink és csatáink igazából soha föl nem dolgozott rettenete. Ma is érvényes Wesselényi Miklós figyelmeztetése: „nincs nemzetiségünknek ártalmasabb ellensége – a *betyáros magyarság*nál". Lukács Móric egykori cáfolata pedig ma már inkább bizonyítéknak hangzik: „az európai közvélemény már-már hinni kezdett azon rágalomnak, hogy a magyar faj monopóliumnak akarja tekinteni a szabadságot, hogy a többi nemzetiségek fölött zsarnoki hatalmat gyakorolni, azokat legdrágább kincsöktől, nyelvöktől megfosztani törekszik." Széchenyi is jól ismerte a fékevesztett, életveszélyes nemzeti buzgalmat: „e mindent egyszerre elárasztani akaró *magyar hév* nem növekedett-e már annyira, hogy az, aki elég bátor bármily szerényen is emelni szavát, ne legyen kitéve a rossz, a gyáva hazafiság, sőt a hazaárulás legémelygetőbb piszkainak; mintha egy kis kímélet, egy kis béketűrés tán messzebbre vezetne és jobban érlelné a hazai növényt, mint a most divatban levő szüntelen korbácsolás."

A nemzetiségi kérdés szerteágazó összefüggéseit Mocsáry Lajos, a függetlenségi párt későbbi elnöke fogalmazta meg a legalaposabban, legpontosabban 1858-ban megjelent *Nemzetiség* című könyvében. Mocsáry szerint a nemzeti és a nemzetiségi függetlenség elválaszthatatlan egymástól. Ugyanabból indult ki, mint Széchenyi: Magyarország egyelőre csupán közjogi fikció; mint egy olyan földterület, amelynek lakói saját hatalommal, saját kormánnyal rendelkeznek – ilyen értelemben az ország nem létezik. Ideális esetben, mondja Mocsáry, egy ország minden lakosa egy nyelven beszél; nemzet,

haza, ország: egy test, egy lélek. Nálunk más a helyzet. „Ott, hol két vagy több nemzet él együtt, s területüket különkeríteni lehetetlen, mert egymással apróra összekeverve s összefonva léteznek; ott valamely nemzetnek le kell mondania a felsőbbségről, s irányadó szerepről, de azért mindegyik megmaradhat külön nemzetül, megtarthatja nyelvét, nemzeti jellemét, nemzeti szokásait; mindaddig, még önkénytelen és észrevétlen, a maga jószántából le nem mond nemzeti birtokairól." Ami pedig a nemzetek egybeolvadását illeti, Mocsáry szerint, ez „jelen korunkban csak igen hosszas úton elérhető". Ebbe a folyamatba „a másik – habár felsőbbséggel bíró – nemzetnek beavatkoznia nem szabad, először, mert ez erkölcstelen, másodszor, mert magára nézve sem tanácsos".

Magyarországon Árpád népe, a magyar nemzetiség a legtekintélyesebb, a legerősebb, az államalkotó; az tehát vitán fölül áll, hogy kié a felsőbbség. Csakhogy ez nem jelenthet *elbizakodottságot vagy szeretetlenséget*. Mocsáry szavaival: „mindaddig, míg a gyűlölet keserű cseppje nem mérgezi meg érzéseinket, míg tisztának s igazságosnak érezzük magunkat, addig jó úton járunk, s csak ha szeretni nem tudunk többé, akkor tévesztettük el a helyes ösvényt, melyen nemzetiségünk ügyében haladnunk kellene". Mocsáry szembeszállt Eötvös Józseffel, aki szerint: „Valamennyi nemzeti törekvés alapja a magasabb hivatás érzete; célja: az uralkodás". Mocsáry úgy vélte: „minden nemzeti érzelemnek alapja azon természeti ösztön, mely szerint szeretjük magunkat, a hozzánk leginkább hasonlókat, s legközelebb állókat; szeretjük azokat, kikben mint tükörben látjuk önmagunkat; szeretjük azokat, kikkel, mióta csak az emlékezet él, közös sorsban – jóban, rosszban – részesültünk. Azaz: a nemzeti érzelem szereteten, s így érzésen, nem pedig véleményen, s e vélemény által szült elbizakodottságon alapszik."

Mármost csak az a kérdés, hol húzódik a határ a „szelíd szupremácia" és a kirekesztő szemléletű, elbizakodott sovinizmus között. „Hazámfiai – kiált fel Mocsáry Lajos, amikor a magyar sovinizmus ellenhatásaként születő pánszlávizmusról értekezik –, mondjuk ki őszintén a mea culpát. Csúfoltuk,

lenéztük elejétől fogva a tótokat, az oláhokat, a rácokat, azután pedig óhajtottuk, hogy anyanyelvüktől megválva a miénket tegyék ugyanazzá... Minél előbb magyarrá akartuk minden honosainkat, kizárólagos hivatalos nyelvvé tettük a magyart, s azt hittük, hogyha magyarul lesz az anyakönyvekbe írva minden idegen ajkú szülött, már azáltal valóságos magyar lesz belőle. Nem vettük észre, hogy minden behatás, minden erőltetés a leggyűlöletesebbnek, s a legzsarnokibbnak látszik, ha egészen a tűzhelyek és a családi élet belsejébe irányoztatik."

Mocsáry éppoly töretlenül hitt az államalkotó magyar nemzet felsőbbségében, mint Jókai vagy Munkácsy, csakhogy számára ebből nem következett a velünk évszázadok óta együtt élő nemzetiségek lenézése. Míg Munkácsynak – talán éppen mert életereje hanyatlóban, egyre görcsösebben kapaszkodott a nemzeti álmokba – a szupremácia megjelenítéséhez szüksége volt a Krisztussal, Árpáddal szemben álló idegenek lealacsonyítására, addig Mocsáry – a történelmi példákból okulva – a megértést, a szeretetet hangsúlyozta, elvetvén mindenféle kirekesztő szemléletet, kizárólagosságra törekvő agresszivitást. Lehet, hogy szelíd szupremácia és agresszív sovinizmus vízválasztója a megértés és a szeretet? Úgy látszik, Mocsáry nem félt szembenézni évszázados rögeszméinkkel. „Mily arisztokratikus büszkeség fogta el szívünket, ha meggondoltuk, hogy mi minden más népeknél régebbiek vagyunk, hogy mellettünk minden nemzet csak parvenü, s hogy Ádám apánk is magyarul beszélt. S mily szívesen szorítottuk volna keblünkhöz azon atyánkfiait, kik valahol Ázsia belsejében maradtak el tőlünk, szegények, s nem volt hőbb óhajtásunk, mint hogy Kőrösi Csoma Sándor megtalálja kedves rokonainkat, s hozza ide őket netalán magával. Vagy legalább szólítsuk közénk csángó atyáink fiait... Mindez igen költői érzelem, de ne felejtsük, a szláv népek képzelődése nem kevésbé eleven, mint a miénk. Nekik is énekelnek régi ragyogó dicsőségről, s ha jól összeszedik magukat tudósaik, csakúgy bebizonyíthatják, hogy Ádám apánk tótul beszélt, mint nekünk Horvát István azt, hogy debizony magyarul

szólt." Az a vita pedig, hogy ki volt ennek a földnek régebbi birtokosa, Mocsáry szerint teljesen értelmetlen: a szlávok Pannóniában letelepült földművelő őseikre büszkék, mi keletről ideérkezett lovas-nomád eleinkre. Ne háborgassuk egymás büszkeségét, ha élhetünk itt békességben is. Mocsáry szavaival: „Ne hagyjuk magunkat ábrándos régiség-búváraink által feltüzelni, ne hagyjuk magunkat suhanc fiaink által orrunknál fogva vezetni (!), s hagyjunk fel a haszontalan történeti kutatásokkal, s csak azt nézzük, hogy volna most a legjobb... Hiszen századok fűznek a nemzetiségekkel egymáshoz, erősebb láncokkal, mint gondolnók." Ne vesszünk össze a közös hősökön! „Mi nem fogjuk szégyellni, ha szláv atyánkfiai bebizonyítanák is, hogy Zrínyi nem volt tisztán magyar eredetű, mi szívesen megosztjuk velök a dicsőséget."

Mocsáry azt írta könyve *A szláv kérdésről általában* című fejezetének elejére: „– Darázsfészekbe nyúlsz – ezt fogja legtöbb ember mondani, midőn e tárgyat látja megpendíteni. Elismerem, hogy e kérdés igen kényes." Nos, a darazsak támadása nem maradt el. A „mélyrepülők" azonnal előrántották mérgezett fullánkjukat: vajon tisztán magyar eredetű-e ez a Mocsáry, hogy ilyen nagy együttérzéssel viseltetik a tótok, oláhok és más „pánszlávok" iránt? Bizonyára ő is „idegenszívű", s azért húz a nemzetiséghez ekkora nagy érzülettel. De ha nem idegenszívű – tősgyökeres magyar középbirtokos családból származott az istenadta –, akkor bizonyára más folt éktelenkedik a múltján. No, nézzük csak, mondták a tősgyökér legények, mit csinált ez 1848-ban, a szent forradalom idején? Gyáván betegeskedett; gyógyfürdőkbe járt súlyos köszvényét kezeltetni. Gyógyfürdőzés közben ismerkedett meg báró Wesselényi Miklóssal, s annak feleségével, Lux Annával is, mígnem az árvízi hős halála után nem átallotta feleségül venni annak özvegyét.

A nemzetiségi kérdés egyik élharcosa Rákosi Jenő, aki a Budapesti Hírlapban következetesen harmincmillió magyarról értekezett, szerinte ugyanis a magyarság a nemzetiségek gyors és hatékony asszimilációja révén megkétszerezheti létszámát. Rákosi a nemzetiségi kérdést „korszakvezérlő

érzületnek" tartotta, ezért leszögezte, hogy e kérdésben „erőnket gyöngítő vitákra nincs szükség". „Az állam állam és magyar itt. Nemzetiségeink vannak, de nemzetiségi kérdés nincs. Ami alkotmányos szabadságunkba ebből bele nem fér, az nem nemzeti kérdés, hanem hazaárulás... És aki bárhol többet remél ennél, fordítson hátat Magyarországnak." Rákosi Jenő vesszőseprűvel tisztogatta a „nemzeti művészetek tárházát": keményen föllépett az „idegen tollak" ellen, s megvédte az igazi magyarokat. A nemzet legnagyobbjai között tartotta számon Munkácsy Mihályt. Mindkét képéről, a *Krisztus*ról *és a Honfoglalás*ról is – több ízben – az elismerés hangján írt. „Mondjunk himnuszt Munkácsynak, aki ecsetjével a szemet bűvöli, ahogy százévek óta nem bűvöli senki. Hódítva járja ő be a világot, s a magyar glóbusznak hódít művészetével... A nemzeti géniusz inkarnációja ő." Hasonló hőfokon támadt az idegen hatásokra. Egy berlini színésznő budapesti sikereiről szólva például megrótta a sajtót, mert „megfelejtkezve konnexióiról (!) a hazai művészettel, föltétlen hódolást vitt az idegennek lábai elé." A cikkíró nem hagy kétséget az idegen hatások mineműségét illetően, a szakmai érvekre hivatkozást pedig olcsó trükknek minősíti. „Mi volt tehátlan (sic!) oka mégis a nagy sikernek? A színészi rutin, néhány fogás, a közhelyekkel dolgozó középszerűség... A rendezés, amely temérdek embert tudott érdekkörébe vonni és levette az összes fővárosi sajtót a lábáról... Mert mi szörnyű nagy hazafiak vagyunk, ha bajban vagyunk, ha tatár dúl, török deportál (sic!) és német fojtogat; de mikor a magunk urai vagyunk, hordozzuk mindenkinek a sleppjét, ha csak egy szép termetű kassai német–magyar zsidóleányét is."

Azon vegyeskarból, amely – Mocsáry kifejezésével – „feszítsd meget kiabált a nemzetiségekre", kihallatszott egy komoly bariton: Grünwald Béla hangja. Ő több könyvet is írt a nemzetiségi kérdésről, s ezek hangvétele élesen elüt a „magyarságvédelemben" üzleti lehetőségeket kereső zsurnaliszták stílusától. *A régi Magyarország* című munkájára Mocsáry Lajos vitairattal (mintegy háromszáz oldalas könyvvel) válaszolt. Kettejük vitája különösen tanulságos. Grünwald a

vármegyék és a nemzetiségek kapcsolatát tartotta egyik legfontosabb kérdésnek. Abból indult ki, hogy a régi megye nem tudta betölteni feladatát. „Lehetetlen a törvények részrehajlatlan végrehajtása, mert a tisztviselő a befolyásos tényezőktől függ; ezek a tényezők pedig a tisztviselőtől, saját érdekükben önkényt és erőszakot követelnek, melyet azután takargatnak. Így szükségképp elharapódzik a korrupció, az erkölcsi szempontok háttérbe szorulnak, s a hatósági élet példátlan elvadulása következik be." (A vármegyék szerepe különös jelentőséget kap az eszlári per idején: Eötvös Károlynak nemcsak az antiszemitákkal, hanem a vármegye nagyhatalmú, s hatalmával visszaélő hivatalnokrétegével is föl kellett vennie a harcot.) Grünwald arra a következtetésre jutott, hogy „a megye alig élt az autonómia jogával, s a megyei intézmény nem lehetett alkalmas eszköze az önkormányzatnak sem." Végül is „a megyerendszer a felelős, hogy a nemzet oly sokáig tűrte függetlenségének mind szűkebb körre szorítását. Miért engedelmeskedtek a megyék, miért nem szerveztek nyílt ellenszegülést, fegyveres fölkelést, pedig volt rá ok elég!" A megyék és a nemzetiségek törekvése éppen abban hasonlít, hogy mindkettő meg akarja bontani az állam egységét. Pedig ez megengedhetetlen. A végső cél: „egy állam, egy nemzetiség". S ennek érdekében „kezdeményezni kell az akadályok *kérlelhetetlen* eltávolítását".

Mocsáry – Grünwald Bélával vitatkozva – kifejti: „Ilyen harcot csak azok hirdethetnek, akik nem riadnak vissza sem a fegyverektől, melyeket használni kell, sem azon szenvedésektől, melyekkel még a győzedelmes háború is jár." („Ki kell csavarni az idegenek kezéből a hatalmat, s ennek érdekében éppen annyi vér fog folyni, amennyi kell" – ezt nem az 1880-as években, hanem 1992-ben mondta egy magát kormánypártinak valló politikus.) Mocsáry óva intett az erőszakos magyarítási törekvésektől, amelyek hirtelen kétszeresére akarnák fölszaporítani a nemzetet. Ellenpéldaként említette az orosz és a német birodalmi törekvéseket, amelyek minden látszólagos siker ellenére kudarcra ítéltettek. „De ha nekünk még sikerülne is a tömeges magyarosítás, ez valóságos

veszedelmet jelentene", hiszen az erőltetett asszimiláció – azóta már megtanulhattuk volna – mindig bumerángként üt vissza az erőszakot alkalmazókra. A szerző ehhez még hozzáteszi: „A felvidéki kultúregyletek pedig nem ártana, ha figyelmöket arra is fordítanák, hogy kissé tisztább kiejtéssel hangoztassák azokat a lelkes szavakat, amelyekkel a magyarosítás igéit hirdetik." Mocsáry, könyve végén, összegezve vitapartnere nézeteit, arra a szellemes megállapításra jut, hogy Grünwald Béla, amikor „az idealizmus magaslatára akarja emelni a központosítást és az erőszakos magyarítás politikai tanait", tulajdonképpen nem tesz mást, mint II. József abszolutizmusát példaként állítva a Schmerling-féle centralizációs és germanizálási törekvések kiszolgálójává szegődik.

Mocsáry Lajos egész életében hűen őrizte a negyvennyolcas tradíciókat, ő sohasem hagyta el pártját, az azonban többször elhagyta őt. Amikor 1867-ben létrejött a Deák Ferenc-i nagy mű, s a politikai élet szereplői – közöttük Mocsáry korábbi barátai és eszmetársai – az Ausztriával való „kiegyenlítődés" lázában égtek, Mocsáry – bár ő is őszintén tisztelte Deákot – a függetlenségi eszme védelmében nyílt levelet jelentetett meg, amelyben – éppen a nemzetiségi kérdés tárgyalásakor fölvetett saját hatalom és kormány hiányában – elítélte a kiegyezést, s figyelmeztetett a káros következményekre, melyekkel számolni kell. Nyílt levele természetesen – az uralkodó áramlattal szemben – teljesen hatástalan maradt. 1874-től 1884-ig a függetlenségi párt elnökeként próbálta a belviszályokat elsimítani. Legtöbb gondot éppen a szélsőbalon szervezkedő antiszemiták okozták neki. Ő maga többször is éles hangon elítélte a zsidóellenességet. Amikor az országgyűlés megtárgyalta az ún. tapolcai kérvényt (amelyet a kerület a katolikus egyház támogatásával az 1867-es „zsidóemancipáció" eltörléséért nyújtott be), Mocsáry is felszólalt a vitában: „A klerikális és az antiszemita reakció összeölelkezett, s most már nyílt sisakkal, valódi színben tűnik fel... Remélem, hogy Magyarország törvényhozása jövőre is ellent fog tudni állni a szabadság ellenségeinek és odúiba fogja mindenkor visszakergetni a reakció huhogó baglyait." A

„klerikális reakció" nevében Göndöcs Benedek apátplébános válaszolt Mocsárynak: „Mi csak azt akarjuk, hogy ők (a zsidók) *nemesüljenek* és egyszersmint vegyék fel a keresztény vallást. (Hosszas derültség.)" A függetlenségi párt 1883-ban még programjába vette, hogy szembeszáll az emancipáció eltörlését hirdetőkkel, egy évvel később már maga is az *erőszakos térítőkhöz* csatlakozott. A párt 1884. január 30-án kiadott manifesztumában a többi között ezt olvashatjuk: „Szólíttassék fel a hazai zsidóság, hogy nyilatkoztassa ki kellő határozottsággal hitágazatait, reformálja s esetleg szüntesse meg a korunkkal s a jelen társadalommal össze nem férő szokásait és ezek eszközlése végett tartson országos zsinatot."

Mocsáry lassan kiszorult a pártjából, az 1880-as években megszaporodtak az ellene indított támadások. „1884-ben, mielőtt a képviselők az új választások után az országgyűlésre egybegyűltek, az erdélyiek részéről az mondatott, hogy ha (Mocsáry) lesz továbbra is a párt elnöke, ők a körbe nem lépnek be." Mocsáryt ekkor kizárták a párt parlamenti klubjából, s megalakult az új formáció: a „függetlenségi és 48-as párt". Az elnevezést az új elnök, Irányi Dániel személyéhez szabták; mivel ő 1874-ben nem lépett be az akkor – Mocsáry vezetésével – alakult függetlenségi pártba, mert ragaszkodott a 48-as elnevezéshez, mostani csatlakozásával – legalábbis az új vezérek szerint – újra egyesült a két eszme. Valójában a párt új vezetői (Irányi és az erdélyi Ugron Gábor) választották szét először 48-at (a közjogi vívmányokat) és 49-et (a trónfosztást). Ugron szerint a pártot meg kell tisztítani a 49-es elemektől (így Mocsárytól is), s ha ekként többségre jutnak a következő választásokon, el kell vállalniuk a kormányzást. Mocsáry élesen támadta Ugron álláspontját. „Aki igazi 48-as, annak nem az ún. 49-esektől, hanem a 'puhulóktól' kellene megtisztítania a pártot... A korszak áramlata (ugyanis) kétségtelenül a puhulás felé hajtja az embereket... A lojalitás túláradozása és a 49-esség kárhoztatása karöltve jár... Ugronék valójában nem 48-asok, hanem 67-esek." Akkor már őszintébb, egyenesebb Tisza Kálmán eljárása, aki elveit „előlegesen" adta fel, mint Ugron Gáboré, aki fokozatosan,

utólag teszi meg mindezt. Ugron azt is mondta: közeledniük kell az udvarhoz, hogy „bizodalmat" ébresszenek maguk iránt. Mocsáry szerint ez nem más, mint „paktálás" és a „bársony-nyereg utáni kapaszkodás". „A függetlenségi párt legyen hű magához, legyen igazi szabadelvű párt. Küzdjön a nemzeti szabadságért, az önkormányzatért, a vallásszabadságért, a jogegyenlőségért és a politikai jogok kiterjesztéséért."

Mocsárynál akkor senki sem látta világosabban, hogy a függetlenségi eszmék egyre inkább szólamokká váltak, s ez párosulva a nemzetiségi gyűlölet szításával nemzeti katasztrófához vagy legalábbis a nemzet elnyomorodásához vezet. Azt írta az 1886-ban megjelenő *Néhány szó a nemzetiségi kérdésről* című művében: „Magyarnak lenni s gyűlölni mindent és mindenkit, ami és aki nem magyar – nem egy és ugyanaz. Fel kellene végre hagyni azzal a gyakorlattal, hogy magyar és hazafi egyértelmű, tehát hazaáruló mindaz, ami nem magyar. Nem kell úton-útfélen, nagy dolgokban, s kicsikben folyton gyanúsítgatni, s csatározni. Nem kell állandóan 'dákóromanozni'... Ha nem állapodik meg ez az egyre erősödő sovinisztikus áramlat, ha kormány és törvénykezés magát általa sodortatni engedi, akkor új katasztrófáknak megyünk elébe... És ha a katasztrófát sikerül is elkerülni, a nemzetiségi kérdés folyton lidércnyomásként fog hazánkra nehezedni." Saját pártjának tagjai sem hallgattak rá; kiközösítették, később kiszorult a közéletből is. Egy levelében így panaszkodott: „Írhatnék még, de nincs hova. Olyan a honi sajtó ez idő szerint, hogy a farkasokkal kellene együtt üvölteni, azt meg nem tudok."

A nemzetiségekkel, az idegenekkel szembeni vádak, amelyek az 1880-as években egyre erősödtek, s végül a huszadik századi kataklizmákhoz vezettek, az évek során alig szaporodtak újabb motívumokkal, csak a hangerő, a stílus lett egyre durvább. Az újra és újra fölemlegetett rágalmak közül az volt a leggyakoribb, mely szerint a nemzetiségek (s a zsidók) 1848–49-ben cserbenhagyták a nemzetet. Hiába született azóta számtalan tanulmány, amely hitelt érdemlően

bizonyította, hogy a forradalomban és az utána következő szabadságharcban a magyarok mellett ott küzdöttek a nemzetiségek, s a népességben elfoglalt számarányuk fölött a zsidók is. Hiába figyelmeztetett már Mocsáry arra, hogy „aradi vértanúk lettek idegenekből, míg az ősök hosszú sorával dicsekedő tiszta magyarok szerepeltek mint muszkavezetők"; hiába nyilatkozott Görgey elismerően „az alatta szolgáló zsidó vallású honvédek magatartásáról"; hiába írta Jászi Oszkár, legalább annyi bizonyíték van arra, hogy „a nemzetiség nagyobb része ezekben az időkben is kitartott a magyarság mellett", mint arra, hogy „a bécsi udvarral tartott nemcsak a nemzetiség *egy része, hanem titokban a magyar főnemesség nagyobb* része". Ha már általánosítani akarunk, a magyar főnemességre több joggal lehetne rásütni, hogy áruló, mint a nemzetiségekre. A magyarországi zsidóságnak a forradalomban játszott szerepére vonatkozóan érdemes még idézni azt a bécsi hadügyminisztériumban fogalmazott levelet, amelyben a szabadságharc bukása után, a hitközségekre hadisarcként kivetett kétmillió háromszázezer forint képtelenül magas voltát indokolták: „Ez az összeg a magyar korona országaiban lévő összes zsidó hitközségekre kivetendő, minthogy a Magyarországban levő izraelitáknak legnagyobb része érzelmeik és gonosz cselekvésmódjuk által az ottani forradalmat, mely az ő közreműködésük nélkül sohasem nyerhetett volna olyan kiterjedést, előmozdították."

Az egyre agresszívebb „magyarságvédők" igyekeztek minden eszközzel fenntartani az állandó veszélyeztetettségi (ingerületi) állapotot, amelyben a magyarságot sújtó valamennyi csapás végső és legfőbb okaként az idegenekre lehetett mutogatni. Egy korabeli francia szemtanú ezt írta Magyarországon szerzett tapasztalatairól: „Azt hinné az ember, hogy egy óriási összeesküvés fenyegeti szünet nélkül a magyar államot." (A nagy nemzetközi összeesküvés kísértete – úgy látszik – már igen régóta járja kétségbeesett köreit e tájon.) A nemzetiségekre, zsidókra „feszítsd meg"-et kiabálók tábora sohasem volt túl nagy, de mindig fülsiketítően hangos. Szekfű Gyula és Jászi Oszkár egybehangzóan állítja, hogy

a soviniszták és antiszemiták kórusában a 67-ben hatalomra jutott, de az új rendhez alkalmazkodni nem tudó dzsentri a hangadó. (Nevezhetjük „úri középosztálynak" is; a mai – hasonló zengzetű – karban szintén ott találjuk képviselőiket.) De idézhetjük Krúdy Gyulát is, aki gyakran a társadalomtudósokat megszégyenítő érzékenységgel tapintott rá az elmúlt századvég egy-egy sajgó pontjára. „Az öreg Tisza adta ki a jelszót, hogy a magyar középosztályt meg kell menteni a biztosan bekövetkező pusztulástól... Itt kezdődött Magyarország egyik legkülönösebb korszaka, az emelkedés, a *dölyf, az úrhatnámság*, a panama atyafiságos korszaka, amely nem is végződhetett másként, mint a bekövetkező hősi halállal." Csakhogy ugyanebből a halálra ítélt úri középosztályból került ki a liberális szellemű „szakértelmiség" legjava is. Istóczy és Mocsáry ugyanabban a társadalmi közegben született.

Másként fogalmazva a korszak ellentmondásait: a kiegyezéskor, 1867-ben hatalomra került liberális kormány 1868-ban – éppen Eötvös József és Mocsáry Lajos szakszerűen kidolgozott javaslatára – európai szellemiségű nemzetiségi törvényt alkotott, amit azonban a nemzetiségek megszületése pillanatától hevesen támadtak. Az 1880-as évek végére a helyzet megváltozott. „A magyar túlzók dühöngenek a nemzetiségi törvény ellen, nem hajtják végre, szellemét meghamisítják. A magyarosítás a törvényhozás nyíltan hirdetett célja lesz. A nemzetiségi képviselők durvaság és inzultus tárgyai, pedig a legmérsékeltebb és legbékülékenyebb nyelvet beszélik. Ezzel szemben a nemzetiségek egyre hangosabban követelik az 1868-as nemzetiségi törvény végrehajtását." (Jászi Oszkár)

Ahogy sokasodtak a 67-ben hatalomra került szabadelvű párt gazdasági bajai, úgy erősödtek az ellenzéknek – főként a Mocsáry-féle függetlenségi párt vezetésével – a kormány ellen indított támadásai. A kiegyezés közjogi ellentmondásait – Mocsáry éppen olyan jól látta ezt, mint később Bibó – a konstrukción belül nem lehetett feloldani. Terjedt a parlamentben a terméketlen, gyűlölködő vitastílus és az obstrukció; ebben az ónos szitálásban csak a „nemzetiségi kérdés" és

a „zsidókérdés" frivol izgalmai hoztak némi vigaszt. A kormánynak kapóra jött, hogy a nemzetiségekkel, zsidókkal szemben vívott „hazafias csaták" elterelték a figyelmet a kényes, s végső soron megoldhatatlan kérdésekről; nemzetiségi veszedelemre maga is szívesen hivatkozott, gyakran eltúlozva egy-egy „atrocitás" jelentőségét, mert így látta bizonyíthatónak, hogy ezekkel csak Ausztria segítségével tudunk megbirkózni. A bécsi udvar, a kormány és a hatalom legfőbb támasza, az úri középosztály tehát egyaránt érdekelt volt a nemzetiségi viszályok szításában.

Másként ítélték meg azonban a „zsidókérdést": ugyanis akkor még sem a kormánynak, sem a bécsi udvarnak nem fűződött érdeke az antiszemita izgatáshoz, ami nemcsak a hivatalosan vallott liberális elvekkel ütközött (ezzel egyébként a nemzetiségi gyűlölködés szítása sem fért össze), hanem ellenkezett jól felfogott gazdasági érdekeikkel is. Bécs üzleti életének fontos pontjai voltak a zsidó érdekeltségű bankok, a magyar kormány pedig éppen az idő tájt tárgyalt Budapesten a Rotschild-konzorciummal adósságai átütemezéséről. Ilyen körülmények között nem látszott túlságosan szerencsés ötletnek a kormányszintre emelt antiszemitizmus. Ráadásul a zsidóellenes mozgalom az ellenzék soraiban, a függetlenségi párt szélsőbalján támadt, felkarolása tehát nemcsak elméleti tévedés, de taktikai hiba lett volna. Talán ez is hozzájárult, hogy sokáig a soviniszták kórusa erőteljesebben zengett, mint az antiszemitáké. A sovinizmus ellen akkor – jószerivel – csak a Mocsáry-féle párt emelte fel a szavát. Éppen a pártvezér hívta fel először a figyelmet a veszélyre, amelyet a nemzetiségi izgatás a függetlenségi törekvésekre jelent. Csakhogy az 1880-as évek végére a soviniszta áramlat a függetlenségi pártot is magával sodorta, Mocsáry kiszorult a pártvezetésből. A hatalomváltás, amely nem nélkülöz bizonyos bohózati elemeket sem, legalább annyira jellemző a függetlenségi eszme alakváltozásaira, mint a társadalom mélyrétegeiben zajló – egyelőre csak távoli égzengés-morajjal kísért – tektonikus átalakulásokra.

„A nemzetiségi kérdés és a növekvő szociális feszültség az a két világtörténelmi robbanóerő, amelynek jelentőségét egyedül Mocsáry Lajos érezte át" – állapította meg önkritikusan, mintegy húsz év távlatából Apponyi Albert, aki az 1880-as években – éppen a nemzetiségekről vallott soviniszta nézetei miatt – Mocsáry egyik legkeményebb ellenfele volt. (Akkor még sokan hittek a bismarcki „szociális olajcsöpp" jótékony hatásában. Azóta is – a társadalmi inga lengési üteme szerint – e „gyógyszer" időnként föl-, időnként leértékelődik.) Mindenesetre, ahogy a függetlenségi párt kivetette magából Mocsáryt, s lassan maga is belesodródott a soviniszta, antiszemita áramlatba, nyilvánvalóvá vált, hogy a megold(hat)atlan kérdések elfedésére nemcsak a kormánynak, de az ellenzéknek is szüksége van „hazafias csatákra", ehhez pedig ellenségekre (tótokra, oláhokra, zsidókra, dákórománokra stb.). A függetlenségi párt látszólag kétfrontos harcot vívott, mert a kormány által kikiáltott, „hivatalos" ellenségen kívül ő a „labancokkal" is hadban állt. Bármennyire lármás volt azonban a Bécs-ellenes küzdelem, a folytonos „kardbojt" viták alig leplezték a tényt, hogy a közös nemzetiségi veszély egy akolba terelt kormányt és ellenzéket. A függetlenségi ellenállást mindinkább csak a szimbólumok jelezték, Kölcsey megállapítása a „sujtásos nemzetről" egyre aktuálisabbá vált.

A korszak ellentmondásai közé tartozik, hogy a legbuzgóbb függetlenségi érzület titkon összeölelkezett a legforróbb királyhűséggel. Az erősödő sovinizmust és antiszemitizmust, amely követelte, hogy a nemzetiségek és a zsidók mielőbb cseréljenek anyanyelvet és vessék el őseik szokásait, tehát „magyarosodjanak", éppen az erőszakos asszimiláció gerjesztette tovább. A soviniszta és antiszemita áramlat erősödésében tevékeny szerepet vállaltak a renegátok és a neofiták is. Erről a folyamatról talán Jászi Oszkár írt a legvonzóbb nyíltsággal, igaz, 1912-ben, a huszadik század kataklizmái előtt, amikor még lehetett erről *így* írni. „Mindenekelőtt nagy és jelentékeny volt a renegátok szerepe, akiknek lényegéhez tartozik, hogy azt az érdeket, melynek szolgálatába

szegődtek, különös nagy lármával és feltűnő eszközökkel szolgálják. Az anyagi és társadalmi előnyök keresésén kívül egyéb motívumok is közreműködhetnek ezen eredmény létesítésében. Így mindenekelőtt a renegát múltja emlékeit akarja feledtetni az által, hogy túllicitálja a leghevesebb követelményeket is." Jászi példaként említi a német nemzetiségű Grünwald Bélát és Rákosi Jenőt s a zsidó származású Somogyi Aladárt. Egyébként is, állítja Jászi, „a renegátok között a zsidóknak vezérszerep jut. Az átlagosnál nagyobb intelligenciájuk, fokozottabb ingerlékenységük, a primitívebb kultúrákkal szemben a régibb faj esztétikai és intellektuális ellenszenve őket különösen fogékonyakká teszi erre a szerepre. De mindezeknél sovinisztább magyarokká teszi őket az *antiszemitizmus* (kiemelés J. O.-tól) félelme. Maguk is egy gyűlölt és megvetett fajból kerülvén ki, örömmel csinálnak egykori elnyomóikkal közös ügyet 'a közös ellenség' ellen."

Német ajkú magyar soviniszták és zsidó származású nemzeti antiszemiták? – a kör bezárult; mintha nemcsak a képet, de a korszakot is a Mester komponálta volna. A szereplők élesen szembefordulnak egymással, magyarok, oláhok, tótok, németek, zsidók, pánszlávok és dákóromános mondják a magukét. Nem párbeszéd folyik, csak végtelen monológok sora; a hősök az operafinálék modorában egymás mellett „énekelnek". A nagy „párhuzam akció" több mint egy évszázada megszakítás nélkül tart itt a Duna-tájon.

MEGINT ZSIDÓKÉRDÉS

Ezt a címet adta 1882. február 19-én, tehát két nappal Munkácsy hazaérkezése után, vezércikkének Mezei Ernő, az Egyetértés zsidó származású vezető publicistája. A témát a parlament előző napi ülésén megint Istóczy Győző „hozta szőnyegre". Mezei szerint „Istóczynak összes e tárgyban tartott beszédei közt ez volt a legkitűnőbb". Istóczy tervezett hozzászólásának híre már napokkal előbb elterjedt a képviselőházban: a Függetlenségi Kör február 17-én tárgyalta meg. Bár Istóczy – szabadelvű Deák-párti lévén – nem volt tagja az országgyűlési képviselők Függetlenségi Körének, de az általa hirdetett antiszemita program visszhangra talált néhány függetlenségi képviselőnél is, amit a Kör vezetősége helytelenített, ezért megpróbálta összehangolni a párthoz tartozó képviselők álláspontját. A Függetlenségi Kör határozatot hozott, amelyben kimondta: „nemcsak hogy nem teszi magáévá az Istóczy által támogatott indítványt a zsidóemancipáció eltörlésére, hanem méltóságán alulinak tartaná ez ügyben bármiféle vitát provokálni". Ugyanezen az ülésen határoztak arról is, hogy a költségvetési vitában Ónody Géza, tiszaeszlári képviselő szólaljon fel. Ónody parlamenti beszédében nyíltan nem érintette a „zsidókérdést", csupán arra szorítkozott, hogy keserű szavakkal ecsetelte az ország gazdasági bajait. Sérelmezte, hogy ő mint földbirtokos, nem rendelkezhet szabadon a földjével. (Igaz, Ónody ekkor már nem volt földbirtokos, mert adósságai miatt dobra verték 841 hold földjét, s ő az új tulajdonos, a zsidó származású Phőm Simon haszonbérlőjeként gazdálkodott egykori birtokán.) „Nem megalázó-e – kérdezte Ónody Géza parlamenti beszédében –, midőn kérnünk kell a kormánytól, hogy földünkben olyan termelés engedtessék meg, minőhöz különben a természeti törvények és a józan ész szabályai szerint minden különösebb felsőbb engedelem nélkül mindenkinek joga van. Azt szokták ellenérvként felhozni, hogy Poroszország vaskancellárja is dohánymonopólium felállítására törekszik, de ha figyelembe

vesszük a kancellár politikai céljait, szándékait, aligha fogadhatjuk el módszereit példaként." Ónody tiltakozott mindenfajta állami monopólium ellen, mert ezek „a polgárt önerejének szabad használatában akadályozzák", a „dohányegyedáruságot" pedig törvénytelennek, az abszolutizmus káros örökségének nyilvánította. „A mi bajunk legfőbb oka az a kényszerhelyzet, mely termelő és állam között fennáll, a méltánytalanul alacsony árszabályzat, melyet a kormány a termelővel szemben felállít." És ezt a kényszerhelyzetet – legalábbis a képviselő szerint – lelkiismeretlen termelők a saját hasznukra fordítják, beváltási káraikat dohányosaikon spórolják meg. Ezek az élelmes, ügyeskedő, lelkiismeretlen birtokosok, akik fittyet hánynak a humanizmusra és a közegészségügyi törvényekre, *elhullott állatok húsát mérik ki,* s ebből jelentős haszonra tesznek szert.

Ugyanezen a napon, délután szólalt fel Istóczy Győző, „a magyarországi antiszemitizmus atyja". Parlamenti beszédében hétéves politikai törekvéseit, ideológiai hitvallását összegezte. „A körülmények sajátszerű összejátszása folytán, amelyeket, ha kényszerítve leszek rá, majd szellőztetni fogok (a szélsőbalon: Halljuk, halljuk!), engem toltak a felszínre, s így nekem kellett első ízben egy európai parlamentben a zsidókérdést felvetnem. És dacára minden kinevettetésemnek, minden gúnyolódásnak, minden megtámadtatásnak, melyeknek a zsidóügybeni felszólalásaim alkalmából hét év óta kitéve voltam: az évek, az események nekem adtak igazat; s azon élénk visszhang, melyet szavaim az országban, s tán még inkább az ország határain túl keltettek, igazolják azt, hogy én helyesen ítéltem meg a viszonyokat. 1875 óta a zsidókérdés bejárta Európát, s ma már azon a ponton van, hogy a kontinens két leghatalmasabb államában, Németországban és Oroszországban a kormánykörök komolyan foglalkoznak, miként oldassék meg radikális módon? De merészelje valaki nálunk a zsidóságot – nem! – csak a zsidó visszaéléseket kritika tárgyává tenni: ez már *intoleranz*. S ennek a parazita természetű, félnomád hordának (nagy derültség, hosszantartó zaj, az elnök közbeszól: Kérem a képviselő urat, méltóztassék

kifejezéseiben kissé óvatosabbnak lenni! – derültség), tehát annak, aminek mondtam – folytatta Istóczy sértetten –, Európa kardcsapás nélkül, megkötött kezekkel és lábakkal szolgáltatta ki magát. Szerencsére azonban a zsidóság ezen legújabb aranykora Európában a végéhez közeledik: Izrael csillaga hanyatlóban van. Bizonyos vagyok benne, ha valahol, úgy Muszkaországban fog legelőbb, s legkönnyebben foganatba vétetni a zsidóság *radikális megoldása...* (*Endlösung?* A padsorok között szelíd derültség.) Mert ott nem létezik parlamenti kormányforma, ott nincsenek hatalomért küzdő politikai pártok. Ott csak egy rövid cári ukázra van szükség és a három-négymilliónyi zsidóság kezébe fogja a vándorbotot, s megy, ahová neki tetszik. Hihetőleg bennünket fognak szerencséltetni, hiszen mi őket tárt karokkal fogjuk fogadni, csak kegyeskedjenek neveiket megmagyarosítani." Istóczy új, az eddigiektől eltérő „zsidóügyi politikát" javasolt, amelynek első és legfontosabb célja, hogy „az 1867-ben elhamarkodva behozott zsidóemancipációt" eltörölje. A képviselő hosszan elemezte Magyarország és Erdély népesedési adatait, s arra a következtetésre jutott, hogy „a zsidók majdnem huszonegyszer voltak szaporábbak, mint a nemzsidók". Ezután sorolni kezdte a „zsidóbűnöket": uzsora, maszlagos, nadragulyás és vitriolos pálinkamérés, homokos liszt árusítása, iszákosság terjesztése, *döglött marha húsának kimérése.* Ez az Ónodytól kölcsönzött példa óriási derültséget keltett az ülésteremben, sokkal nagyobbat, mint mikor először hangzott el. Istóczy a nagy zajban elveszítette hűvös nyugalmát, s egyre vadabbul kezdte ostorozni a „bűnösöket". „Állami jövedék-csonkítás, katonáskodás alóli kibúvás, keresztények gúnyolása, kultúrkampfoskodás, ármányok és intrikák, börzejáték, svindli, krach, krach... (Istóczy hangja elfúlt) Tisztelt Ház! A zsidók szolidaritásban állnak egymással: *még rablógyilkos társukat is kiszabadítani törekednek a törvény karmai közül."*

Istóczy beszédére maga a miniszterelnök válaszolt. „Én a magam részéről nagyra becsülök minden nemzetet, de azért kénytelen vagyok megjegyezni, hogy Oroszország azon dicső eljárását, mely szerint ott egy cári ukáz elégséges a zsidók

kitelepítéséhez, s hogy ott nincsenek egymással tusakodó parlamenti pártok, nemcsak nem irigylem, de amik ott történnek, követendő példának el nem is fogadom. (Általános helyeslés.) A második, amit megjegyezni kívánok: én nem hiszem, hogy lenne valaki, aki azt állítaná, hogy a zsidók nem űznek uzsorát, hogy nem svindliznek, hogy nem részesek soha egy krach létrehozásában, viszont igazságosan azt sem mondhatja senki, hogy uzsorát nem űznek keresztények, hogy svindlit nem csinálnak keresztények, hogy krachot nem okoznak keresztények. *Ne általánosítson* a t. képviselő úr! Nem tehetek róla, ha én is azon gyanúba jövök, hogy a „zsidó üzelmek" védelmére szegődtem, de az a meggyőződésem, hogy hazafiúi kötelességemet teljesítem, amikor tiltakozom az ellen, hogy az annyi küzdelem után helyesen megtett lépés visszacsinálása iránt bármely oldalról még csak látszat is mutatkozzék." A házszabályok szerint személyes megtámadtatás esetén a felszólalónak joga volt újra szólni, de az elnök hiába adta meg Istóczynak a szót, mindenhonnan felkiáltások hangzottak: Eláll, eláll! Szavazzunk! Mire az elnök megjegyezte: A ház nem is határozatképes. A képviselőház csak egy hét múlva, február 25-én szavazott Istóczy határozati javaslatáról; s ekkor nagy többséggel elvetette. Az országgyűlési naplóból nem derül ki, hogy milyen arányban, de egy tanú szerint a rumi képviselő teljesen egyedül maradt.

Történelmi pillanat szemtanúi lehettek azok a képviselők, akik február 18-án, azon az ólmos esős, ködös napon részt vettek a parlament ülésén, amikor Istóczy Győző, a hűvös és elszánt aszkétikus lovag, a komoran hadakozó, zsidógyűlölő, dunántúli Don Quijote rátalált a korpulens, birtokát vesztett, sértődött alföldi dohányosra, Ónody Gézára. Ők ennek a tablóképnek a leghevesebben gesztikuláló, „feszítsd meg"-et kiáltozó alakjai. Istóczyról azt tartották, hogy fanatikus, zárkózott, különc férfiú; megszállottja a könyveknek és az elméleteknek. Egyik diáktársa szerint már gyermekként mindig könyvvel a kezében látták dömötöri kastélyuk parkjában. Az alakja köré szőtt mítosz szálai Bary Józsefhez, a tiszaeszlári per vizsgálóbírójához vezettek, aki terjedelmes emlékiratai-

ban írta Istóczyról: „Feltétlen becsületes, nagy műveltségű ember, aki antiszemita elveiért egész életében szenvedett, ebből semmiféle hasznot nem húzott, a legnagyobb nyomorban és nélkülözésben halt meg."

Istóczy, az ifjú joghallgató novellákat írt, rajongott Deákért és a liberális eszmékért. „Fiatal koromban nem voltam antiszemita – közli emlékirataiban –, 1867-ben mint megyei aljegyző nagyon is élénken részt vettem Vas megye közéletében, az akkori divatos emancipacionalis áramlatoknak hódolva, a leghevesebben korteskedtem egy volt egyetemi zsidó jogász kollégámnak megyei esküdtté való megválasztása mellett." Istóczy pálfordulása akkor következett be, amikor a vasvári járás szolgabírójaként Baltavárra érkezett, hogy elárverezzen egy birtokot. Akkor kereste föl zsidó barátja, aki azt állította, hogy apja megbízásából akarja megvenni a dobra vert birtokot. A „vevő" azonban nem rendelkezett írásbeli meghatalmazással, ezért Istóczy csak hosszas rábeszélésre fogadta el ajánlatát. Az árverés után derült ki, hogy semmiféle megbízással nem rendelkezett: az apa nem is tudott a dologról. Az árverést érvényteleníteni kellett, az esetet szigorú vizsgálat követte. Istóczy elveszítette járásbírói állását, ráadásul hatvanezer forint kártérítésre kötelezték.

„Akkor elhatároztam – írja a már idézett emlékiratban –, hogy a nyílt elvi harc terére (!) lépek, s megtartottam 1875. évi április 8-i első antiszemita beszédemet. Másnap reggel aztán arra ébredtem, hogy híres ember lettem, nemcsak Magyarországon, hanem Európa-szerte. Özönével jöttek hozzám a gratuláló, biztató, útbaigazítást kérő levelek. Az én nyomdokaimon *meg*indult (!) antiszemita írók, közöttük Drumont Párizsból, elküldték hozzám antiszemita műveiket. Berlinből ezenfelül az 1880-as években, mikor a Bismarckhoz intézett antiszemita petíció készülőben volt, amivel *indult meg* (!) tulajdonképpen a németországi antiszemita mozgalom, több berlini antiszemita, köztük ama petíció megfogalmazója s terjesztője, Förster Bernát egy csinos művű sörös kancsót három billikommal együtt ajándékba is küldött, a kancsó födelén belül egy bevésett dedikációval, aláírva

ekképp: Vier dankbare Deutsche (négy háládatos német). Megjegyzem itt, hogy feltétlen abstinens lévén nemcsak szeszes italt nem, de még kávét, teát se iszom, s mondhatom, mellette igen jól érzem magamat."

Nem igaz, hogy Istóczy nyomorban halt meg, de az igaz, hogy magányosan. 1885-ben kilépett az általa alapított antiszemita pártból, s elhatározta, hogy azután csak az írásnak él. Évekig házalt saját kiadású műveivel, nem sok sikerrel. Amikor megjelent országgyűlési beszédeinek gyűjteménye, a megrendelőlapokat elküldte Európa összes antiszemita újságjának, s valamennyi elvbarátjának, de csak egyetlen, hibásan kitöltött megrendelés érkezett vissza Csehországból, ez is valószínűleg álnévvel. *12 röpirat* című folyóiratát végül azért kellett beszüntetni, mert összesen ötven előfizetője maradt.

Istóczy vonzódott az irodalomhoz, különösen a zsidó szerzők iránt tanúsított nagy figyelmet. Josephus Flavius műveit évekig fordította. Mindig büszke volt magyaros stílusára, a zsidókat, különösen a „surnalistákat", nyelvtani hibáikért *is* szüntelenül ostorozta. Pisztolyt életében csak egyszer fogott a kezébe, akkor is a zsidókat – pontosabban egy zsidót: Wahrmann Mór országgyűlési képviselőt – vette célba. Igaz, Istóczyt – zsidó részről – ekkor nem fenyegette különösebb veszély, mert ellenfele – mielőtt elsütötte volna revolverét – egy teátrális gesztussal megvált szemüvegétől, enélkül viszont semmit sem látott.

Istóczyban lehetett némi diabolikus vonás, ez még Mikszáth kedélyes, anekdotikus stílusán is átüt. „Mindig leírva adta oda mondandóját a gyorsírónak. Szenvedélyesen kontrollirozta utólag a közbeszólásokat, amit idegenek tettek az ő beszédébe, s még nagyobb fontossággal vigyázta ama antiszemita megjegyzéseket és felkiáltásokat, melyek idegen beszédek alatt mondattak innen-onnan. Jaj volt a gyorsírónak, ha valamelyik kimaradt. Istóczy nyugodtan beszélt, de szaggatott mondatai elárulták a forrongó szenvedélyt. Halvány, szelíd arca sohasem pirult ki, de hangja megreszketett némelykor a belső izgatottságtól. Széles, szögletes homlokán

végiggyöngyözött egy-egy verejtékcsepp, amit nem a szónoki hév facsart ki, hanem a gyűlölet, amely szürke szemeiben élénken lángolt."

A csoportkép másik hevesen gesztikuláló alakja: Ónody Géza. Ő a Krúdy-regényekből ismerős. Ő volt az, aki telenként keresztül-kasul szánkázott a behavazott Nyírségen, s hosszú szíjon előkelő, sovány, angol agarat futtatott. Ott volt minden disznóölésen, mert az üveges hagymára sütött vér volt a kedvence, s fénylő délután, a befagyott Tisza berkein, a ház asszonyával összefonódva szabályos bógniköröket rajzolt a jégre. Esténként hószagú könyveket és átfagyott régi hírlapokat olvasott, s hosszú szárú tajtékpipával füstölt a pávaszemes cserépkályha előtt. „Kényelmes, kövérkés, puha szerelmekre vágyott, melyek lassúak, hosszadalmasak, mint a falusi óra." Kedvelte a szeplős, vörös hajú, dús keblű zsidó kasszírnőket, s az útszéli csárdákat, ahol, lett légyen a tulajdonos zsidó vagy magyar, a nyíri határban még mindig hitele volt. Tagja a Szabolcs megyei „beduinok" társaságának, akik homlokukra tekert jegesvizes borogatással hajnalokig együtt ferbliztek a nyíregyházi kaszinóban, az Európa fogadóban vagy a sóstói szaletliben.

Egyszer – legalábbis Krúdy tanúsága szerint – így vallott szerelmet egy vidéki kisasszonynak: „Messzire látó, okos embernek lugas az élet, ahol kedves szellők között, jóillatú szőlőlevelek társaságában, délutáni lábvízzel, csöndes aludgatással, jó ebek és kívánatos fehérszemélyek társaságában, egyefene gonddal, hosszan élve, szépeket pipázgatva, csöndesen vacsorázgatva lehet eltölteni az életet, amely oly biztonsággal ássa sírját, mint vakondok a vermét. Semmit sem akarni, csak nyugodalmat. Semmit sem remélni, csak a holnapi jó időjárást. Senkiben sem bízni, senkinek sem hinni, semmi rendkívülit nem gondolni, csak élni, élni, szeretni, elaludni, felébredni, egészségesnek lenni, kényelmes papucsot viselni, s tollas ágyban hálni. Boldog, hosszú öregséget élni, amely az életnek java. Becsületesen átaludni az éjszakát, az ebédutánokat, egyet-kettőt kurjantani, verekedni s kibékülni. Eljönnél hozzám feleségül, gyönyörű virágszál?"

Nem tudjuk, hogy a szóban forgó hölgy lett-e Ónody felesége, de azt igen, hogy feleségét Bárczay Ilonának hívták, s maga is középbirtokos családból származott. Később elváltak, s Ónody újra egyedül kószált a nyíri utakon. Ha hó volt, szánkón, ha por, egylovas, kétkerekű homokfutón. Néha megállt Nyíregyházán a Betyárhoz vagy a Veres Tehénhez címzett kávéház előtt – utóbbi állítólag a tulajdonosnőről kapta a nevét –, s betért egy kicsit politizálni a barátaihoz, könnyű nyíri vinkó mellett szidták a kormányt és a zsidókat. A Veres Tehén tulajdonosnője ilyenkor csöndesen mosolygott, hiszen ismerte ő a képviselő urat eléggé közelről, nem volt rossz ember, csak kevélyen magányos, s az ilyen könnyen elvadul.

Ónody, mióta képviselőnek választották, idejének egy részét Pesten töltötte. Ilyenkor a Hungária Szállóban bérelt szobát, esténként pedig eljárt a Függetlenségi Körbe „nagypolitikát" csinálni. Ónody a párt lapjából, az Egyetértésből értesült, hogy Oroszországban január óta „zsidóheccek" folynak. A tömeg betört a zsidó kereskedők boltjába, összetörte a berendezést, megitta, ami megiható, elvitte, ami mozdítható, majd a romokat leöntötte petróleummal, s felgyújtotta. A zsidók jajveszékeltek, a rendőrség – rendszerint késve – kivonult a helyszínre, emberéletben csak ritkán esett kár. Ónody a „muszka hecceket" inkább csak amolyan „borsos tréfának" vélte, amelyekből a „társadalmi életben túlsúlyra verekedett zsidók" végre tanulhatnának, miként az ebnek is az első szóra vagy legalább az első korbács-suhintásra meg kell értenie a gazda akaratát. Felesleges a „zsidókérdésből" elvi álláspontot csinálni, a zsidóknak is az a bajuk, mint a magyaroknak: túlságosan sokat tépelődnek saját sorsukon.

Ónody nem volt gyakorlott parlamenti szónok, Mikszáth azt állította, hogy beszédei „csak garasos cigarettákat értek", míg Istóczyért a képviselőtársak akár „félig szítt, pompásan szelelő kabanoszt" is elnyomtak kint a folyosón; ám február 18-án fordult a kocka, Istóczy „kabanosz" érdeklődéssel figyelte Ónody hozzászólását, érzékeny orrcimpái kitágultak, úgy érezte, végre nyomon van. Istóczy ugyanis egymaga már

évek óta hiába küszködött az ezoterikus, poroszutas antiszemitizmus magyarországi meghonosításáért, csak gúny és nevetség lett osztályrésze; most a keménykötésű, lovaglócsizmás, kutyakorbácsos, nyíri „fertálynemes" lendületes és érzékletes felszólalása nyomán eleddig ismeretlen lehetőségek villantak föl előtte. A finom orrú, bódító mérgektől tartózkodó, aszkétikus Istóczy képviselőtársa példabeszédében nemcsak a dohánylevelek férfiasan fanyar illatát érezte meg, de megcsapta a romló hús sokat sejtető, édeskés szaga is. Ónody szemérmes megfogalmazásából egyértelműen kiviláglott, hogy a „kitűnően számítók" csakis a zsidók lehetnek, akiket a „kóserolás" rituális szokása megóv attól, hogy – miként a cigányok – döghúst egyenek, s ezért az elhullott vagy vízbe fúlt állatok húsát a keresztényekkel etetik meg.

Istóczy ismerte a megfelelő helyet: Mózes V. könyvének 14. fejezetét, amelyben a „pártvezér" előírja népének: „semmi holttestet ne egyetek, a jövevénynek, aki a te kapudon belül van, adjad azt, hogy egye meg, vagy add azt az idegeneknek, mert szent népe vagy te az Úrnak". Az antiszemitizmus magyarországi vezéralakja tanulmányozta a nemzetközi szakirodalmat is, s hitelt adott egyes tudósok ama nézetének, mely szerint Mózes „kiválasztott népe" nem más, mint „ivadéka az Egyiptomból elűzött bélpoklosoknak és rüheseknek". Istóczy a külföldi szakírók nyomán az étkezési tilalmakban az egykori nagy járványoktól való félelem visszatükröződését vélte felfedezni, s ebben is a „bélpoklos nép" elméleti bizonyítékát látta. Talán már ekkor felvetődött benne a szövetség ötlete. 1882. február 18-át írtunk. A tizennégy éves tiszaeszlári parasztlány, Solymosi Eszter még életben volt, még el sem szegődött Újfaluba, Huri Andrásnéhoz, aki majd másfél hónap múlva, április 1-én a végzetes útra küldi. Ám Istóczy, a „magyar Cassandra", mindent előre látott. Azon az ólmos, februári szombaton, a hétköznapi, „muszka" antiszemitizmus behatolt a teoretikus, porosz mintájú Istóczy-féle elméletbe, s megtermékenyítette azt.

Valószínű, erre a sikeres „sátáni nászra" utalt Mezei Ernő, amikor azt írta Istóczy beszédéről: „életességére nézve

figyelemre méltó volt". A publicista nem fejtette ki bővebben, mit értett életességen, csak sejthetjük, a veszélyes szövetséget ő fedezte föl elsőként. S ő figyelmeztetett először: „ne tévesszük hát szem elől, hogy az *antiszemita és a soviniszta propaganda egy tőről fakad*".

*

Nem tudjuk, Istóczy komolyan gondolta-e, hogy Európában ő terjesztette el az antiszemitizmust, de mindenféle tréfálkozást megvető természete arra enged következtetni, a sok „kinevettetés" és gúnyolódás hatására igyekezett felértékelni saját szerepét. Az mindenesetre tény, hogy amikor 1875 tavaszán elmondta sokat emlegetett, első zsidóellenes beszédét, Európában *megint éppen szőnyegen volt* a zsidókérdés. Az 1870-es évek elején, miután III. Napóleon császár Sedannál a porosz sereg előtt letette a fegyvert, Németország a győzelem lázában égett, s teljes volt a társadalmi és felekezeti béke. Az újabb antiszemita hullámot IX. Pius pápa 1872 karácsonyán elmondott ünnepi beszéde indította el, amelyben a zsidókat mint Jézus ellenségeit s a materializmus terjesztőit élesen elítélte. A vádak nem voltak újkeletűek, a német birodalom centrumpártja az egyház ellen folyó „kultúrharcot" a zsidók művének igyekezett feltüntetni. (A „kultúrkampfoskodást" Istóczy is felvette a lajstromába.) A centrumpárt a zsidóságot a germánság és a kereszténység legfőbb ellenségének kiáltotta ki. Konstantin Frantz, neves publicista, *Der Nationalliberalizmus und die Judenherrschaft* című könyvében a liberalizmust „a zsidók és zsidóbérencek kínos szüleményének" nevezte. A német egyházi sajtó Németország „elzsidósodásáról" cikkezett. (Istóczy *12 röpirat*ában *Az elzsidósodott Magyarországról* írt tanulmányt.*)* *A* Germánia című lap – nálunk a Magyar Állam a megfelelője – a zsidó bankok és kereskedők bojkottjára szólított fel. A német parlamentben Bernard Oppenheim hirdette, hogy a liberalizmus lehanyatlott, hogy a zsidóság idegen elem a nemzet testében, hogy az 1873-as nagy gazdasági válságot a zsidó szélhámosság okozta

(Istóczy szóhasználatában: svindli, krach). Adolf Stöcker a szociális jelszavakat összekapcsolta az antiszemitizmussal, így akarta meghódítani a munkásságot; nem sok sikerrel. Annál nagyobb eredményt ért el az alsó-középosztályban; mint már említettük, a helyét kereső, gyarapodó, de a kulturális értékek után még bizonytalanul tapogatózó polgárságot könnyebben lehetett „vészes térhódítással" és „felforgató zsidóliberalizmussal" riogatni. A minisztérium által jóváhagyott iskolai tankönyvekben a zsidókat „az isteni jellel megbélyegzett, testvérgyilkos" Kainhoz hasonlították, a torna- és harcosegyesületekben egyre gyakrabban hangzott fel a jelszó: „Juden raus!" Kávéházakban, vendéglőkben, nyaralóhelyeken megjelentek a táblák: „judenrein". (Fordítsuk „zsidómentes övezet"-nek?) August Mommsen, bár nem értett egyet az antiszemitizmus szélsőséges megnyilatkozásaival, elítélte a zsidók „destruktív" magatartását, s a probléma megoldását abban látta, ha a zsidók „levetik sajátságaikat és keresztényekké válnak". (A magyar Herman Ottó is hasonló nézeteket vallott.) Egy Ernst Henrici nevű német tanító, akit éppen antiszemita nézetei miatt később megfosztottak tanári állásától, lázító röpiratokat fogalmazott, amelyben a „zsidóemancipáció" azonnali megszüntetését követelte. (Lásd Istóczy *12 röpirat*át és az általa megfogalmazott „vasvári kérvény"-t.) Ezek az eszmék, nézetek, kifejezések később szinte tükörfordításban jelentek meg a hazai hírlapokban, könyvekben, parlamenti beszédekben. A német kormány igyekezett megfékezni a túlkapásokat. Frigyes Vilmos trónörökös kijelentette: „az antiszemitizmus a század szégyene és a nemzet gyalázata", Auguszta császárné szintén elítélte a zsidóellenes izgatásokat. III. Frigyes császár és kancellárja, Bismarck soha nem adta tanújelét antiszemita érzelmeknek, de mivel a szabadelvűséget mindketten ellenezték, mondván, az gyengíti a kormány erejét, ezért szívesen fogadtak minden szervezkedést – így az antiszemitákét is –, amely a liberalizmus ellen lépett fel. Érdekes, hogy a Habsburg-házban hasonló volt a szereposztás: a király – bár erről nyilvánosan sohasem beszélt – állítólag rokonszenvezett az antisze-

mitizmussal; Erzsébet királyné és Rudolf trónörökös elítélte azt. A németországi antiszemita hullám 1882-ben kissé lecsillapodott, ez idő tájt érkeztek meg Nyugat-Európába az oroszországi pogromok elől menekülő zsidók első csoportjai. Az üldözöttek védelmére nemzetközi bizottságok, segélyszervezetek alakultak. 1882. január 2-án Londonban nagy népgyűlést tartottak, amelyen a résztvevők követelték, hogy az angol kormány járjon közbe az orosz zsidók érdekében. Franciaországban Victor Hugo vette kezébe a menekültek ügyét. A nemzetközi tiltakozás egy időre lehűtötte az antiszemita szenvedélyeket; a szél elült, de a fölkorbácsolt víz még háborgott: ezek az „utóhullámok" érték el Magyarországot 1882 februárjában–márciusában.

A szomszédos Ausztriában német mintára szerveződött a politikai antiszemitizmus. Az 1870-es évek közepén itt is a katolikus egyház adta meg a vezérszólamot: Rauscher bécsi hercegprímás pásztorleveleiben a zsidóságot kiáltotta ki minden társadalmi baj okozójának, az egyházhoz közel álló körök a hírlapi polémiákban főként a liberalizmusra zúdították az össztüzet. Nálunk a Magyar Állam közölt efféle dörgedelmeket: „A vérszívó liberalizmus vámpírja... A szabadkőművesség, mint minden dögvészszerű, ragályos betegség, elárasztó gyorsasággal terjedt szét a világ kerekségén. A szabadkőművesség szülte és növelte naggyá a liberalizmust. A liberalizmus pedig szüli a szocializmust és a kommunizmust. És ezen titkos gyökérből hajt ki a nihilizmus." Ausztriában különösen könnyen lehetett a liberalizmus ellen agitálni, mert a közvélemény meg volt győződve róla, hogy ezen elvek zászlaja alatt sorakozott csatarendbe a szláv (cseh és lengyel) arisztokrácia, s kaparintotta kezébe a hatalmat a Monarchia föderációs kormányzatában (az 1879-es választásokon 179 szláv és csak 174 német képviselő került a parlamentbe). 1880. július 2-án alakult az osztrák Schulverein (iskolamozgalom), amely fő feladatának tekintette, hogy Ausztria vegyes ajkú tartományaiban német iskolákat létesítsen. Az iskolamozgalom később átterjedt Németországra is: az 1881-es berlini alapítónyilatkozat szerint legfontosabb céljuk, hogy

„ébren tartsák a németek együvé tartozásának érzését". A kisebbségbe került, „elnyomott" osztrák-németeket könnyen bele lehetett hajszolni a „nagynémet" vágyakba. Innen pedig már csak egy lépés a *Juden raus!* A zsidó származású osztrák politikus, Georg von Schönerer igen találékonyan össze is kapcsolta a két ideológiát: az osztrák–nagynémet nacionalizmus és a politikai antiszemitizmus programját tűzte zászlajára. Georg von Schönerer pragmatikus politikai kalandor, egészen másféle, mint az „elvhű", teoretikus és aszketikus Istóczy. Apja, Mathias Schönerer a Rothschildok vasútépítési vállalkozója volt, aki nagy vagyont gyűjtött, s ezt fiára hagyta. Schönerert 1873-ban választották képviselővé, de erőszakoskodása miatt négy havi fegyházra, valamint nemesi címének és képviselői mandátumának elvesztésére ítélték. Népgyűlések botrányhőseként szerepelt a hírlapokban. „Legfőbb célom – írta egyik cikkében – a zsidók befolyásának megszüntetése az élet minden területén." Miként Németországban Stöcker, ő is arra törekedett, hogy szociális jelszavakkal nyerje meg a munkásokat. Az Egyetértés bécsi levelezője ott volt egy ilyen munkásgyűlésen, lapjában így számolt be élményeiről: „A zsidóellenes mozgalom, mely Schönerer lovag égisze alatt az osztrák fővárosban megindult, erős oppozíciót keltett. A bécsi munkások, kikre leginkább számítottak a mozgalom vezetői, tegnap gyűlést tartottak és kijelentették, hogy nekik semmi közük az antiszemitizmushoz, mert egyetlen ellenségük a tőke, mely internacionális és felekezet nélküli. A rendőrség képviselőjének többször meggyűlt a baja a túlságosan is heves felszólalókkal. Az egyik szóló kereken kijelentette, hogy ők bizony nem kaparják ki Schönererék részére a sült gesztenyét. A rendőrbiztos megvonta tőle a szót, amikor azt emlegette, hogy az antiszemiták szabadon terjeszthetik bujtogató irataikat, s ha elítélik is őket, legfeljebb öt forintnyi pénzbírságot fizettetnek velök, míg a munkásokhoz intézett felhívások szerkesztőit börtönbe vetik. Erre aztán óriási rendetlenség támadt. Az elnök utóbb arra a naiv kérésre fakadt, hogy legyenek szívesek a

tisztelt munkás urak nyugtalankodó szomszédaikat kivezetni."

Oroszország „zsidóügyi politikájában" effajta kedélyességek nyomát sem találjuk. Amikor Ignatiev gróf került a belügyminiszteri székbe, az antiszemitizmus állami szintre emelkedett. Ignatiev egyformán gyűlölte a németeket és a zsidókat: mindkét „idegen kultúra" ellen irtóháborút hirdetett. III. Sándor cár elhitte mindenható belügyminiszterének, hogy a forradalmiság és a nihilizmus szellemét főként a zsidók terjesztik az országban. Ignatiev a cár jóváhagyásával 1881 őszén körlevelet bocsátott ki, amelyben pontokba szedve felsorolta, milyen törvényekre lenne szükség, hogy végre megrendszabályozzák a zsidókat. 1. Tiltassék meg nekik a szeszesitalok gyártása és árusítása. 2. Minden faluból és kisebb mezővárosból még a nem szeszesitalokkal kereskedők is elűzendők; kivéve, akikért a helytartóság kezességet vállal. 3. A kiűzött zsidók a Kaspi-tenger mellett, erre kijelölt helyeken telepedjenek le, s ott csak földműveléssel foglalkozzanak. A körlevélből később, 1882 májusában törvény lett. De már ezt megelőzően, miután napvilágot láttak Ignatiev javaslatai, a zsidó és nem zsidó lakosság körében nagy nyugtalanság támadt. A tervezett állami intézkedések fölbátorították az antiszemita érzelmű rétegeket, főként az elszegényedett parasztságot és a lezüllött kispolgárságot; megtámadták a zsidó boltokat, kifosztották, majd felgyújtották azokat. A zsidók a fenyegető rendelkezések hatására, az üldözések elől ide-oda vándoroltak az országban, többen visszamenekültek a gettókba, mások nyugat felé vették útjukat. Ignatiev körlevelének nem is a kitelepítésekre vonatkozó része volt a legveszélyesebb, hanem az, hogy az antiszemita zavargások okául egyértelműen a zsidók kártékony tevékenységét jelölte meg, s ezzel mintegy fölmentette az önkéntes „zsidóbüntetések" szervezőit. A legvéresebb pogromot 1882 húsvétján rendezték Oroszország déli részén, egy Balta nevű kis kereskedővárosban. A hír csak késve, április 22-én érkezett Budapestre, mert az orosz távíróhivatalokban hírzárlatot rendeltek el: nem továbbíthattak olyan tudósításokat,

amelyek a baltai vérengzésről szóltak. Az Egyetértés kijevi levelezője kerülő úton tudta eljuttatni táviratát a budapesti szerkesztőségbe. „Elszomorító képet mutatott a zsinagógában összezsúfolódott szerencsétlenek tömege. Három nap óta mit sem ettek. Ott ült a többi között egy fiatal anya, csecsemővel a karján, körülötte négy apró gyermek siránkozott. A férfiak halványak, mint a kísértetek, hajuk, szakálluk összevissza volt tépve. Többen közülük megsebesültek."

A hazai lapok többsége az együttérzés hangján tudósított az eseményekről. Politikusaink és hírlapíróink jogos büszkeséggel állapíthatták meg: Magyarország békés, nyugodt sziget a körülöttünk dúló antiszemita áradatban. Tény, hogy a környező államok közül mi kezeltük a legliberálisabban a „zsidókérdést". Ezt még Istóczy is elismerte, igaz, sajnálkozva, álhumanizmussal, álliberalizmussal és szűklátókörűséggel vádolván „közéleti férfiainkat". Emlékeztetnünk kell azonban: éppen ez idő tájt tárgyaltak Budapesten a Rothschild-konzorcium képviselői, hogy előkészítsék a „nagyszabású bankügyletet, a „rente konverziót", melynek során a magasabb kamatozású állami kötvényeket alacsonyabb kamatozásúakra cserélik, hogy ezzel is csökkentsék a magyar állam eladósodását. A kormánynak tehát a szó szoros értelmében létérdeke volt, hogy – főként Nyugat-Európában – minél szélesebb körben nyilvánvalóvá tegye: liberális „zsidópolitikát" folytat. Amikor a konzorcium képviselői Wahrmann Mór országgyűlési képviselő vezetésével felkeresték Tisza Kálmánt, hogy köszönetet mondjanak a „zsidókérdésben" tanúsított magatartásáért, a miniszterelnök válaszolt: „Nincs mit köszönnie az uraknak, mi itt egy szabad országban élünk." A magyar kormány törekvése olyannyira sikerrel járt, hogy az oroszországi pogromok elől menekülők nagy része Magyarország felé vette útját. Ez azonban később társadalmi feszültségeket okozott, hiszen a menekültek befogadása, letelepítése egyáltalán nem volt könnyű feladat, már csak azért sem, mert a hazai közvélemény gyanakvással fogadta a toprongyos vándorokat, s az is igaz, hogy ebben a

gyanakvásban osztoztak a hazai zsidóság már régóta itt élő, asszimilálódott rétegei is.

A bevándorlással szembeni tiltakozás nem újkeletű. Kölcsey Ferenc már 1830-ban szót emelt a galiciai menekültek korlátlan befogadása ellen; szerinte a Szatmár megyei jobbágyság elszegényedését a zsidóság túlságos elszaporodása okozta. Amikor pedig „az elvi liberálisok az emancipáció dicső külföldi példáira" hivatkoztak, Széchenyi, kissé nyersen, azzal felelt, hogy „angol, francia könnyen lehet liberális, mert ha egy palack tintát tölt is az ő nagy tavába, azzal a tó vize meg nem romlik, de ha magyar levesbe öntjük a palack tintát, az ugye élvezhetetlenné válik". Széchenyi azt jósolta, „ha a liberális emancipációt végrehajtjuk, egy zagyvalék nép leszünk". Dessewffy Aurél 1840-ben elmondott beszédében támogatta ugyan Eötvös József emancipációs javaslatát, de követelte, ezzel párhuzamosan hozzanak radikális bevándorlási törvényt is, amely „a bevándorlók vagyona, erkölcsisége s valamely mesterségi ügyessége iránt kezességet nyújtson, mert különben elárasztandja az országot a koldus zsidók sokasága, ami pedig sem a magyarságnak, sem a honi zsidóságnak nem érdeke". Amikor pedig oly sok hányattatás után, 1866 februárjában az emancipáció elérhető közelségbe került, Deák Ferenc parlamenti beszédében helyesli ugyan, hogy a politikai jogokat mindenkinek meg kell adni „vallás-különbség nélkül, ideértve az izraelitákat is", de hozzáteszi: „ezzel párhuzamosan óhajtok egy bevándorlási törvényt is, nemcsak a Mózes vallását követőkre, de minden bevándorlóra". Tudjuk, hogy az 1867-es XVII. törvénycikk az izraeliták egyenjogúsítását minden bevándorlási korlátozás nélkül fogadta el. Szekfű Gyula okfejtése nyomán azóta is többen állítják, hogy az antiszemitizmus magyarországi elterjedésében a „túlságosan liberális" bevándorlási politika nagy szerepet játszott. Teleki Pál, aki első miniszterelnöksége idején, 1921-ben, közvetlenül Szekfű *Három nemzedék*ének megjelenése után amerikai körutat tett, a kérdésre, hogy létezik-e Magyarországon antiszemitizmus, így válaszolt: „Hiba lenne azt gondolnunk, hogy a valóban meglévő és Magyarországon

még mindig létező zsidóellenes mozgalom a zsidó vallás és általában a zsidóság ellen irányul. Ha történészként kellene ezt jellemeznem, akkor inkább 'Galícia-ellenes mozgalom'-nak nevezném. Sokkal inkább a bevándorlással és a nemzet ellen forduló külföldiek csoportjával szembeni ellenállás kérdése ez. Túl későn ismertük fel a bevándorlás veszélyeit."

A Galícia-ellenes mozgalom gyökerei Szekfű tanulmányának megjelenésénél is korábbra nyúlnak vissza. Bartha Miklós 1901-ben tette közzé *Kazárföldön* című útleírását, amelyben a Magyarország északkeleti részén, Bereg vármegyében tapasztalt gazdasági és társadalmi feszültségeket írta le. A helyi lakosok, a ruténok nyomorúságáért elsősorban a Galíciából bevándorolt zsidókat tette felelőssé, akiket „kazároknak" nevezett. Rajokban jöttek, állította róluk a lendületes tollú publicista, „hátukon batyuval, a kezükben hamis mérleggel, a hordójukban mérgezett pálinkával". Bartha, a tárgyilagosság okán, óvott attól, hogy a „galíciai kérdésből zsidókérdést csináljunk"; a zsidó vallású magyarokat pedig felszólította, hogy határolják el magukat a „kazároktól". A galíciai bevándorlók magyarországi térhódítását sokáig általánosan elfogadott történelmi tényként kezeltük. Érdekes azonban közelebbről is megvizsgálni a statisztikai adatokat. Kovács Alajos 1922-ben publikálta *A zsidóság térfoglalása Magyarországon* című művét, amelyből – bár egyértelműen antiszemita értékeléseket tartalmaz – világosan kiderül, hogy a magyarországi zsidóság száma 1870–1910 között nemcsak hogy nem növekedett, hanem csökkent. A szerző a statisztikai adatokat összegezve megállapítja: „1869 óta zsidó bevándorlás nincs, illetőleg azóta a zsidók kivándorlása állandóan felülmúlja bevándorlásukat".

Csak az a kérdés, akkor miért terjedt el mégis a „Galícia-ellenes mozgalom"? A későbbi történelmi események magyarázatot kínálnak: „A háborús vereség, a történelmi Magyarország szétzúzása és a kommunista Tanácsköztársaság okozta sokk hatása alatt az akkori magyar történészek és politikusok a galíciai kérdést illetően nem is a történelmi igazságot keresték, hanem sokkal inkább egy olyan bűnbakot,

amelyet a régi Magyarország összeomlásáért veszélytelenül és következmény nélkül felelőssé lehetett tenni." Már Szekfű is utalt rá, hogy „nagyfokú méltánytalanság volna, ha a már bennlakó, honos zsidóságnak rónánk fel vétkéül, hogy a galíciai bevándorlást meg nem akadályozta". Szekfű szerint a felelősség elsősorban a Tisza Kálmán és a „bihari nemesurak" vezette parlamentet terheli, amely nem tudott elszakadni a „kiüresedett liberális elvektől", s ezért nem korlátozta a galíciai bevándorlást. Egyébként a bevándorlás méreteinek eltúlzásában valószínűleg szerepet játszottak az együttérző tudósítások is, amelyek sorra jelentek meg a magyar lapokban a „muszka menekültekről". Szekfű két részre osztja a magyarországi zsidóságot: a már asszimilálódott „jó" zsidókra és a Galíciából érkező „kaftános rosszakra", az utóbbiaknak azt is szemére veti, hogy túlságosan gyorsan akarnak megmagyarosodni, „összetévesztik a halhatatlan lelket a mulandó, színét váltó külsővel". Sorra véve a környező országokat Szekfű azt bizonygatja, hogy a „zsidókérdés" sarkköve a bevándorlási politika. Szerinte éppen azért, mert „Németország, Ausztria, Magyarország a liberalizmus jegyében tartózkodott a bevándorlás mindennemű korlátozásától", e három országban *van* zsidóprobléma". Eszerint Oroszországban és Romániában, ahol kemény politikai intézkedéseket hoztak a zsidók ellen, *nincs?* Ez az egyik leggyengébb láncszeme Szekfű érvelésének. Ő azt állítja, hogy az 1880-as években, és később, azért lett zsidóprobléma, mert a Tisza Kálmán-féle nyárspolgári, álliberális nemzedék nem rendszabályozta meg idejében a zsidókat. A másik bűn pedig, amit szintén ez a nemzedék követett el, mondja Szekfű, az emancipáció serkentése. Talán éppen ezen állítások fordítottja igaz; az oly sokat szidott, obstrukciókkal szabdalt Tisza-féle parlamentnek éppen a liberalizmus volt az egyik legfontosabb értéke. Az 1880-as években még elképzelhetetlen lett volna, ami később elfogadott gyakorlattá vált, hogy a magyar parlament a zsidók (és bármilyen más vallású vagy nemzetiségű csoportok) ellen megkülönböztető intézkedéseket hozzon, például a „vasvári kérvény" hatására eltörölje az emancipációt. Az

antiszemitizmus érzelmi kérdés maradt, ami nem azt jelentette, hogy ezek az érzelmi felhangok, mint a lassan ható idegmérgek, ne roncsolták volna a társadalom egészséges ellenállóképességét; igenis roncsolták, s ezzel végső soron elősegítették a politikai antiszemitizmus vírusának elszaporodását.

Mikszáth parlamenti tudósításaiból még kedélyesség és társadalmi béke sugárzik. Megtudhatjuk, hogy Istóczy a folyosón „akárhányszor kitért Wahrmann-nak", s az „antiszemiták sem olyan rettenetesek, mint aminőnek a Lipótvárosban képzelik". Amikor pedig Istóczy 1878-ban elmondta híres „palesztinai beszédét", amelyben azt javasolta, hogy a magyarországi zsidókat telepítsék ki Palesztinába, a képviselők nem mutattak különösebb érdeklődést, sokan kivonultak a büfébe, csak Wahrmann Mór figyelt feszülten, amit sokan elég különösnek tartottak, s ezért, mikor a lipótvárosi képviselő szólásra jelentkezett, többen visszaszivárogtak az ülésterembe. Wahrmann ezt mondta: „Semmi kifogásom nincs az ellen, hogy mi, zsidók, ősi földünkön államot alakítsunk, de azt már most kijelentem, hogy én itt maradok köztetek – palesztinai követnek." Ezután terjedt el az a mondás Wahrmannról, hogy szemüvegét és élceit sohasem felejtette otthon. Hasonlóan kedélyes anekdoták azok is, melyeket valószínűleg Szabolcsi Miksa fiatal, zsidó származású újságíró – az asszimiláció lelkes híve – terjesztett. (Később, a nagy perben ő lesz Eötvös Károly egyik leghűségesebb s leghasznosabb segítőtársa.) Az egyik történet így szól: néhány zsidó – vagy maga Szabolcsi Miksa? – a következő táviratot küldte Istóczynak: „Purim ünnepünk alkalmából poharat ürítünk az ön egészségére, minthogy *megmagyarosodásunkat* éppúgy szívből óhajtjuk, mint ön." Istóczy – állítólag – nagyon szégyellte a táviratot, a zsebébe dugta, s a világért sem mutatta volna meg senkinek. A másik anekdota szerint egy vidéki gimnázium zsidó hallgatói Istóczyt kérték fel irodalmi önképzőkörük tiszteletbeli elnökének, aki a fölkérést „ízetlen tréfának" minősítette, s visszautasította. Való igaz, ezekből a történetekből békebeli kedélyesség sugárzik; íme, egy

társadalmi pillanat, amelyben nincs szükség bűnbakra; de azért az nem kétséges, ha eljön majd az ideje, kik lesznek azok.

A mielőbb „megmagyarosodó zsidó" délibábos idillje egyelőre elfedi a társadalom mélyrétegeiben halmozódó feszültségeket. Szekfű azt állítja, hogy a rosszul végrehajtott jobbágyfelszabadítás, az elhibázott gazdasági reformok és az elemi csapások tönkretették a kis- és középbirtokos nemességet, s a dobra került régi birtokok főként zsidó kézre jutottak, mivel elsősorban ők foglalkoztak kereskedelemmel, s így ők rendelkeztek forgótőkével. Az arányok érzékeltetésére az „elvi liberális" Beksics Gusztáv 1884-es statisztikai összeállításából idéz. „A köznemesség ősi hajlékaiban, a vármegyékben, az eddigi nemesi birtoknak néhol a fele, néhol harmada, de legalábbis negyede nem régi nemesé többé, hanem a 48 és 67 óta fölszabadult zsidóságé." Nem tudjuk, hogy Phőm Simon, aki Ónody birtokát vásárolta meg, vajon Galíciából menekült-e, de az biztos, hogy sokan, főként a kárvallottak, a galíciai bevándorlás és a régi nemesi birtokok zsidó kézre kerülése között összefüggést láttak.

A Szekfű és Teleki által emlegetett Galícia-ellenes mozgalom és Kovács Alajos statisztikai adatai csak úgy hozhatók közös nevezőre, ha föltételezzük: jelentős lehetett az oroszországi pogromok elől menekülő magyarországi bevándorlók száma, de még jelentősebb a kivándorlóké. Ha ez idő tájt abszolút értékben nem is növekedett a magyarországi zsidóság száma, néhány látványos akció esetenként ellenük hangolta a közvéleményt. Az egyik ilyen látványos akció Eugène Bontoux francia bankár nevéhez fűződik. Bontoux-t az osztrák déli vasút igazgatójának nevezték ki, s ekkor a Rothschild-csoport támogatásával merész spekulációkba bonyolódott. Az 1873-as nagy gazdasági válság során, amelyet, mint tudjuk, szintén a „zsidók szélhámossága" okozott, vagyonának legnagyobb részét elveszítette. Ezután visszatért Párizsba, szembefordult a Rothschild-házzal, s 1878-ban megalakította az Union Générale-t, amelynek az volt a célja, hogy a katolikus egyház és a hívek vagyonát tömörítse a szabadgondolko-

dók és a zsidók ellen. A nagy nemzetközi pénzintézet ügynökei bejárták egész Európát, Magyarországon is sikerrel tevékenykedtek. Bontoux később a Rothschild-csoporttal szemben vereséget szenvedett, sikkasztott, s ezért öt évi fogságra ítélték, de a büntetés elől külföldre szökött. 1882 tavaszán a zsidóellenes „Bontoux-láz" itthon éppen a csúcspontjára jutott.

Az antiszemita felhangok ellenére, a korabeli lapokból kibontakozó összkép alapján arra következtethetünk, hogy a honi zsidóság elválaszthatatlanul összefonódott az 1867-es kiegyezést követő gazdasági föllendüléssel; vállalkozókedvük, mozgékonyságuk és jelentős pénztőkéjük miatt *közvetítő* szerepet tölthettek be az ország életében. Igaz, később éppen a „kapitalizmus szálláscsinálóiként" ítélték el őket, mert hiányzott belőlük az összetartó erő, az a „*szilárd gerinc*, minő korábban, a rendi korszakban, a vagyonilag független, művelt középnemességben megvolt" (Szekfű kedvelt szófordulatát csak később cicomázták föl a „népnemzeti" pántlikával). Vajon kik is az „érintettek", akik az 1880-as években Magyarországon „az érzelmi zsidóellenességet" szították? A történelmi tablókép tanúsága szerint mindenekelőtt a birtokát és hatalmát vesztett dzsentri, aki – Szekfű szerint – nem hajlandó arra, hogy „lemondva a cifranyomorúságról visszatérjen az ősi földhöz". Ő az, aki – Krúdy szerint – vidéki kávéházak széttört tükörcserepei között, a hajnal savanyú szivarfüstjében, egy szál cigány hegedűkísérete mellett várja élete jobbra fordulását. Ő az, aki a németországi és oroszországi példák nyomán a zsidók radikális visszaszorítását várja a kormánytól, mindhiába. Ő az, akit elbűvöl egy haragos tekintetű, széles homlokú, szürke szemű lovag, aki oly fanatikus hévvel ostorozza a „kufárokat"...

Ónody és Istóczy szövetségéhez hamarosan csatlakozott Verhovay Gyula hírlapíró is. Ha áttekintjük a mozgalom nemzetközi szereposztását, a hasonlóság okán mindjárt az osztrák Schönerer lovag jut eszünkbe. Verhovay is ízig-vérig politikai kalandor. A Bosznia és Hercegovina megszállását követő tiltakozáshullám dobta a felszínre: a „török testvér"

érdekeit védelmező, főként egyetemistákból és fiatal értelmiségiekből álló csoport egyik vezetője lett. A törökpárti mozgalom a korszak jellegzetes tüneménye: éppúgy a függetlenségi párt balszárnyán keletkezett, mint az antiszemitizmus. Mindkettő a függetlenségi eszme „káros kifolyásának" is tekinthető, s miként arra Barabás Béla, a párt alelnöke emlékirataiban rámutatott, e két csoport megerősödése a „véresszájúak utcai uralmához vezetett". Érdekes, hogy a törökpártiak és az antiszemiták táborában többnyire ugyanazokat a „státuszférfiakat" találjuk, ez azonban nem feledtetheti a két mozgalom közötti ideológiai különbségeket. Bár mindkét mozgalom erősen politikai töltetű, azért a „tudományos alapok" sem hiányoznak. A törökpártiak az ugor–török háborúnak nevezett, őstörténeti vitából merítették a muníciót. Budenz József és Vámbéry Ármin a magyar nép eredetéről cserélt eszmét: nyomukban az ugor párt a finnugor eredetért szállt síkra, míg az ellentábor a török rokonságért kardoskodott. A nagy küzdelemben senki sem vette észre, hogy nyelvi és kulturális örökség között egyáltalán nem olyan áthidalhatatlan az ellentét, mint azt a harcos hitvitázók hirdették; másrészt a török rokonsági szál a zsidó hitű kazárokhoz vezetett, akikkel őseink hosszú ideig közös államalakulatban éltek; Levedi magyar fejedelem kazár hercegnőt vett feleségül; egyszóval ez a balkáni pedigré kétes értékű lehetett egy kényes ízlésű antiszemitának. Csakhogy a „véresszájúak" nem merültek ilyen tudományos mélységekbe, az utcán rövid, tömör érvekre (és bunkókra) van szükség: a törökpártiak tiltakoztak a békés, szemlélődő, halszagú atyafiság ellen, ők a maguk részéről a harcias, „államalkotó" török rokonokat választották, aminő Árpád apánk és népe volt, kik rabszolgájukká tették az itt élő szlávokat. A törökpártiak – nem minden politikai hátsó szándék nélkül – zajos tüntetéseket szerveztek a „testvéri törökök" mellett, akik befogadták a szegény bujdosókat, II. Rákóczi Ferencet és Kossuth Lajost, akik harmincöt darab corvinát küldtek vissza a magyaroknak, akik fogadták a magyar nép baráti követeit (a többi között Tóth Béla, a nagy anekdotagyáros is kint járt a szultáni

udvarban). Boszniában és Hercegovinában megsértik a „testvérek" érdekeit, s ehhez háládatlanul a magyarok is segédkezet nyújtanak, hangzott a törökpártiak érvelése; így jutottak vissza – némi történelmi kitérővel – a politika „terére".

Verhovay 1882. február 26-án, az általa alakított Függetlenség című lapban vezércikket írt, amelyben éles hangon támadta a kormányt. „A hercegovcnak és bosnyáknak is megvan a joga a szabadsághoz, éppúgy, mint Andrássy, Tisza és Jókai uraknak... Hja! Felelősség? Vagy nem halljuk Andrássyt, nem halljuk újra meg újra Tisza Kálmánt e szó mögé állni? Mintha a világ bármiféle felelősségi rendszerén belül is egy ember egy élettel felelhetne ezrek életéért! Majd az a miniszter verje először a mellét, hogy ő elvállalja az általa jóváhagyott vérontásért a felelősségét, ki bírni fogja a teremtés titkánál nagyobb titkot: feltámasztani a halottakat." Verhovay általános igazságait nehéz lenne kétségbe vonni, de soraiból kihallatszanak a személyeskedés és a demagógia kellemetlen felhangjai is. Főként Jókaira, „az udvari dalnokra" haragszik, aki nem átallotta „második hazának" nevezni Boszniát, s „oly lelkesedést csapott muszájból e haza mellett, hogy a márciusi napok lelkendezése ehhez képest olyan, mint kolompszó a harangszó mellett". Verhovayt a *Felelősség* című cikkéért később bíróság elé állították, az országgyűlés pedig megvonta tőle a képviselőnek járó mentelmi jogot. A hivatalos álláspont szerint Bosznia és Hercegovina megszállását *stratégiai okok* indokolták: a honi védelem a forrongó Balkánon csak így tudta garantálni tengeri kijáratunk, Fiume biztonságát. Verhovay több zajos, törökpárti rokonszenvtüntetést szervezett, amelyen betörtek néhány nagyméretű ablakot és kávéházi kirakatot, összecsaptak a kivonuló rendőrökkel, de aztán elült a mozgalom, mert azt azért, török barátság ide vagy oda, mindenki belátta, Fiume biztonságát nem szabad veszélyeztetni.

Verhovay ezután a tiszaeszlári vérvád nyomán kibontakozó népmozgalomhoz csatlakozott. Igaz, miként Istóczy vagy Ónody, ő sem volt mindig antiszemita. Korábban saját lapjában, a Függetlenségben lelkesen hirdette a szabadelvű

eszméket. 1880 márciusában Nagyváradon járt, ahol a tiszteletére rendezett banketten elragadtatással szólt a zsidók hazafiságáról, gazdasági és szellemi értékeiről, s elítélően nyilatkozott Istóczyról, ki „gyűlöletével sportot űz, s kit nem vezérel tisztességes szándék"; végül kijelentette, hogy „aki a zsidók ellen agitál, az nem hordja a szívén a haza javát". Két év múlva már egészen másként ítelte meg a helyzetet. Az *Álarc korszaka* című önéletrajzi művében azt írja, hogy a tiszaeszlári eset nyitotta fel a szemét; főként Ónodyval történt személyes találkozásai döbbentették rá arra a politikai és társadalmi feszültségre, amely az „oroszországi, asszimilációra képtelen, s gyűlöletesnek ismert zsidók bevándorlása miatt támadt az országban". Kötelességének érezte, hogy leleplezze a „zsidóság vallási és faji összeröffenéseit, amelyek halálos veszedelmet jelentettek a magyarságra". Az eszlári per idején gyakran közölte lapjában Ónody beszámolóit, hogy ezzel is elősegítse a „zsidó bűnszövetkezet újabb és újabb rémtetteinek feltárását". Amikor pedig a vádlottakat sok huzavona után végül felmentették, hegyesre köszörült tollával egyenesen Tisza Kálmánt vette célba: „Magyarország miniszterelnöke sem csinált lelkiismeretet (sic!) abból, hogy felcsapott kerítőnek. Az elvérzett szűz leány mellé odafektette a zsidóság ágyába a lenyakazott szűz igazságot." Verhovay vércsurgató stílusa sok előfizetőt és jó néhány sajtópert szerzett a Függetlenségnek; a sajtóüzlet virágzott. Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy Istóczy sohasem kedvelte igazán Verhovayt; nem tartotta „tisztavérű antiszemitának". Lehet, hogy a köpönyegforgató dilettánst gyanította benne, viszont Ónody őstehetségét sohasem vonta kétségbe. Végül Istóczynak lett igaza: az „álarc" lehullt... Az történt, hogy a Függetlenség, amely mindig élen járt a jótékonysági akciókban, gyűjtést hirdetett Arany János szobrára, a 48-as honvédek emlékművére és a bukovinai csángók hazatelepítésére. Csak később derült ki, hogy az összegyűlt pénz nagy részét Verhovay elsikkasztotta (ő maga az effajta magatartás képviselőit a „hétköznapi élelmesség vezérgörényei"-nek szokta nevezni).

A történelmi tablókép fölöttébb hiányos lenne, ha nem emlékeznénk meg egy másik „érintettről", a nagy per fiatal, ambiciózus vizsgálóbírójáról, Bary Józsefről, akinek szintén a „zsidó bűnszövetkezet" törte derékba ígéretesen induló pályáját. Természetesen ő is „feszítsd meg"-et kiabál a kórusban. Emlékiratában, amelyet Püski Sándor kiadója, a Magyar Élet jelentetett meg egymás után többször is, megismétli a már sokszor hallott vádakat: azt állítja, hogy Romániában azért nincs antiszemitizmus, mert a román kormány 1878-ban ellenállt a berlini kongresszuson, s „nem hagyta magára erőszakolni a zsidók emancipációját", amiből logikusan következik, hogy a németországi, ausztriai és magyarországi zsidóellenes hullámot kizárólag a „galíciai beözönlés" okozta. Azt írja: „1882 tavaszán a vármegyék közgyűlésén nem hangzott el egyetlen antiszemita kifakadás sem. Liberalizmus és filoszemitizmus minden vonalon. Állíthatja-e jóhiszemű ember, hogy a tiszaeszlári per megindulása idején volt antiszemitizmus Magyarországon? Nem állíthatja." Első pillanatban úgy látszik, mintha Bary elfeledkezne Istóczy és Ónody parlamenti beszédeiről. De nem! Csak az a véleménye, hogy „amikor a tiszaeszlári per keletkezésének idején a magyarországi zsidóság a parazita kazár söpredéknek nyújtotta segítő jobbját, akkor már semmi szükség nem volt arra, hogy Istóczy zsidóellenességet szítson. Amit ő hét évi szívós munkával elérni nem tudott, azt megcsinálták maguk a zsidók: a jórészt e söpredékből kikerült véres bűnténnyel gyanúsított vádlottakkal vállalt szolidaritásukkal." Kovács Alajos statisztikai adataiból tudjuk, hogy a „galíciai beözönlés" csúcspontja nem a 19. század végére, hanem az elejére esik. De abban is téved Bary József, hogy a magyarországi zsidók egységesen kezet nyújtottak a „galíciai menekülteknek". Számos példa bizonyítja, hogy a hazai zsidóság egyáltalán nem volt egységes a bevándorlás megítélésében. Azok a közösségek, amelyek tagjainak többsége Morvaországból vagy Ausztriából származott, óvakodott attól, hogy galíciai zsidót válasszon rabbinak. „A galíciaiak viselkedése ugyanis nem méltó egy rabbihoz; veszekedő természetűek, s a kultúrával

szembeni gyűlöletük elutasítást váltana ki", hangzik a pesti zsidók állásfoglalása. Amikor Kossuth 1848-ban félreérthetetlenül asszimilációt és vallásreformot követelt a politikai emancipáció áraként, ezzel megkezdődött a hazai zsidóság kettészakadása; a folyamat az 1868-as zsidó kongresszuson fejeződött be: a vallásreformok hívei és az ortodoxok élesen szembefordultak egymással. A magyarországi zsidóságon belüli mély vallási és szociális szakadékot csak tovább szélesítették a galíciai menekültek. Az ortodoxok, akik főként a keleti megyékben éltek nagyobb számban, fölkarolták a menekülteket, az asszimiláció hívei viszont a „galíciai barbárság veszélyeire" figyelmeztettek. Bary azt írja a véres bűnténynyel gyanúsított vádlottakról, hogy „jórészt a kazár söpredékből kerültek ki". Ez nem igaz. Csak a „hullaúsztatással" vádolt tutajosok jöttek Galíciából, sem Svarc Salamon fővádlott, sem Sarf József másodrendű vádlott nem volt galíciai. Bary tagadta, hogy Tiszaeszláron rituális gyilkosság után nyomozott, ennek viszont ellentmond a tény, hogy a nyíregyházi bíróság elé terjesztett vizsgálati anyaghoz mellékelte a „péri eset" részletes leírását.

Péren 1791-ben a Kutyakaparó csárda mellett halva találták Takács Andrist, Takács Istvánné zsellérasszony 13 éves kisfiát. A gyermek a zsidó csárdásnénál szolgált, ő küldte el azon a napon is a faluba, ahová már soha nem érkezett meg. Kihívták a tasnádi borbélyt, aki alaposan megvizsgálta a holttestet, de se vágásnak, se szúrásnak, se ütésnek, semmiféle erőszaknak nem találta nyomát. Véleménye szerint, a kis Andris „sülyös" volt, este bizonyára több bort vagy pálinkát ihatott, a daganat megindult, s az fojtotta meg a gyermeket. Csakhogy Bydeskuthy Imre helybéli birtokos és alispán, meghallván a faluban terjengő pletykákat, nem nyugodott bele ebbe a magyarázatba, s néhány nap múlva kiásatta a hullát, hogy ő is megszemlélje. „Hiszen ez a gyerek kóser, kivették ennek a vérét", mondta, s ezzel meg is szabta a bűnper további menetét. Érdekes, hogy a „koronatanú" ebben a perben, miként a száz évvel későbbiben is, a gyilkossággal vádolt család öt-hatéves kisfia volt. Valószínűnek látszik, hogy a

tiszaeszlári per „forgatókönyve” történelmi példák, főként a „péri eset” nyomán készült.

*

A népszerű kormánypárti élclap, a Borsszem Jankó 1882. február 26-i számában közzéteszi a „levelet”, amelyet Istóczy Győző, ellenzéki honatya Munkácsy Mihályhoz írt:

„Tisztelt Mester!

Ne vegye szerénytelenségnek, de azt kell mondanom, ön a vászon Istóczyja. Az ön művészete tendenciózus és az átkozott zsidó faj ellen irányul. Palesztina önnek az a palettina, amelyről vérengző színeit szedi, az emberiség piócáinak és Spinózáinak megbélyegzésére. Az ön Krisztusa végre a zsidó faj nagy bűnét ábrázolja, midőn nem átallotta megölni még Isten fiát sem. Mennyivel inkább tehát apró keresztény gyermekeket húsvétkor és felnőtt keresztényeket az egész esztendőben. Javaslom, következő képének tárgyát a jelenből merítse, címe pedig ez legyen: Az utolsó zsidó, Wahrmann Mór nyárson. Így teremthetjük meg vállvetve az *igazi nemzeti művészetet*, melynek reményében maradtam zsidószorító kéznyújtással uraságod hű bajtársa: Istóczy Győző.”

Úgy látszik, a pamflet szerzője pontosan érzékelte a társadalmi elvárásokat, amelyeknek a Mester mindig oly lelkiismeretesen igyekezett megfelelni; észrevette, hogy Magyarországon néhányan az igazi nemzeti művészet megteremtése és a zsidók nyársra húzása között valami homályos összefüggést láttak, sőt, egyiket a másik föltételének tartották. A zsidóellenesség itthon még csak érzelmi húrokat pengetett, még nem lépte át a politikai határokat: Istóczy és néhány híve egyértelműen nevetségessé vált és vereséget szenvedett a parlamentben, de főként osztrák és német mintára szerveződött már a hevesebb antiszemitizmus, amely nem elégedett meg azzal, hogy a zsidók „vészes térhódításával”, a Galíciából menekülő „söpredék” beözönlésével, a „felforgató zsidóliberalizmus” rémével riogassa a polgárokat; ennél elementárisabb, zsigerekbe markolóbb, véresebb érvekre volt

szükség: „biblikus képekre", amelyek az istengyilkos zsidókat ábrázolják, amint „feszítsd meg"-et kiáltoznak, meg azt, hogy „az ő vére rajtunk és a mi magzatainkon"; régi képekre, amelyeken a gyilkos zsidók apró keresztény gyermekek vérét veszik húsvétkor. Még mielőtt a tiszaeszlári cselédlánykának bármi baja esett volna, néhány parlamenti képviselő lázas álmaiban már *megint* földerengett a rituális gyilkosság képe.

1882. május 19-én még csak elkezdődtek a kihallgatások, amikor Pesten már zakatoltak a Magyar Állam másnapi számát készítő nyomdagépek, amelyek hírül adták, hogy Tiszaeszláron megismétlődött az 1791-es péri eset. A „hír" arra a „tanúvallomásra" alapult, amelyet Sarf József 13 éves fia *egy nappal később, május 20-án éjjel* tett Recsky András csendbiztosnak. A vallomás szerint a gyermek a kulcslyukon át látta, amint Svarc Salamon metsző Solymosi Eszter vérét vette. Május 23-án Ónody Géza parlamenti beszédében a napirenden lévő téma, Bosznia megszállása ellen tiltakozott, de egy váratlan fordulattal bejelentette, hogy abban a községben, amelyben lakik, *állítólag* az ortodox zsidók vallási szertartásaik parancsára megöltek egy 14 éves keresztény leányt; majd hozzátette, ő ugyan nem ismeri a Talmudot, de Istóczy képviselő úr bizonyosan igen, s az esetre nézve felvilágosítást is tud adni. Az elnök figyelmeztette Ónodyt, hogy maradjon a tárgynál, mert az „ortodox zsidók és a Talmud Bosznia megszállásával semmiféle összefüggésben nincs". Ónodyra hatott a figyelmeztetés, s visszavonult. Nem így Istóczy. Hosszú beszédében, a hozzá intézett levelekből vett idézetekkel azt bizonygatta (úgy látszik, antiszemita körökben az „olvasói levél" már ekkor kedvelt műfaj volt), hogy Szabolcs vármegyében „ezen átkos viperafajzat ellen", a keresztény leány eltűnése miatt nagy az elkeseredés és az ingerültség. A képviselő úr szinte szárnyakat kapott: a zsidók elleni kirohanásaiban – a mondanivaló minél érzékletesebb kifejtése érdekében – az állatvilághoz fordult. Metaforái ott nyüzsögtek a honatyák között: értekezett például a *keleti vándorpatkányról, amely aljas módon kiszorította a német házipatkányt* (a nagy Brehmben egyikük nyomát sem találjuk); mindenesetre a képviselő úr

szerint éppen *így* „szorította ki a mozgékonyabb zsidó faj a bennszülött birtokos osztályokat, vagy legalább mind nagyobb tért foglal el mellettük". Istóczy szerint „azelőtt az ily birtokból kiszorítások kard és tűz által történtek, ma zajtalanabbul, udvariasabban – váltóval és *részvénnyel* (!). Szerinte végre láthatóvá vált az átkos patkányfajzat igazi természete, s így talán a még *habozó magyarok* is tisztába jöhetnek a zsidókérdés valódi lényegével, s felhagynak a káros gyakorlattal, hogy mikor ő a témát a legnagyobb komolysággal a magyar nemzet lábai elé hozza, szándékát egyesek nem átallják frivol nevetgélés tárgyává tenni. A képviselő úr úgy látja, hogy Tiszaeszlár lesz a zsidókérdés deus ex machinája, mondhatni *végső megoldása.* Ki kell űzni a zsidókat körünkből, hogy Európa végre a keresztény népeké legyen. Az elnök bágyadtan tiltakozott: Bár ő igazán nem kívánja a képviselő urakat szólásszabadságukban korlátozni, de nem szeretné, „ha éppen ezen ház falai közül indulna ki egy vallásfelekezet elleni izgatás. Ez Magyarországnak és a magyar parlamentnek nem fog díszére válni." Az egyik képviselő ehhez még hozzáfűzte: „amit Istóczy állít, az olyan, mintha azt mondaná, 'boszorkányok pedig vannak'." Istóczy azonban nem hagyta magát eltéríteni eszméitől: az Ónodyval kötött szövetség fölpezsdítette harci kedvét; újra és újra fölszólalt; szavait „méregként adagolta az átkos viperafajzat ellen".

A rituális gyilkosságnak áldozatul esett keresztény szűz rémtörténete tovább szította a zsidóellenes hangulatot, a lapok a helyszínre küldték munkatársaikat, hogy hiteles információkat szerezzenek, de érkeztek tudósítók a nagy nyugat-európai újságoktól is, akik egyre-másra küldték beszámolóikat Magyarország sötét, középkori, feudális, balkáni, hullabűzös... stb. állapotáról. A közéleti férfiak két egymásra fenekedő táborra szakadtak: liberálisokra és antiszemitákra. Az utóbbiak voltak kevesebben, de ők voltak a hangosabbak. Dúlt a sajtóháború, egymást érték a becsületsértési perek, s a párbajok. Végül is az eszlári vádlottakat felmentették, igaz, elégtételt sohasem szolgáltattak nekik, s a hivatali hatalmukkal visszaélő vármegyei alkalmazottakat sem vonták

felelősségre. Talán érdemes megjegyezni, hogy tíz évvel később, a liberális eszmék hazájának tartott Franciaországban, Dreyfus kapitányt először halálra ítélték. De az is igaz, hogy őt viszont később nemcsak szabadon bocsátották, hanem fényes külsőségek között rehabilitálták is. Mai szemmel tekintve a száz évvel ezelőtti eseményekre, úgy látszik, mintha a tiszaeszlári vérvád a tíz évvel későbbi *francia* nagy per kissé középkorias, „Balkán-ízű", de azért szerencsés kimenetelű előjátéka lenne.

Hiába mentették fel azonban az eszlári zsidókat a gyilkosság vádja alól, az antiszemiták több hónapos, módszeres izgatása, a véres, hullabűzös rémtörténetek nem maradtak hatástalanok. A parlamentben újabb, a vasvári kérvényhez hasonló indítványt terjesztettek elő. Mezei Ernő hatásos beszédben tiltakozott. „Istóczy képviselő úr számítása beütött abban, hogy a falvak lakossága bekormozott arccal, baltákkal, fütykösökkel fölfegyverkezve bemegy a városokba s a boltokat betöri... Ha azt mondja a képviselő úr, hogy hiába mentették fel a zsidókat, mégis mindenki meg van győződve a rituális bűnről, hát csak annyit felelhetek, hogy volt idő, amikor a törvényszék nem is mentette fel a zsidókat ily vádak alól, mégis átszenvedték ezt az időt, hát át fogják szenvedni ezt a mostanit is, midőn ily vádak alól már felmentik őket... És ha valami hiányzott az új zsidó nemzedék neveléséhez, hát azt megadja éppen az antiszemita mozgalom: megtanulhatják, hogy ez a föld nem idillek hazája, hanem azt becsülni, azért érezni kell, azt mindenek elé kell helyezni. És jó lesz, ha a képviselő úr számol ezzel. Mert ha az antiszemitizmus jövőjéről táplált nagy ábrándjaiban úgy látja, hogy eljön az az idő, amikor a zsidókat ki lehet közösíteni a nemzeti közösségből, meg lehet tagadni összeköttetésüket a nemzeti földdel, a nemzeti érzéssel, a nemzeti öntudattal, megkaphatja a feleletet: J'y suis et j'y reste. Nem tetszik ez a képviselő úrnak? Nem tud velük együtt élni, nem tudja őket megtűrni? Akkor most én fordítom vissza az ő szavát: tessék kivándorolni! Talán az elkeseredés nyilatkozik belőlem, de nem közönséges dolog az, ha az ember azzal a nyugodt öntudattal

bír, hogy minden tevékenységében, egész életpályáján megszerezhette embertársainak tiszteletét, s örökösen invekciókat kell hallania... Ha van valami értéke előttem annak, hogy a közéletben zsidónak nevezem magamat, hát éppen az, hogy hazámnak szolgálatába adhatom én is egész erkölcsi erőmet."

A képviselők nagy többséggel elvetették a tapolcai kérvényt. A kormány ezután a vegyes házasságok engedélyezésére tett javaslatot. Ezzel a polgári házasság „egy nemét" kívánta meghonosítani, másrészt így akarta elejét venni a további zsidóellenes mozgalmaknak. Az alsóház megszavazta, a főrendiház katolikus-konzervatív többsége azonban elutasította a „zsidóházasságot". Haynald Lajos püspök (akinek arcképét Munkácsy is megfestette) a „keresztények és zsidók közti házasságról szóló törvényjavaslat" ellen, Andrássy Gyula a javaslat elfogadása mellett érvelt. A főrendiház döntése az antiszemita befolyás erősödését jelezte.

1883. augusztus 4-én Pozsonyban zsidóellenes zavargás tör ki. A mintegy háromszáz főből álló tüntető csoport „Éljen Istóczy" kiáltásokkal a színház előtt gyülekezett, majd a vásártéren át a „zsidó utcába" vonult, ahol tizenkilenc üzletet kifosztott. Később annyira elfajultak az események, hogy az egész megyében statáriumot kellett kihirdetni. Budapesten augusztus 9-én rendeztek először zsidóellenes tüntetést. Ezen a napon szabályosan megostromolták a Kerepesi úton álló Fehér Hattyú szállodát, ahol a tiszaeszlári per vádlottja, Sarf József és családja szállt meg. Sarfék Amerikába akartak kivándorolni. A feldühödött tüntetők „Istóczy a vezérünk" kiáltásokkal, fejszékkel és vasbotokkal feltörték az ajtókat és ablakokat, kidobálták az utcára a szálloda bútorait, a pincéből söröshordókat gurítottak föl, csapra verték őket, „locsolkodtak és vedeltek", közben a szomszéd aranyműves boltját is kifosztották. A „sörpuccs" (ahogy az egyik újságíró nevezte) egy óra hosszat tartott, háromszáz lépésre a csendőrlaktanyától. Thaisz „Lexi" főkapitány, a magyar úri középosztály egyik prominense – a Pesti Hírlap tudósítója szerint: egy hadvezér nyugalmával – az utcasarokról nézte végig a pusztítást.

EGY KORSZAK MINT MŰALKOTÁS

„Nincs más örök élet, csak ez: ha igyekszünk, míg élünk, megélni a magunkéval együtt az elődök életét is, abban a reményben, hogy a mi életünket szintén megélik majd az utódok – így fogva ki a halálon." (Szabó Gyula: *A romlás útjain – történelmi tudósítások*)

Az 1987-es esztendő szokatlanul enyhe telén, a túlfűtött Széchényi Könyvtárban másoltam ki ezt a néhány sort egy kék szótárfüzet elejére. Már hónapok óta a száz évvel korábbi „szenzációs bűnügy", a tiszaeszlári gyilkosság kusza szálait bogozgattam, és egyre újabb rejtélyekbe botlottam. Az 1882–83-as esztendő lapjainak bekötött példányait több helyütt megcsonkították, bizonyos cikkek margóján – minden kétséget kizáróan – ugyanazon személytől származó, tintaceruzás jegyzeteket találtam. Néhány „antiszemitikus alapműnek" pedig egyszerűen nyoma veszett. Istóczy *12 röpirat*át például egyetlen budapesti könyvtárban sem lehet megtalálni, csak a katalógusban létezik, a raktárakból eltűnt. (Istóczy művei egyébként – legalábbis az antikváriusok tanúsága szerint – keresett könyvritkaságok.) Egy könyvtáros ismerősöm fölvilágosított, hogy a nemzeti könyvtárunkban évekkel ezelőtt tevékenykedő „bűnszövetkezet" is előszeretettel dézsmálta az 1880-as évek antiszemita irodalmát.

Emlékszem, amikor a szenteste előtti nap reggelén, szokásom szerint kikértem a 9-es őrszámon tartott olvasnivalómat, a csontos arcú, mindig nagyon szolgálatkész, középkorú könyvtáros hölgy bifokális szemüvege mögül rám tekintett, s alig érzékelhető, finom mosollyal azt kérdezte: „Mondja, nem unják még?" Hamarjában semmi szellemes nem jutott eszembe, ezért jól a szeme közé néztem, s igyekeztem magam is finoman mosolyogni. A vér csak lassan öntötte el az arcomat. Körülöttem az olvasóterem zsúfolásig telt vizsgára készülő egyetemistákkal: derűsen fecsegtek vagy nyugodtan kibámultak az ablakon – alant a város reggeli, „lazúros" fényei csillogtak; még túlságosan korán volt ahhoz, hogy bárki is

munkához lásson. Úgy láttam, a fiatalok könnyedén, szellősen öltöztek; trikóban, ingujjban, mezítláb ültek a krómozott csővázas asztaloknál: magas nyakú, nehéz sípulóveremben, zárt, fekete cipőmben irigyeltem őket; a pulóveremet, mert csak atlétatrikó volt alatta, nem tudtam levetni; menthetetlen bűnösnek éreztem magam közöttük.

Visszahúzódtam menhelyemre, a diaolvasóba. Akkor éppen az Egyetértés 1882-ik évfolyamát pergettem, napról napra. Közben – *párhuzamosan* – naplókat, emlékiratokat, leveleket olvastam; elmosódott arcok, gondolatok, helyszínek torlódtak egymásra. *Mindent* fontosnak tartottam: egy-egy cikket, napló- vagy levélrészletet, hirdetési szöveget szóról szóra kimásoltam. Egyre reménytelenebbnek látszott, hogy egyetlen szálat is kihúzzak a korszak szövetéből, hiszen akkor – úgy véltem – az *egész* bomlana föl. Huszonkét kisalakú szótárfüzet telt meg. Bár az elődök napjainak színes forgataga lenyűgözött, nem tudtam mihez kezdeni ezzel a karnevállal; az azonosságok, az ismétlődések: a történelem körkörös szerkezetei csapdába ejtettek; bénultan szembesültem a kegyetlen, megemészthetetlen, örökös jelennel.

*

Állami költségvetésünk deficitje 60 millióra emelkedik. Ez még nem történt Magyarországon soha. A rendkívüli bosnyák szükséglet 10 millió, ebből 6 milliót utak, hidak, laktanyák építésére fordítanak, miközben itthon sincsen elég laktanya, s az Alföldön az utak járhatatlanok... Az omnibuszokról, idegen szemmel: tisztátalan kocsik, elnyűtt gebék, teljhatalmú kocsisok, lomha döcögés, a menetrend örökös figyelmen kívül hagyása... A baltai zsidó-mészárlás... *Washington:* Az elnök fogadta a szenátus néhány tagját, akik arra kérték, hogy az oroszországi zsidók védelmében szólaljon fel. Az elnök azt válaszolta, hogy az ügyben már megfelelő utasításokat adott. Azok a zsidók, akik amerikai állampolgárok és csak ideiglenesen tartózkodnak Oroszországban, *mindenesetre számíthatnak az Egyesült Államok oltalmára... Lemberg:* A zsidók

idetolulása oly jelentékeny, hogy a segítő bizottság már nem képes őket ellátni. Az állomások zsúfoltak. A hatóságok ragályos betegségek kitörésétől tartanak... A Harold állítása szerint az utcákon röpcédulák találhatók, amelyeken a zsidók fölszólíttatnak, csatlakozzanak a nihilistákhoz. A pánszláv lapok a zsidók kiűzését tanácsolják... Az orosz zsidó menekültek elbeszélik, hogy a kozákok több zsidó gyermeket és asszonyt tűzbe hajigáltak... Ez a mi gyönyörű osztrák–magyar alkotmányosságunk eredendő bűne, hogy természetellenes viszonyokba kényszeríti az állami életet, s ezzel megrontja a magyar képviselőház temperamentumát... A Magyar Tudományos Akadémia ülésén Vámbéry Ármin kijelentette: a magyarok a hunoktól erednek... Az oroszok cenzúrázzák az Egyetértés táviratait... Az orosz kormány senkit sem bocsát keresztül a határon, hacsak 100 rubelt nem fizet a külföldre szóló útlevélért. A szerencsétlen vagyontalan zsidók tehát tűrni kénytelenek a további üldöztetéseket... Tengeri alagút épül Franciaország és Anglia között... Nagy vihar a főváros fölött. A fák meggörnyedtek, az összeverődő borbélytányérok vészes koncertet rögtönöztek... *Fürdői öltözet:* rövid, derék körül összehúzott blúz és térdig érő nadrág. A kelmének durvának kell lennie, s a víztől sem szabad a testhez tapadnia. Különösen a flanelnek van ezen árnyoldala, de azért mégis használják fürdőruhának... Forgalom a Duna és a Fekete-tenger között: a múlt hó második felében a Fekete-tengerről 133 hajó úszott fel a Dunára. Kőszént, faszenet, cementet, sót, kőolajat, tűzifát és 258 magyar lovat szállítottak. A hajók között volt a *Corckatrice* angol hadihajó is... A félhiv. „Pol. Corr." valószínűnek tartja, hogy Rudolf királyfi a jövő ősszel Budapestre teszi állandó székhelyét... Az angol hajóhad ma reggel megkezdte az alexandriai erődök bombázását. Ez okból teljesen helyeseljük, hogy magyar–osztrák hadihajó még csak közeli tanúja se akar lenni Alexandria bombázásának s ideiglenes elfoglalásának. De igenis szükségesnek véljük, hogy külügyi kormányzatunk nyomatékosan adja tudtára az angol kabinetnek, hogy Egyiptom bármi címen való elfoglalását semmi esetre sem helyeselné... Hoffmann Rudolf kalapos-

mester Communist címmel az év elején lapot indított. A lap célja a kommunisztikus eszmék terjesztése. Most izgatás címén eljárást indítottak a lap ellen. Az inkriminált mondatok: „A magántulajdon mai formája szolgál forrásul minden bűnnek és bűntettnek; a gazdagok kipusztítják a szegényeket, emellett azonban ravaszul a jogra hivatkoznak; a kommunizmus célja a polgári tulajdon megszüntetése." A lap negyedik oldalán *Dynamit-bonbons* címmel híres férfiak, főként kommunisták nézeteit közli, de helyet kap Tisza Kálmán, Jókai Mór és Petőfi Sándor egy-egy gondolata is. A Communist a többi között nőközösséget hirdet. Dr. Sík Sándor védő: „Ha a vádlottat elítélik, akkor Morus Tamást, Petőfi Sándort, Jókai Mórt, Tisza Kálmánt is a vádlottak padjára ültetik." Ügyész: „És Marx és Engels urakat..." Védő: „Az ügyész úr politikát csinál, pedig annak itt nincs helye. Önöknek, uraim, nem az a feladatuk, hogy kardot rántsanak falra festett ellenségek ellen, hanem az, hogy az igazság mérlegét tartsák; pontról pontra megvizsgálják az önök elé tett cikkeket, s aztán döntsenek: valóban izgattak-e a család, a magántulajdon és az állam ellen. Amikor ez a lap Communist címmel megjelent, az ügyészség már eldöntötte, hogy inkriminálni fogja. Ez nem igazságügyi közvád, ez szociális hajtóvadászat. Nem ez a kor, nem ez az ország az, kérem, ahol ilyen politikai justitia lehetséges volna. Magyarországon a gondolatok világa szabad." Az esküdtek fél óráig tanácskoztak, majd az inkriminált Dynamit-bonbonok szerzőjét 10 szóval kettő ellenében nem találták vétkesnek... *Herman Ottó nyílt levele Kossuth Ferenc képviselőhöz:* Tisztelt Barátom! Te hozzád szólok, erre fontos okom van. A függetlenségi párt egy részének küzdelmébe merőben új és oly elemek vonattak be, amelyekkel e párt a múltban már annál a körülménynél fogva sem szövetkezett és nem is szövetkezhetett, mert a párt mindenkor *magyar* volt. Rákóczi Ferenc egész életfolyása és édesatyádnak egész mártíriuma emellett szól; ők nem tagadták meg soha magyar voltukat, benne azt, hogy tisztán a magyar nemzettel a nemzetért küzdöttek. A függetlenségi és 48-as párt most olyan elemekkel szövetkezik, akik teljes nyíltsággal hirdetik, hogy

nem ismernek *hazát, nem ismernek nemzetet, sem hazafiságot; hogy internacionális* alapon állva, nem ismernek el sem történelmi jogot, sem hagyományt; ők a haza, nemzet, hazafiság történelmi jog és fejlődés teljes kizárásával, a proletariátus nemzetközi vezérlő szerepéért küzdenek, ellökve az *individualizmust*...

*

Jól emlékszem, azon a szinte tavasziasan meleg, karácsony előtti napon, az Egyetértésben olvastam először Munkácsy 1882-es februári diadalútjáról, meg a Mester híres, „biblikus vásznáról", a *Krisztus Pilátus előtt*ről. Az ünnep második napján fölmentem a Nemzeti Galériába, s megnéztem a nagy kép itthon őrzött, feles méretű, kicsinyített változatát. Úgy éreztem, megtaláltam a megfelelő „képkivágást"; a vásznon viszontláthattam a korszak körkörös szerkezetű csapdáit; mintha csak a kép, akár valami különleges lakmuszpapír, előhívta volna a történelem megismétlődő szellemi örvényeit, ellentmondásait és tragikus tévedéseit. Arra gondoltam: kép és sors, téma és modor, főhős és mellékszereplők bonyolult kölcsönhatásából talán a korszak legfontosabb összefüggései is kibonthatók. Az *egész helyett egy festmény részletei* kezdtek izgatni. Vajon mit árul el egy passiójelenet a korról, amelyben megkomponálták?

Lyka Károly szerint „a festészet legjobb alkotásainak fele Jézussal foglalkozik". A művészettörténet egyes fejezetei azt bizonyítják, hogy minden kor kiválasztja a passió részletei közül azt, amelyik a legközelebb áll hozzá. A Jézus-ábrázolások megjelenítik egy-egy történelmi pillanat szellemiségét: fölvillantják eszményeit, szokásait, divatját és ellentmondásait.

Az ókeresztény sírkamrák szarkofágjain Jézust mint a jó pásztort ábrázolják: egy tömbből faragva, erőteljes, szakállas arccal, dús, göndör hajjal, nyakában bárránnyal. A 10. század közepéről származó elefántcsont plaketten már a világuralkodó (pantokrátor) Krisztus jelenik meg, amint megkoronáz-

za VII. Konstantin bizánci császárt. A 11. századi ékszerek Krisztus-figurái is az igazságosztó, kaporszakállas, bizánci fejedelmekre emlékeztetnek.

A reneszánsz jegyében Michelangelo *Megváltójához* a régi görög szobrok szolgáltatták a mintát: Jézus, az egyszerű zsidó vándortanító ezúttal Apollóként jelenik meg. Rembrandt úgy ábrázolja őt, mint a nyomorgó emberiség vigasztalóját. A reformáció hatására az „igazi egyházért" vérző, sebeit mutogató, szenvedő Krisztus alakja terjedt el: a „jezsuita stílus", a barokk érzékenység kissé megédesítette a reneszánsz embereszményt. Rubens hatásos, ferde beállításokban dús izomzatú, testes Krisztust festett az antwerpeni székesegyház mennyezetére: ő az Atya fia, mennyek és földek ura.

Munkácsyra leginkább Tintoretto passió-sorozata hatott: a mozgalmas, élőképszerű elrendezés, a monumentális kompozíció, a hangsúlyozott drámaiság. De ezen kívül „láthatta Budapesten, Esztergomban, illetve a Felvidéken (Ipolyi Arnold kíséretében) a magyar szárnyas oltárokat, Londonban Guido Reni és Correggio *Ecce homóját*, Bosch *Jézus kicsúfolása* képét, *Messina Keresztre feszítését, a* Louvre-ban *Tiziano Töviskoronázását*, Simone Martini, Daddi, Veronese, Mantegna *Kálváriái*t, Bázelben Hans Holbein Passió-sorozatát, Bécsben Lucas Cranach művét, a *Krisztus keresztre feszítését*. Ismerhette reprodukciókból a Prado kincseit (Velázquez, El Greco, Tiziano, Piombo képeit). Lázár Béla szerint egy Fra Angelico-kép reprodukciója is hatott rá, amelyet a Szajna-parton vásárolt."

Az első „szuperprodukció", a *Milton* európai körútja során jutott el Londonba, ahonnan a következő levelet írta feleségének: „Drága Cilikém! Nagyon fárasztó itt eligazodni és az egyik képtárból a másikba szaladni. Nem is soká folytatom. Nem találom Hubayt, Aggházyt, nincsenek itt, és bíz'isten, London túl nagy, hogy keressem őket... Láttam a Royal Academyt, festményem jó benyomást tesz a többé-kevésbé különös dolgok között, habár jobbnak látszik a kiállítás, mint hittem volna."

Munkácsy nemigen ért rá az elődökkel bíbelődni, társadalmi kötelezettségei elszólították a múzeumokból. Miköz-

ben a korabeli kritikusok egy része arról akarta meggyőzni a közönséget, hogy a Mester összegezte elmúlt korok festészetének kimagasló eredményeit, ő igyekezett távol tartani magától a „többé-kevésbé különös dolgokat", nehogy feldúlják nyugalmát. Londonban is azt leste szorongva, milyen benyomást tett az ő *Milton*ja a nézőkre. A londoni levél 1880. június 4-én kelt, egy hónappal később a Mester már alapozta a nagy vásznat. Elszántan, a hályogkovácsok magabiztos lendületével látott neki a „drámai esemény" megfestéséhez. Csakhogy amilyen könnyedre, „ropogósra" sikeredtek az előtanulmányok: a Krisztus-fej, az anya gyermekével és a három vének, olyan nehezen haladt a nagy képpel. Újra és újra nekilendült, ilyenkor szinte „tombolt a vásznon", aztán megint rátört a kétségbeesés, napokig nem tudott kikászálódni a ragacsos gödörből.

A főhős okozta a legtöbb bajt: Jézus alakjára ugyanis mindkét partról csáklyát vetettek. Emberisten vagy istenember? Ez bizony feloldhatatlan, ráadásul művészetellenes ideológiai dilemma volt. A Mester, talán belső bizonytalanságai, a sötéten gomolygó, zabolázatlan szenvedélyek hatására egyre „spiritualizálta" a nagy kép főalakját; a végleges változatnak már semmi köze sincs az őskeresztény pásztor-ábrázolások vaskos realizmusához vagy a bizánci Krisztus-császárok erőteljes, „diadalmas" vonásaihoz; nem kapcsolódott sem a reneszánsz, sem a barokk szellemiségéhez; de ez a törekvés alapvetően ellenkezett Munkácsy vérmérsékletével is. Csupán a késő reneszánsz és barokk kompozíciók hangsúlyozott monumentalitását és drámaiságát, az ábrázolás propagandisztikus elemeit vette át, hiányzott viszont képeiről Rubens testes, flamand polgárainak méltósága és a velencei Tintoretto alakjainak vibráló érzékisége. Lyka Károly szerint Munkácsy „a katolikus egyház eszményi Jézusát akarja megfesteni, *amint őt az evangéliumok leírták, szórul szóra.* Azt az alakot, amelytől félve óvakodtak eddig a művészek három évszázadon keresztül. Csakhogy az egyházak ezen eszményi alakját festőileg kifejezni lehetetlenség. Hisz éppen az hiányzik belőle, ami a festő kifejezési eszköze: az anyagi... Amit

Jézus koráról az archeológia tud, mind össze van hordva a képen: az öltözékek, a turbánok, a lándzsák, a palota, s e koldusnép rongyai... Csak az nincs köztük, akit keresünk: Jézus."

Ha fel akarjuk oldani a főalak „anyagtalansága" és a mellékalakok „vaskos durvasága" közötti ellentmondást, közelebbről is meg kell vizsgálnunk a kép kompozícióját. Az egymás mellett álló alakokkal telizsúfolt nagy vásznat három világos folt, három fehér inges figura tagolja: Krisztus, Pilátus és a „feszítsd meg"-et kiáltozó kamasz. A két erősebb fénykör az aszkétikus, éteri tisztaságú, szelíd Krisztust, az új vallás hirdetőjét és a korpulens, kerek fejű, zordon Pilátust, a római hatalom, a szilárd jogrendszer képviselőjét emeli ki; ők ketten, néhány évszázad múltán majd szövetségre lépnek: a keresztény vallás és Róma története elválaszthatatlanul összekapcsolódik a civilizált emberiség gondolkodásában. Krisztus és Pilátus nem ellenség, hanem két összetartozó fehér sziget az alattomos, bosszúálló, rossz arcú zsidók árjában. A vallásalapító és a birodalom helytartója most ismerkedik egymással, körülöttük az *idegenek*, akik nem hittek és azóta sem hisznek a Megváltóban, s ezért örökre kirekesztették magukat a civilizált népek sorából.

Ez a beállítás híven követi az evangéliumok szellemét, s igyekszik elfeledtetni az alapvető történelmi tényt, hogy Jézus éppúgy zsidó volt, mint a főtanács tagjai és a halálát követelő tömeg. A kompozíció harmadik fehér inges alakja, a kiáltozó kamasz arra szolgál, hogy elválassza egymástól Krisztust és az „istengyilkos népet", ezért a jellegzetes vonásokat csak a „vérszomjas csőcselék, röfögő csorda, zsidó csürhe" arcán lehet felfedezni. Még szerencse, hogy a Mester idejében átfestette a szemita vándortanító arcát, így Krisztus alakja, „magas homloka, finom metszésű orra (!), beszédre nyíló ajka, de kivált tekintete mennyeien tisztán állhat előttünk".

Malonyai Dezső nagyméretű, aranyozott albumában, miután leírja a „mennyeien tiszta" Jézust, sorra veszi a mellékszereplőket, s az ő alakjukhoz is rövid megjegyzéseket fűz: „Pilátus jobbján áll a főpap, Kajafás: mennyi gőg, mennyi

gyűlölet van e bámulatosan festett alakon, kinek feje a festői technika netovábbja. Pilátustól balra Annás, Kajafás ipa, milyen irgalmatlanul nyugodt. És a gonosz arcú három vének, kik közül az egyik szinte a fogaival tépné szét Jézust, ha eléje nem állott volna a római katona; őstípusa a fanatizmusnak. Jézus balján ül, piros köntösben egy vén farizeus – az örök farizeus: kancsal szeme, szigorúan zárt ajka, de főként magatartása jellemzi. Potrohos, gazdag ember, természetes ellensége minden haladásnak, annyira gonosz, amennyire önző. A bírák, megbújva Kajafás mögé! Milyen vén róka az egyik, egész *kultúrhistóriai fejezet* (!) ez a jeruzsálemi bíró-fej. A fanatizált tömeg szószólója az a fiatal legény, ki a 'feszítsd meg'-et ordítja. Besodródott egy olyan ember is, ki még csak bámul, nem tudja, mi történt. Egyetlen egy van a tömegben, aki szánakozva tekint Jézusra és könnye is csordul majd érette: egy asszony." Nyilvánvaló, hogy az átfestett Krisztus: a korábbi tanulmányfej megváltoztatott vonásai és a háttér figuráinak erőteljes túlzásai egy tőről fakadnak: minél átszellemültebb, éteribb Krisztus áll előttünk, annál égbekiáltóbb a „zsidó csőcselék" vagy éppen az „egész nép" gonoszsága. Valószínű, hogy ezért hiányzik Jézusból az anyagszerűség. Ha a Mester kissé méltányosabban bánna a fényekkel, s hagyná, hogy természetük szerint az arcok élén megsokszorozódjanak s összecsillanjanak, talán Jézusról átsugározna egy csöppnyi tisztaság a tömegre is, s viszont: Jézust is megérintené az „egész népből áradó vaskos durvaság".

Minden bizonnyal a Mester is érezte a kompozíció hiányosságait, hogy Jézusnak a bitumen fölé vitt, opálosan fehérlő tisztasága és a tömeg szigorú, barna-fekete gonoszsága szervetlenül lebeg egymás mellett, s ezért, akár egy színpadi rendező, újra és újra átrendezte az élőképeket, amelyeket egy fényképész üveglemezre rögzített, hogy ezekből aztán kiválaszthassa a legmegfelelőbbet. Ezekkel a festészeten kívüli, külsődleges eszközökkel azonban nem tudta megtörni a párhuzamosok hatalmát. A monológok sehogyan sem akartak dialógussá változni.

Munkácsy nem tudott megbirkózni a korszak nyugtalanító kérdéseivel; elnagyolt, föllazult szerkezetű történelmi tablóképeire beszivárogtak a politikai ponyvák torz válaszai. Mindenesetre a magyarországi antiszemiták a *Krisztus Pilátus előtt*ben tételeik „művészi ábrázolását" látták. De vajon valóban ott van-e a vásznon az „immanens zsidóellenesség", vagy ezt is csak az olyan „túlérzékeny zsurnalisták" találták ki, mint Mezei Ernő, az Egyetértés publicistája? Hogy vélekedett maga a Mester? Nem tudjuk. Naplójában erről éppúgy hallgat, mint kisgyermeke haláláról, szerelmeiről és kínlódásairól. A „zsidókérdés" számára csupán a modellválasztás speciális eseteként jelent meg. Tudjuk, gyakran járt a zsidónegyedben, s ha jellegzetes figurával találkozott, elhívta a műtermébe. Vázlatfüzetei megőrizték a modellek nevét és pontos címét. Ismerünk egy 1880 szeptemberében készült fényképet, amelyen már minden szereplő a helyén van (Jézust Cesare Leonardi alakítja), csak az „anya gyermekével" hiányzik még, őt egy bekötött fejű férfi és egy kaucsukbaba helyettesíti. Később, mikor a *Honfoglalás*hoz kereste a motívumokat, akkor is egy fényképésszel járta az Alföldet, így gyűjtötte a jellegzetes „ősmagyar", szláv, török és román „karaktereket".

Emlékirataiban olvashatunk egy érdekes gyerekkori epizódot, amelyben ugyan csak futólag említi a zsidókat, de a történet jól érzékelteti későbbi magatartását is. Egy Aurél nevű kamaszról szól a részlet, aki mindig a legvadabb tréfákat űzte. „Teljesen hatalmában tartotta fiatalabb öccseit, s amennyire csak lehetett, mindig minket tett ki a veszedelemnek. Egy szép napon piros nyakkendőmnél fogva odacipelt a tizenkét-tizenöt éves keresztény és zsidó gyerekek csatázásához, úgy vonszolt magával, mint a borjút vonszolják a vágóhídra és közben egyre biztatott: Gyere Miska! Verjük meg a zsidókat! Alig értünk a csata színhelyére – a házunk melletti üres térségen volt –, gyorsan kiszabadítottam magam és elszaladtam."

Talán Munkácsy egész életében a szenvedélyek fölé vert keskeny, hajlékony pallón egyensúlyozott: a mélyben vad

indulatok fortyogtak, de ő az utolsó pillanatban mindig megrettent, s elfordította a fejét, „elszaladt". A körülötte s a benne zajló valóságos drámák helyett csupán a pesti újságok illusztrációinak erőszakoltan teátrális szellemét tudta fölidézni. Fölfokozottan élt benne az „értékteremtő művészet" igénye, de ezeket az értékeket csak a kép meséjében tudta megjeleníteni, a századvég képzőművészeti forradalmáról, a gyökeresen megújult szemléletmódról, a fölfrissült formanyelvről, a technikai újításokról egyszerűen nem vett tudomást.

Munkácsyból nemcsak a korral és önmagával való szembenézés bátorsága hiányzott, de a szakmai megalapozottság és a közlés szenvedélyének szelíd egyensúlya is. Az egymásra torlódó ellentmondások elől a sértődött Mester „enyelgő látványosságokba" menekült, őszinte számvetés helyett „biblikus kosztümöt" öltött. Ismerünk egy 1883-ban készült felvételt, amely valószínűleg a műteremben készült, a *Golgota* díszletei között; ezen a képen magát a Mestert feszítették keresztre. Ügyes üzleti fogás, afféle levelezőlapokon terjeszthető, nézőcsalogató látványosság? Teátrális gesztus, mint később a *Mozart*-kép bemutatásakor a vászon mögé rejtett énekkar és zenekar, amely a *Requiem*et játszotta? Vagy mélyebb értelme is van ennek a keresztre feszítésnek? Vajon miért adta Munkácsy a nagy képnek korábban ezt a címet: *Az én elítéltem?* Milyen bűnökért álltak ők ketten a bíróság előtt? És mikor? Csak találgatni tudunk. Mindenesetre, Sedelmeyer megsejthetett valamit ezekből a titkokból, amikor a Mester és Krisztus alakját a magyarországi „passiójáték" idején finoman egymásra csúsztatta. A Gyulai Pál által szerkesztett Budapesti Szemlében Pasteiner Gyula így méltatta a képet: „Lionardo da Vinci ha föltámadna és meglátná Munkácsy festményét, elragadtatva felkiáltana: Íme ez az, amit egész életemen át kerestem, kutattam, de nem bírtam megtalálni." Mi lehet az, amit Rembrandt és Leonardo hiába keresett, s Munkácsy megtalált? Munkácsy Rubens jelmezében, a Mester keresztre feszítve... Miféle farsangi álarcosbál ez? Miért mond – méghozzá a legszenvedélyesebben, s ennek összes

következményeivel együtt – mindenki mást, mint amit gondol?

Munkácsy egyre jobban belegabalyodott a hálóba, amelyre az első hurkokat Cilike és Sedelmeyer kötötte ugyan, de amelyet végül is önmaga font maga köré. Tragikomikus, hogy vérbeli kolorista létére egész életében eszmék, ideológiák kifejezésére törekedett, de mivel igazából nem tudott mit kezdeni velük, a napilapok karikatúráinak szellemében jelenítette meg azokat. Ezért törik meg újra és újra a lendülete: a vázlatok és előtanulmányok még élettelin vibrálnak, de a nagy képeket már eszmék béklyója nyűgözi le. Munkácsy vagy nem ismerte fel tehetségének igazi természetét, vagy ha felismerte, egész életében hadakozott ellene. Aki nagyon mélyről indul, igyekszik minden lépését egymáshoz hurkolni, hogy miként a népmesék legkisebb fia a „táltoslétrán", egyszer csak eljusson a királyi palotába és elnyerje a királykisasszony kezét. Az előrejutást az önigazolás és az önérvényesítés felhajtó ereje segíti, s az önmaga szabta szigorú hierarchia szabályozza. Ezek a lépcsőfokok csak egyfelé járhatók: alulról fölfelé.

Munkácsynak még asztalosinasként először Langi mester parancsára a temető kerítését kellett egy zord téli napon bemázolnia, aztán Szamossy urammal felvidéki kastélyok töredezett képeit restaurálta, majd Budapest és München képzőművészeti életének peremvidékén portrékat, tájképeket és csendéleteket festett. Az első igazi elismerést a *Milton* hozta meg számára, s ezzel együtt rögzült a tragédiafestő – a költőéhez hasonlatos – fennkölt póza is. Erről a Sedelmeyerrel közösen megtalált csúcsról azután már soha többé nem volt hajlandó visszalépni. A magyar festészet tragikus csúcsai és ellentmondásai ezek.

Nézzük csak meg Munkácsy képét, pontosabban a Budapesten őrzött, feles méretű, kicsinyített változatot, amelyet a nagy sikerre való tekintettel, Sedelemeyer tanácsára, nem sokkal a nagy kép elkészülte után festett. Ott függ a Magyar Nemzeti Galéria egy félreeső, rosszul világított folyosóján, esztergált fagömbökből és vastag, bojtos végű zsinórokból

összeállított korlát zárja el a hozzá vezető utat: mintegy tíz méterre lehet megközelíteni. A százéves történelmi látványosság fáradtnak látszik a körülötte zajló forgatagban; a drága parfümök illata, a külföldi turisták ruháinak friss pasztellszínei, s a Várhegy lábánál szendergő város felszivárgó, „lazúros" fényei fölitták a kép maradék életnedveit; a Mester egykori büszkesége, a ragyogó, biblikus vászon, amelyért egykor egész Európa rajongott, most szikkadtan-szárazon, fakó egykedvűséggel rejtőzködik a korlát mögötti falon.

AZ ESZLÁRI PASSIÓ

„Tiszaeszlár jókora parasztfalu Magyarországon", így kezdte Eötvös Károly, a nagy per védője, húsz év múltán a „hosszú, bonyolult és csodálatos" tiszaeszlári történet elbeszélését. „Lakosainak száma mintegy kétezer-hétszáz lélek. Tiszta magyar. A nagyobb és birtokosabb rész kálvinista. Földmíves gazda és földmíves munkás a népe. Van kálvinista és katolikus egyháza, temploma, papja s népiskolája. A nép iskolázott, értelmes, önérzetes, mint általában a síkföldi magyarság. Vannak benne zsidók is. Egyet-kettőt kivéve mind szegények, s helyi kiskereskedéssel foglalkoznak. A keresztény lakosság bizonyos régi, megszokott fensőbbséggel nézi le a zsidót, de vele emberemlékezet óta barátságos, benső, jó viszonyban áll." 1882. április 1-én, szombaton szeles, hűvös, csípős reggelre virradt a falu. A keresztény házakban nekiláttak a húsvéti nagytakarításnak. Az asszonyok már hajnalban kipakolták a bútort az udvarra. Huri Andrásné is meszelt, takarított, mint a többiek, de csak „tessék-lássék", mert várható volt, hogy új házuk az ünnep után hamarosan elkészül, s akkor „a gazda mindjárt elbontja a régit". Huriéknak nem volt vagyonuk, csupán néhány holdnyi kis gazdaságuk; kölcsönre építkeztek; a takarékban Lichtman Mór, Tiszaeszlár egyetlen igazán vagyonos zsidó lakosa állt értük jót. A „tessék-lássék" takarítást Huriné és a „kiscseléd", a tizennégy esztendős Solymosi Eszter végezte. A „nagycselédet" más munkára rendelte a gazdasszony. Eszter alig egy hónapja állt munkába, előtte már két helyen is szolgált, legutóbb Olajos Bálintnénál, aki maga is tanyasi cseléd volt. Innen az év elején hazament özvegy anyjához, vele töltött két hónapot, majd Hurinéhoz szegődött. Fizetsége 15 korona, egy pár csizma s az enni-innivaló.

Azon a napon Eszter először a disznókat látta el. Talán túlságosan sokáig babusgatta a malacokat, mert a gazdasszony rászólt: „Mit rimánkodol nekik, vegyél egy fát, üss a hátukra, aztán majd' beszaladnak az ólba". Eszter ezután elmosoga-

tott. De megint rosszul végezte a dolgát, mert ahelyett, hogy kiürítette volna a szappanozó teknőt, amelyben az agyagpadló mázolásához a konkolyt áztatták, a kormos edényeket a nagy kenyérdagasztó teknőben mosta el. Mondta is neki Huriné: „Ha cseléd vagy is, akármi sütő edénynek gondját viseld, mert ezért az Isten is megver!" Huriné nagyon mérges lehetett, valószínűleg az volt a véleménye, hogy Esztert semmire sem lehet használni. Akkor átjött a szomszédasszony, Lánczy Gáborné, s együtt tüzetesen megbeszélték az eseményeket, majd úgy döntöttek, Esztert beküldik a boltba. Igaz, Huriné tegnap este már járt bent, de elfelejtkezett a fekete festékről, enélkül pedig nem lehet a ház lábazatát megfelelően kicsinosítani. Lánczynénak viszont, ha nem is halaszthatatlanul, de húsvétra föltétlen „hímesre" volt szüksége. Huriné tehát így szólott Eszterhez: „Hozz kindruszt, vagy ha ez nem jut eszedbe: bécsi kormot!"

Hurinénak erős hangja lehetett (egy tanú később a tárgyaláson azt vallotta: ezer közül is felismerné), mert Eszter tervezett bolti útjáról egy másik szomszédasszony, Csordás Gáborné is hamarosan tudomást szerzett. Neki csizmasarokba való patkószegre lett volna szüksége. Kohlmájer, a keresztény boltos két és fél kilométerre lakott Huriné házától, ezt később többször pontosan lemérték. Bolt közelebb is volt, de a tulajdonos zsidó lévén, szombaton zárva tartott. Eszter elment a boltba: oda-vissza öt kilométer. Csizmáját kímélendő, aznap járt először mezítláb. Igaz, már nem fagyott, délre a jeges sár is fölengedett, de azért nem lehetett melege. Huriné későbbi vallomásából megtudhatjuk, hogy akkornap – „mert minden lommal széjjel voltak" – nem ettek semmit sem, csak a két kisgyerek kapott „egy kis édes tejet". Arra a kérdésre, nem mondta-e Eszternek, hogy siessen, Huriné így válaszolt: „Nem szokott laffogni."

A „kiscseléd" tizenegykor indult, fél egy felé már vissza is érhetett. Valóban, ez idő tájt látta őt a nővére, Zsófi, aki éppen Rózenberg Herman zsidó boltosnak segített bort szállítani. A két testvér váltott néhány szót, ezt Rózenberg Herman s Rózsi lánya is tanúsította. Azután Eszter elindult

Huriné háza felé, ettől fogva nyoma veszett. Igaz, egy tanú később azt állította, hogy Huriné másodszor is visszaküldte Esztert a boltba, de ezt Eötvösnek nem sikerült hitelt érdemlően bizonyítania.

Az eszlári zsidók azon a napon „sakterválasztásra" készültek, mert a hitközség korábbi metszőjét, Taub Emánuelt Tiszapolgárra hívták. Sarf József, az eszlári templomszolga, akit a faluban csak „zsidó harangozónak" emlegettek, bár tudvalévő, hogy a zsinagógának nincsen harangja, dehát a „keresztények" harangozónak nevezik a templomszolgát; szóval a *zsidó harangozó* már napokkal előbb nekilátott a takarításnak. A pitvarban egy helyen kikopott a padló, a kurátor is szóvá tette már, hogy emiatt döcög az asztal; Sarf tehát tizennégy éves fiával, Móriccal pelyvát hozatott, s betapasztották a lyukat. (Ez a friss tapasztás később fölkeltette Bary József vizsgálóbíró gyanúját. A végtárgyaláson is szóba került a lyuk, de Sarf a gazdaemberek nyugalmával válaszolt: „felelek én mindenféle lyukról, hasadásról".)

A falubeliek szerették a „zsidó harangozót", gúnynevet is ragasztottak rá, ami a legbiztosabb jele a befogadásnak. „Hatvékásnak" nevezték, feleségét meg „hatvékásnénak", mert Sarf erős, tagbaszakadt ember volt, az ilyenek a malomban hat véka gabonát is megbírnak. Amikor Sarf a bíróság előtt kifejtette, nekik szombaton nem szabad megfejni a tehenet, nem szabad a gyertyát az asztalról levenni és feltenni, szóval dolgozni, s ezért egy „szombati asszonyt" fogadtak föl; akkor az ügyész megkérdezte: „Szerződéssel van felfogadva? – Nem szerződéssel – mondta Sarf –, hanem mint *jó szomszéd*."

Sarf a végtárgyaláson is kedvező benyomást gyakorolt az újságírókra. Mikszáth, aki Scarron álnéven tudósította a Pesti Hírlapot, azt emelte ki, hogy „nincsenek hajtincsei, meglátszik, hogy a császárt szolgálta". Krúdy pedig – Tóth Béla helyszíni beszámolója nyomán – ezt írta: „Az első rátekintésre senki sem mondta volna zsidónak, kemény, barázdás arcvonásai 'parasztosak' voltak. A beszéde feltűnés nélkül elvegyülhetne a Felső-Tisza menti nép között." Sarf az imaház mellett lakott. Volt egy kis földje s egy tehene. Korábban a

foltozóvarga mesterséget is kitanulta, de abból nem tudott megélni. Három gyermekét nevelte; felesége, ahogy ő nevezte: „Lencsi néni", a második asszony volt a háznál; Móric, a legidősebb gyerek az első házasságából származott.

Péntek estére, mikorra megérkeztek a „sakterjelöltek", el is készült az imaház takarításával, csinosításával. A pályázókat a hitközség tagjai fogadták vendégül. Svarc Salamont és Braun Lőbit a régi metsző, Taub Emánuel fogadta be. A Galíciából származó Bukszbaum Ábrahám a hitközség algondnokánál, Szüszman Jakabnál kapott szállást. A három pályázót szombat reggel hallgatták meg. Ilyenkor az volt a szokás, hogy a hitközség felnőtt férfi tagjai összegyűltek az imaházban, s megvizsgálták a jelölteket. A metszés tudományából nem kellett vizsgát tenni, ezt bizonyította a jesiva (felekezeti iskola) papírja. Annál inkább megvizsgálták a jelentkezők Biblia- és Talmud-ismeretét, énekhangját, beszédkészségét, hiszen a falusi metszőnek az előimádkozó szerepét is vállalnia kellett. (A tárgyaláson a galíciai Bukszbaum Ábrahám, aki a jelöltek között a legfiatalabb volt, sértődötten visszautasította azt a feltételezést, hogy ő metszőnek jelentkezett volna; *kántortanító* akartam lenni, mondta.)

Azon a reggelen az eszlári zsidók nyolc óra tájban gyűltek össze az imaházban. Figyelmesen meghallgatták a három jelölt énekét, imáját, de nem döntöttek; nem akarták elhamarkodni a választást, mert egy olyan faluban, ahol nincs rabbi, a metsző nemcsak Bál T'filla (előimádkozó), de Dájján (bíró) és rabbihelyettes is. Tizenegy óra tájban, mielőtt szétszéledt a „saktervválasztó gyűlés", megállapodtak, hogy húsvét után újra összejönnek Lichtman Mór lakásán, s akkor majd választanak. (A döntés elhalasztását az a józan megfontolás is indokolta, hogy a délután egy részét szintén együtt töltötték, énekeltek, imádkoztak, borozgattak, s ekkor még jobban megismerhették a jelölteket.)

Húsvét után valóban újra összegyűltek, és Svarc Salamont választották meg, mert őt találták a legszebben imádkozó, legjobb hangú, legkomolyabb jelöltnek. Persze ő lett aztán a „sakter-per" fővádlottja. De nemcsak előimádkozót (saktert)

választottak a zsidók azon a napon. Történt, hogy Szüszman Jakab és Einhorn József, mindketten pálinkamérő kocsmárosok, vitába keveredtek, mert egyikük (Szüszman) olcsóbban mérte a pálinkát. Mivel mindketten Lichtmantól bérelték a kocsmát, ezért őt kérték meg, hogy tegyen igazságot. A „bíró", a két tanú és a pereskedők este kilenckor gyűltek össze a zsinagóga pitvarában. (Később, a végtárgyaláson az elnök – csipetnyi gúnnyal – megkérdezte Sarftól, „szokásos-e, hogy ilyen ügyet a templomban egyenlítsenek ki". Sarf azt válaszolta, hogy a zsidóknak nincs törvényszékük vagy faluházuk, ezért peres ügyeiket a templom pitvarában rendezik.) Hogy mi történt azon a napon az eszlári zsinagógában (vagy a „pitvarában"), nem tudjuk pontosan. A zsidók is ellentmondásokba keveredtek, a „jószomszédok" a tárgyaláson azt vallották, hogy egészen éjfélig nagy mozgást tapasztaltak: kiabálást és zajt hallottak. Sarf ezt határozottan tagadta, mondván, a gyertya előteremtése az ő feladata, ezért tudja, hogy szombaton csak egy darab kétkrajcárost égettek el, s az sem volt egész, mert már pénteken este használták; így bizonyosan tudja, hogy a gyűlés nem tarthatott tovább, mint másfél óra. Miután Lichtmanék befejezték a tárgyalást, ő maga zárta be az ajtót. Móric akkor már aludt.

De vajon mi történt azon a húsvét előtti szombat délután a kis Solymosi Eszterrel? Ha a tizenöt hónap múlva sorra kerülő bírósági tárgyalás tanúvallomásait egységes képpé szeretnénk rendezni, megint csak szembetaláljuk magunkat a korszak alapvető törekvéseivel; titokzatos, egymás mellett futó „katonazsávolycsíkos" vonalak állják utunkat. Miközben hónapokig a nagy per könyvtári irodalmát böngésztem, éjszakánként, álmomban (félálomban?) eltorzult, penészes arcok jelentek meg; minden éjszaka ugyanaz a rosszul szerkesztett, óriási tablókép, amelyen a szereplők ahelyett, hogy egymás felé fordultak volna, valamennyien „kibeszéltek" a képből. A kislány eltűnése és a bírósági tárgyalás között eltelt tizenöt hónap alatt támadt indulatok teljesen összekuszálták a nyomozás szálait. Valószínűleg azóta is kevés bíróság találkozott annyi hamis tanúval, többszörösen visszavont, megta-

gadott vallomással, eredménytelen szembesítéssel, durva rágalmazással, s gyakran a tettlegességig fajuló vitával, mint éppen a nyíregyházi, amikor a nagy pert tárgyalta.

Amikor özvegy Solymosi Jánosné, Eszter édesanyja először állt a bíróság előtt, s az elnök azt kérdezte tőle: milyen volt a lánya, Solymosiné sokáig habozott, „nem tudom", mondta többször, aztán egyszerre kivágta: „Hát olyan nyiffnyaff, kérem!" „Vézna?", kérdezte az elnöklő bíró; „vézna", mondta Solymosiné. És keményen összeszorította a száját. (Ábrányi Lajos nyíregyházi festőművész, aki később a *Tiszaeszlári Solymosi Eszter* című képével itthon és külföldön nagyon sok pénzt keresett, özvegy Solymosi Jánosnét is megörökítette mint a „zárkózott, kálvinista, tiszta magyar parasztasszony prototípusát".) A korabeli összeírásokból kitűnik, hogy Solymosiné a falu legszegényebb rétegéhez tartozott. Napszámból tartotta el magát. Három gyermeket nevelt: János 24, Zsófi 17, Eszter 14 esztendős volt abban az évben. Mindegyikük napszámba járt. Eszter 12 éves koráig maradt az anyja mellett, azután ő is elszegődött. De úgy látszik, nehezen szokta meg a távollétet, mert fél év múltán hazament, s néhány hónapig újra az édesanyjával élt együtt. Azután megint cselédnek állt. Utolsó gazdájánál, Hurinénál összesen egy hónapig szolgált. Hogy miért kellett Eszternek ilyen gyakran munkahelyet változtatnia, s miért tért haza mindig néhány hónapra, erre vonatkozóan a vizsgálóbíró semmiféle felvilágosítással nem szolgált. Csak azt tudjuk, hogy Esztert minden korábbi gazdája, beleértve Hurinét is, csendes, szorgalmas, tisztelettudó „kiscselédnek" tartotta. Amikor Eötvös Károly megkockáztatta ama föltevését, hogy Eszter szomorú, vézna, érzékeny kis teremtés lehetett, aki ráadásul éppen akkor lépett a serdülőkorba, ami egy nőnek különösen nagy megrázkódtatást okoz, s ezért nagyon nehezen viselhette a dorgáló szavakat; már annak gyanúja is, hogy Huriné rosszul bánt Eszterrel, olyan felzúdulást okozott, hogy Eötvös jobbnak látta, ha visszavonul. Azonnal akadt tanú, aki azt állította Hurinéról, hogy „olyan jótermészetű asszony, akinek alig akad párja a faluban", egy másik azt

mondta, „úgy bánik a másik két árvával is, mint a maga gyermekeivel". (Huriné tartott még két másik kiscselédet, mindketten árvák; nekik egy-két krajcárral kevesebbet kellett fizetni, mert a jótékonyság is beszámított a cselédek bérébe.) Huriné maga pedig ilyesmiket nyilatkozott: „Meglehet, szívtelen ember megteszi, hogy az ilyen gyönge gyermeket erős munkába fogja. Én máskor is bajlódtam már kis leánygyermekekkel, de azokat sem terheltem, készebb vagyok magam tenni mindent, csakhogy jól töltsék fiatal napjaikat." Egy másik tanú, bizonyos Üveges Mihályné, azt is tudni vélte, hogy amikor Eszter szombat reggel mosogatott, Huriné rászólt: „Minek emeled azt a nagy sütőteknőt, amikor az még nekem is elég volna, nem ilyen gyermeknek. Miért nem hívtál engem?"

Huriné valóságos természetére csak néhány apró jel utal. A bírósági jegyzőkönyvvezető például tárgyilagosan megjegyzi: „tanú további kihallgatása folyamában, *nagy bőbeszédűséggel* előadja, hogy Solymosi Eszterrel gyermeke gyanánt bánt". Vagy ilyen árulkodó jel az egyik tanú közbevetett mondata: „Megismerem én Hurinét a *hangjáról* ezer ember közül is". Solymosiné maga a bíróság előtt többször tanújelét adta, hogy nagyon meg van elégedve Huriné bánásmódjával. „Védő: Huriné hogy bánt Eszterrel? Solymosiné: Mint a maga gyermekével. Védő: Nem szidta meg soha? Solymosiné: Bizony nem. Védő: Én úgy hallottam, hogy rosszul bánt vele. Solymosiné: Nem igaz abból semmi. Védő: Hát azt hallotta-e, hogy aznap megszidta volna? Solymosiné: Nem, egy szóval sem."

Huriné már a kislány eltűnésének napján, szombat délután fölkereste Solymosinét, hogy megnézze, nem ment-e haza Eszter. Ekkor fölajánlott Solymosinénak Eszter járandóságából három forint előleget, de Solymosiné nem fogadta el, mondván, ha Eszter megkerül, majd akkor vásárolnak neki valami kis ruhát. Ezután együtt indultak Eszter keresésére. Bejárták a falut, de a kislányt sehol sem találták. Este Solymosiné nővérével kiment a Tisza-partra, hátha fölfedeznek valami gyanús jelet. A községi kutat is megnézték, nem

veszett-e bele a lány. (Úgy látszik, Eszter öngyilkosságának gyanúja azért Huriné minden szerető gondoskodása ellenére befészkelt Solymosiné lelkébe.)

A két asszony a határból hazafelé találkozott Sarfékkal. Ez a találkozás az eszlári per szempontjából sorsdöntő jelentőségű. Az egész vérvád Solymosiné és Sarf szóváltásából – miként az Újszövetségben Krisztus és Pilátus párbeszédéből – nőtt ki. Solymosiné a bíróság előtt így beszélte el a történetet. „Solymosiné: Midőn mentünk az ócska temető árkának partján, Sarfné, a hatvékásné jött hozzánk. Azt mondja, mi baj? Elveszett Eszter. Elveszett? Úgy van. Akkor az ura is odajött hozzánk, s egy példát beszélt el nekünk. Még gyermekkoromban, azt mondja, hallottam az édesanyámtól, hogy Nánáson elveszett egy gyermek, és azt mondták, ezt is a zsidók veszejtették el. Még a kemencében is keresték, de nem találták sehol. Utóvégre a réten találták meg a gyermeket."

Sarf, bár pontosan tudta, hogy szerencsétlen „példabeszédével" milyen veszedelembe sodorta magukat, vallomása mellett mindvégig kitartott, soha nem akarta megmásítani vagy letagadni. Idézet a tárgyalási jegyzőkönyvből: „Ügyész: Hogyan jutott eszébe a hajdúnánási eset, mikor Solymosinéval beszélt? Sarf: Arra gondoltam, hogy az a szegény asszony keresi a gyermekét, de hogy hol lehet, azt csak a jóisten tudja. Csak nehogy ezt is a zsidókra fogják... Miért, amikor méltóságod tegnap elbeszélte a mi esetünket, azt is elmondta, hogy mi történt Szentimrén. Így jutott eszembe nekem is a hajdúnánási eset. Nekem miért nem szabad ilyen történeteket elbeszélnem? Azért még nem vagyok gyilkos! Nem gondoltam, hogy a mostani világban még vannak olyan emberek, akik elhiszik az olyan baromságokat, hogy a zsidóknak húsvétkor vért kell venni. Ügyész: Elmondta-e az asszonyoknak, hogy mit csináltak a nánási zsidók a közbeszéd szerint? Sarf: Csak azt az egyet mondtam, a nánási történetet, amit az édesanyámtól hallottam. Ügyész: Hallotta-e ezt a történetet Móric vagy Samu? Sarf: Móric nem hallotta. Ügyész: Hát Samu hallotta-e? Sarf: Ő sem hallotta, mert már aludt. Ügyész: Hát

később beszéltek-e ilyen történeteket? Sarf: Nem emlékszem, lehet, hogy beszéltünk. Én nem figyelhetek mindenre."

Sarf egyszerűen nem volt hajlandó elfogadni azt a mentséget, amelyet Szeyffert Ede, a vád képviselője, a királyi főügyész helyettese, aki szerepével ellentétben, mindvégig a vádlottak felmentéséért küzdött, szinte fölkínált neki: vallja már be végre, hogy két fia, Samu és Móric felelőtlen fecsegésének éppen ő adott alapot, s ezzel halomra dönthetnék a vérvád fanatikus híveinek érveit. Sarf nem állt kötélnek, mindvégig makacsul kitartott álláspontja mellett: az mindegy, hogy a gyerekek kitől hallották a véres meséket, de felnőtt, épeszű emberek a 19. század végén nem hihetnek el ilyen „baromságokat". A „zsidó harangozó" nemcsak göndör hajával, szakállával, széles vállával emlékeztetett a bibliai ősatyákra, de felelősségérzetével és teremtő indulataival is. Az aggályoskodó, mondhatni kéretlen próféták kései leszármazottja volt, azoké, akik mindig magukra vették a világ bűneit, akik egy pillanatra sem tudtak megszabadulni a nyomasztó felelősségérzettől. Hogy miért vigasztalta az aggódó anyát? Miért *ne* vigasztalta volna? Mert akkor netán gyanúba keveredik? Miért mindig csak a zsidók keveredhetnek gyanúba? Miért vádolhatják őket gyilkossággal, csak azért, mert ő *előre* tiltakozott a vád ellen? Sarf nem volt hajlandó a kisebbségi sors követelte óvatos meghunyászkodásra. Ő nem félt a falubeliektől, otthon érezte magát közöttük. Volt mestersége (hozzá vitték a foltozni való csizmát, bocskort), volt családja és két erős karja. Tudta, hogy a falubeliek is befogadták, „jó szomszédok" vették körül, de talán azt is pontosan érezte, hogy ez a befogadás csak neki szólt, aki a leginkább hasonlított hozzájuk, s csak időleges, bizonytalan, bármikor visszavonható. Sarf nem magát féltette, hanem elsősorban sorstársai miatt aggódott, akiket a faluban „idegeneknek" tartottak, s ezért bármikor kiebrudalhattak. Sarf népének szokása szerint megátkozta magát: „Inkább ki se jöttem volna, hogy őket ottan vigasztaljam, inkább vesztem volna bent a lakásban, mint hogy az Isten belehozhassa a fejembe azt a példabeszédet." De azért visszautasította a királyi ügyész kínálta

megoldást, mert úgy érezte, ha elfogadná azt, behódolna a hazugságnak, az ostobaságnak.

Sarf foggal-körömmel harcolt az igazságért, egyszer még védőügyvédjére, Eötvös Károlyra is rászólt: hagyja csak, most inkább maga védené magát. Erős egyénisége még a megsárgult, töredezett tárgyalási jegyzőkönyvekből is elő-elővillan. A második napon került sor apa és fia „nagyjelenetére". „Elnök: Te azt állítottad, édesatyád mondta neked, hívd be azt a lányt, aki Ó-faluból sietve jön. Sarf Móric: Igen. Elnök: Sarf József, igaz-e ez? Sarf József: Engedelmet kérek, hogy néhány kérdést tehessek a fiamhoz, ha ugyan még megismeri az apját... Elnök: Feleljen a kérdésemre, hogy igaz-e? Sarf József: Nem igaz, hazudik, rátanították. Minek kérdeznek olyat, amire nem is lehet felelni... Elnök (Sarf Józsefhez fordulva): Én megengedem Sarf, hogy maga felindulásban van, de figyelmeztetem, hogy semmi áron a tisztességről meg ne feledkezzék. Kérdezhet, de nem sértő módon. Sarf József: Semmi sértés, csupán kérdezni akarok tőle. (Mórichoz): Ismersz-e te engem? Ki vagyok én? Sarf Móric: Az én apám. Sarf József: Tegnap a ngs. elnök úr is kérdezett, hogy tudod-e a tízparancsolatot? Sarf Móric: Tudom. Sarf József: Hát az ötödik parancsolat mit tartalmaz? Sarf Móric: Hogy ne hazudj. Sarf József: Az nem igaz, akkor te nem tudod a tízparancsolatot..."

Eötvös Károly emlékirataiban arról is beszámol, ami a jegyzőkönyvből kimaradt: „Azt mondja az öreg Sarf a fiának: A tízparancsolathoz tartsd magad, még ez ideig zsidó vagy! A fiú dacosan azt feleli: nem vagyok zsidó! Sarf megtántorodik. Odabotorkál ülőhelyére, a vádlottak padjára. Leül, összegörnyed, fejét térdeire hajtja. A másik pillanatban fölemeli fejét, erős bal kézzel lehasítja ruháját a nyakáról. A közönség néma. Az elnök megrázza a csöngettyűt, s odaszól feddőleg az apához: Mi az, Sarf! Maradjon nyugodtan, mert különben kivezettetem. Az apa rá se néz az elnökre, csak mély hangon mormolja: Nekem halottam van, azt gyászolom."

Ha Munkácsy megfestette volna *Az eszlári zsidók a vármegye ítélőszéke előtt* című képét – miként erre egyik rajongója

határozottan felszólította –, vajon kit állít Krisztus helyébe? Talán Sarfot, bár ő inkább az ókeresztény szarkofágok „jó pásztor" alakját juttatja eszünkbe, mint az éteri tisztaságú Krisztust; jobban illik ő az Ó-, mint az Újszövetségbe. Mindenesetre a mellékszereplőket bizonyosan a hullaúsztatással vádolt tutajosokról mintázta volna, akik – Mikszáth „ecsetkezelésében" – így festettek: „Amilyen szelíd a vádló, olyan kemény és szemtelen fickók a vádlottak. Amint ott ültek a padokon a hevenyészett sorompó előtt, mely a bíróságot elkülönítette; oly nyugodtan ülének ott az órára tekintgetvén, mintha csak valami indóházban lógatnák a lábukat, várván, mikor érkezik már a vonat. Válasszuk ki a legvisszataszítóbbat. E tekintetben különben nehéz a választás. De mégis Schwarcz Salamon érdemli meg az elsőséget. Valóságos madárképe van. Felül széles koponya, mely alul hegyes csúcsban végződik. Fekete, hosszú köntös van rajta, s lengyel tincsek lógnak le nagy, vörös füleire. Ravaszság látszik ki belőle. Ő van vádolva a gyilkosság elkövetésével. A tárgyalás alatt két ízben ásított. Unta magát. A világ egyetlen bűnügyi krónikája sem mutathat fel olyan esetet, hogy a főgyilkos unná magát a saját tárgyalásán." Egy másik tárcában Wolner koldus bemutatásakor Munkácsy, „a zsidó faj nagy bűnének ábrázolója" is szóba került. „Wolnernek van az a sokat emlegetett bibliai feje. Határozottan érdekes alak. Bár alattomosság látszik ki belőle, sötét olajbarna arca, nagy, fehérkarikájú szemei s orrán egy kékes folt, sajátszerű, antik zsidó jelleget kölcsönöznek neki. Munkácsy képére lett volna való ez a zsidó. Egyébiránt valami melankólia borong a homlokán, valami mély borulat az egész lényén."

Nagyon jellemző a korra, hogy az egyébként oly éles szemű Mikszáth sem vette észre a vármegye tisztségviselőinek bűnbakképző praktikáit, elhitte – ha nem is a vérvádat, de – Bary József vizsgálóbíró vádjait. Ő a liberálisok és antiszemiták harcában csupán a kormány és a vármegye küzdelmét látta. Egyik tárcájában ezt írta erről a rejtett konfliktusról: „Tekintetes vármegye! Szegény elsoványított óriás! Azt a gyanút kenik rá, hogy már oly gyönge ő, ki viharokkal dacolt,

ki kormányokat tört össze egykor, hogy most elaggva, már ablakbeverésekben virtuskodik, mint a vásott gyerkőc, és azt fogják rá, mintha mégis oly erős volna, hogy fel akarja fordítani a világot, s a századokat is visszalöki – ha tetszik neki. Sem nem oly gyönge még, sem nem olyan erős már." Mikszáth megemlít egy tárgyalótermi epizódot is, amelynek főszereplője Zoltán János, a tekintetes alispán úr. Mintha csak Ábrányi rajzolta volna: a magyar úri középosztály „prototípusa". Megtudhatjuk róla, hogy szabolcsi „négylovas famíliából" származik. „Fiatal ember még, szép, erőteljes. Némely lapok valóságos sárkánynak képzelik, aki saktervért reggelizik s tanúképezdét igazgat. Soha ennél nagyobb csalódást. Olyan, akár a bárány. Egyike a legmodernebb embereknek, mai műveltséggel, a természettől gazdagon megajándékozva virtusokkal, melyek a magyar nemes embert ékesítik. Arisztokrata, de nem oligarcha. Önérzetes, de nem kevély. Erős, de nem erőszakoskodó... Antiszemitaságát nem tagadja, de azok állításán csak nevetni lehet, akik azt híresztelik róla, hogy az antiszemitizmus szálait ő tartja a kezében. Nem tart az a kezében semmit, kivéve a gyeplőt néha, ha négylovas fogatán kikocsizik a Sóstóra. Gyűlöli Eötvöst és Szeyffertet. Azért nemes ellenfél. Elismerné, ha igazuk lenne, de nincs... Eötvöséket az ingerelte fel legjobban ellene, hogy csendőröket állíttatott Groszbergné mellé, mikor Cseresné vádat emelt ellenök. – Ahhoz nincs joga az alispánnak – szónokolt Eötvös –, hogy valakit személyes szabadságától megfosszon. – Az az én dolgom – szólt halkan a vicispán. – Azt a miniszter se teheti – fűzte kifakadását Eötvös. – Bizony nem – dünnyögte megint az alispán. Eötvös felcsattan: – Sőt, azt tennie a királynak sem szabad! – Az alispán idegesen csap ujjaival a padra, s kevélyen odavágja: – Hja, a királynak sok nem szabad!" Mikszáth szerint a párbeszédnek csak a fele került bele a törvényszéki jegyzőkönyvbe, amit Eötvös mondott; pedig a másik fele az érdekesebb, mert az a „régi megyei stílus".

Mindenesetre a korszak legjellemzőbb (s talán legtanulságosabb) folyamata éppen az, amint Sarf szerencsétlen „példabeszédéből" – a nemesi vármegye hivatalnokainak kezén –

kiformálódik a zsidók elleni vérvád. A tiszaeszlári nagy perről általában – lendületes tanulmányokban – meg szokták állapítani, hogy koncepciós jellegű. Ez igaz, csupán az a kérdés, miként a későbbi pereknél is, hol készült és kik készítették a koncepciót. A tárgyalási jegyzőkönyvek erre nézve is adnak némi támpontot. „Ügyész: A községházára elmentek-e, hogy jelentsék a bírónak az esetet? Solymosiné: Igenis, jelentettük *ezt* a dolgot. Ügyész: Még aznap, hogy Sarffal beszélgettek? Solymosiné: Nem emlékszem, hogy aznap-e vagy más napon. Azon a napon már nem jelenthettük, persze... az isten tudja... Én nem bírok olyan okos lenni. Ügyész: De arra emlékszik, hogy reggel voltak-e vagy este? Solymosiné: (hallgat). Ügyész: Tehát erre sem emlékszik? Solymosiné: Nem. Ügyész: Mit mondtak a bírónak? Solymosiné: Nem emlékszem, én nem bírok olyan okos lenni..."

Nyilvánvaló, hogy Solymosiné még aznap, tehát szombaton elment a községházára, s elmondta az eszlári bírónak, hogy eltűnt a leánya, s mit beszélt Sarf, a „hatvékás". De vajon miért kellett ezt a bíróság előtt titkolni, s amikor már nem lehetett tovább titkolni, akkor miért kellett az időpontot minél későbbre tenni? Kinek állt ez érdekében?

Farkas Gábor, az eszlári bíró neve csak egy hónappal később, május 4-én fordult elő a hivatalos iratokban; ekkor is csak úgy, mint akit Jármy Jenő járási szolgabíró utasított, vizsgálja ki Solymosiné panaszát. A vármegye hivatalos eseménytörténete tehát így szólt: *Április 4.* Solymosiné először tett panaszt eltűnt leányáról a járási szolgabírónál. Jármy megkérdezte, kire gyanakszik. Solymosiné azt felelte, hogy szerinte a zsidók emésztették el. Jármy nyomatékosan figyelmeztette Solymosinét, hogy ilyen szamárságokat ne higgyen el, s főleg ne terjesszen. *Május 4.* Solymosiné újra felkereste a szolgabírót, s most már határozottan hivatkozott az egyik Sarf-fiú, a négyesztendős Samuka „vallomására", mely szerint Esztert az „idegen" zsidók metszették meg. Erre Jármy írt egy levelet Farkas Gábor eszlári bírónak, hogy vizsgálja ki az ügyet, s az eredményről tegyen neki jelentést. A levelet Solymosiné vitte a címzettnek. Farkas Gábor neve csak ekkor

került a hivatalos ügyrendbe, annak ellenére, hogy már egy hónappal előbb, azon a bizonyos szombati napon fölkereste őt Solymosiné, s elmondta Sarf különös szavait.

Egy hónap alatt azután a szóbeszédből vallomás lett, a gyanúból pedig, hogy Esztert az eszlári zsidók metszették meg, amit egyébként a szerencsétlen anyán kívül nem sokan vettek komolyan a faluban, határozott *vád született – az idegen* zsidók ellen. (Úgy látszik, Sarf félelme nem volt alaptalan.) Igaz, hogy a metszőválasztásra érkezett zsidók elleni vádat egyelőre csak egy négyéves zsidó kisgyermek képviselte, s az egész *vádaskodás*on a járási szolgabíró még mindig csak nevetett, de ő az ügy további kivizsgálásával az eszlári bírót bízta meg, akinek ez a megbízatás – a jegyzőkönyvek tanúsága szerint – egyáltalán nem volt ellenére.

Farkas Gábor községi bírónak az eszlári perben kifejtett tizenöt hónapos tevékenységéről keveset tudunk, ő mindvégig igyekezett a háttérben maradni, a főszerepet átadta Ónodynak, aki országgyűlési képviselő lévén járatosabb volt a nyilvánosság előtti forgolódásban. Eötvös nyomán elterjedt a föltételezés, hogy ez „az eszes, mozgékony, sőt furfangos elméjű mezei gazdaember" volt a vérvád egyik kitalálója és főszervezője. „Nem hiszem – írja Eötvös –, hogy olvasta vagy hallotta volna, hogy a múlt században miként szokták a vérvádat megalakítani s ahhoz a bizonyítékokat összegyűjteni. De ő azért a maga eszével azt kitalálta."

Eötvösnek kevés bizonyíték állt a rendelkezésére, a tárgyaláson mégis igyekezett jól megszorongatni a furfangos bírót. Mikszáth bírósági tudósítása szerint, nem sok sikerrel. „Mikor bíró uram az első szünet után belépett, minden fej kíváncsian arra hajlott, amerre őkegyelme lépkedett, mogyorófa botját, a hatalmi jelvényt szerényen ott bent hagyván a tanú-szobában. Szinte a föld is megremegni látszott a talpa alatt. A közönség bizonyos pietással nézte a nagy alakot, a védők gyűlöletteljesen. Pedig nem is olyan félelmes ember ez a Farkas Gábor. Legalább külsőleg nem. Jámbor, alacsony emberke, ritka hajjal. Kár, hogy a híres fekete gubáját nem hozta magával, hogy imponálhatna vele. Félelmes voltát bizony

csak a nimbusz és a dicsőség szőtte olyan nagyra. Eötvös huszonöt napon át szított gyanúja egyre olvadott, kisebbre, kisebbre, mígnem legutoljára csak ennyi maradt meg: – Magának feltűnően sok a sógora és komája a faluban. A nagy férfiú elmosolyodott erre és vállat vont. Igaz is, mit tehet ő arról, hogy annyi atyafiság maradt rá az apjáról, s hogy annyi gyereket keresztelt?"

A bírósági jegyzőkönyvekből kevésbé barátságos kép bontakozik ki a híres bíróról (akivel egyébként annak idején még az angol Times is foglalkozott). Mindenekelőtt gyanús, hogy miért akarta Farkas uram letagadni, amit Solymosiné és testvére is elég egyértelműen vallott, hogy ők értesítették először a községi bírót Eszter eltűnéséről, és Sarf példabeszédéről. „Ügyész: Mikor tétetett először közhírré Solymosi Eszter eltűnése Tiszaeszláron? Farkas: Tiszaeszláron? Ügyész: Igen, Tiszaeszláron. Farkas: Legelőször Grószberg Lévitől tudám, április 2-án. Később, április 3-án este Solymosi Jánosné jött hozzám mint községi bíróhoz, hogy eltűnt a leánya, s kérte, hogy motoztassam meg a zsidó templomot. Azt mondtam, hogy erre nincs meghatalmazásom. Május 4-én ismét eljött hozzám Solymosiné, s így szólott hozzám: – Bíró úr, kérem, én nem nyughatom meg, mert azt mondta a zsidó harangozó Samu nevű fia a pásztorok előtt, mikor azok megúsztatták a libák között, azért sem mondom meg, hova tette atyus a magyar lányt. Én azt válaszoltam Solymosinénak: tudja-e mindezt tanúkkal bizonyítani? Ő azt mondta: igenis tudom. Akkor menjen megint a szolgabíróhoz, majd az utasítani fog engem. El is ment, s meghozta a szolgabíró levelét. Akkor kihallgattam a tanúkat. Eötvös: Ön mint községbíró ebben az ügyben több rendbeli vizsgálati jegyzőkönyvet készített. Farkas: Igenis, kettőt vagy hármat. Eötvös: Ha megszámoljuk, lesz több is talán. Farkas: Nem tudom, instálom alássan. Eötvös: Honnan tudta, hogy egy jegyzőkönyvbe mit kell felvenni és mit nem? Farkas: Én csak azt vettem fel, amit bevallottak. Eötvös: A dolog nem egészen így áll. Például jelentést tett arról, hogy Hegedűsné asszony beszélte: Huri András és Lichtman Jakab május 29-én *titkon* beszélgetett. Huri András

Lichtman cselédje, ők tehát beszélhettek titkon is, nyilvánosan is, amikor akartak. Ebben semmi rendellenes nem volt, ön mégis jelentette a vizsgálóbírónak. Miért? Farkas: Méltóztassék megmagyarázni, ki az a Hegedűsné. Eszlári lakos? Eötvös: Az iratokban az áll, hogy Farkas bíró állította elő. Farkas: Ja, igen, már emlékszem... Méltóztassék elhinni, jelentés nyomán történt minden; ha jelentés nem lett volna, jegyzőkönyv sem lett volna. Nekem meg volt mondva, hogy minden dolgot jelentsek. Eötvös: Tanúk vannak rá, hogy kihallgatás előtt oktatgatta az embereket: ne pártolják a zsidókat, mert abból csak bajuk lesz a keresztényeknek. Farkas: Határozottan tagadom, nem tanítottam én senkit, *sokkal több eszem volt nekem*."

Nos, ebben nincs okunk kételkedni. A jegyzőkönyv szövegéből is kiderül, hogy a furfangos bíró, aki járatos volt a vármegye hivatali útvesztőiben, miként csúsztatott egymásra lényegtelennek látszó időpontokat, hogyan ferdített el apró tényeket csak azért, hogy a vizsgálatot szinte észrevétlenül a vérvád felé terelgesse. Solymosiné korábbi vallomásában nem adott egyértelmű választ arra a kérdésre, hogy mikor kereste fel az eszlári bírót. Ebben a bizonytalankodásban Farkas kezét kell látnunk. Az ugyanis Solymosiné testvérének vallomásából eléggé egyértelműen kiderült, hogy Eszter eltűnéséről – minden valószínűség szerint még szombat este – ők értesítették a bírót. Farkas terveibe azonban ez nem illett bele. Sokkal jobb, ha egy zsidó (Grószberg Lévi) hozza először a hírt a keresztény leány eltűnéséről. „Lám csak, milyen nyugtalanok ezek a zsidók, védekeznek, magyarázkodnak, jelentgetnek." Farkas elég ravaszul keverte a kártyát: Solymosiné például valóban nővérével együtt, az esti órákban kereste őt fel, csak éppen két nappal korábban, mint a bíróság előtt vallotta. Azután az „idegen" metsző-jelöltek szerepeltetése sem volt rossz ötlet, ezzel ugyanis elejét lehetett venni a józanabb falubeliek tiltakozásának: „a mi zsidaink ilyesmire nem lennének képesek."

Farkas valóban értett a vármegye nyelvén, ha kellett, meghunyászkodott, ha kellett, a sarkára állt. Amikor Eötvös

a bíróság előtt azzal vádolta, hogy „kémszolgálatot tett a vizsgálóbírónak", Farkas *önérzettel* (a jegyzőkönyvvezető megjegyzése) visszautasította: „Kémszolgálatot nem tettem, méltóztassék megengedni." Mire a nyíregyházi törvényszék elnöke azonnal a segítségére sietett: „Nem is kémszolgálat, kérem, ha a vizsgálóbírónak engedelmeskedik." Farkas a vizsgálóbíró egyszerű „jelentőembere" lett volna, ahogy ezt el szeretné velünk hitetni? Nem valószínű. Dolgozott ő saját szakállára is, csak nagyon óvatosan, megfontoltan. Kihallgatott, jelentett, kombinált. A vallomásokat nemcsak *regisztrálta,* de legalább ekkora energiával inspirálta is.

Farkas uram minden bizonnyal legzseniálisabb ötlete a kis Sarf Samu fölléptetése volt. Hogy a gondolat saját kútfejéből származott-e vagy idegen forrásból, nem tudjuk. Mindenesetre a kivitelezésben sokat segített testvére, Sós Andrásné, született Farkas Eszter. Sósék ott laktak a zsinagóga közelében. Két kislányuk, az egyik 13, a másik 11 éves, gyakran együtt játszott Samuval a libalegelőn. Egyszer a tizenhárom esztendős Sós Erzsike, aki körül a négyéves Sarf-gyerek különösen szívesen forgolódott, behívta magukhoz „Samukát", már akkor ott volt Sósné is, meg a szomszédból néhány fiatalasszony, s kifaggatták a kis zsidófiút, mit tud Eszterről. Az asszonyok faggatódzásán nem lehet csodálkozni, Solymosiné akkorra már elmesélte néhány ismerősének „az öreg Sarf példabeszédét". Hogy éppen a kis Samutól érdeklődtek, az is természetes, a vizsgálóbíró egy későbbi jelentéséből kitűnik, hogy a fiúcska rendkívül éles eszűnek látszott, s kitűnően beszélte a magyar nyelvet (ellentétben a mintegy tíz évvel idősebb bátyjával, Móriccal, aki akkor még gyakran használt jiddis szavakat). A „falusi törvénykezés" a négy fiatal nő zűrzavaros vallomásából aligha rekonstruálható.

Bizonyára összebújtak a „vásott kis zsidókölyökkel", fogdosódtak, kacarásztak; mindegyikük hallott már régi vérvádakról, amelyek bár belesüppedtek az idő szürke porába, azért még fölvillant bennük egy kis elevenség; súgtak-búgtak, egymáshoz illesztették az izgatottan lihegő kisfiú szavait és a régi történetek foszlányait; végül kisütötték, mit is

lát*hatott* Samuka azon a „sábeszon". „Atyuska hívta be az útról a magyar leányt, mama megmosta a lábát, metsző bácsi pedig elvágta a nyakát." Egy négyéves gyereknek tetszik az efféle izgalmas mese, van benne vér és bizsergés, néhány szem cukorért szívesen elismétli. Samuka „vallomásának" gyorsan híre szaladt a faluban; a zsinagóga előtti tisztáson találkozott össze a három falurész: Ófalu, Tótfalu és Újfalu gyalogútja; úgy jöttek az érdeklődők, mintha csak vándorcirkusz érkezett volna a libalegelőre, s valami különleges állatot mutogatnának. A nézelődők főként fiatal nők; egyikük, Szabó Zsuzsánna, 18 éves hajadon így beszélte el az esetet: „Találkoztam Tanyi Eszterrel, és ő azt mondta: Hallottad-e már a kis Samu beszédét? Gyere hallgasd meg! Azt mondom: Samu, mit beszéltél Sós Mihálynénak? (Sós Andrásné és Sós Mihályné sógornők.) Azt mondja (Samu): Nem mondom, megyek játszani. Azt mondom: Adok cukrot. Kérdezte: Mennyit? Mondom: Hármat. Ő erre bejött a pitvarba és azt mondta: Apuska behívta a magyar lányt az útról, anyuska megmosta a lábát, hátrakötötte a kezét, betömték a száját... stb." Láthatjuk, a kis Samu meséje, mintha csak Grimmék is besegítettek volna, újabb fordulatokkal gazdagodott. De nem mindig kapta meg a „mesemondó" a három szem cukrot. Egy alkalommal, néhány nagyobbacska leány „heccből" belelökte a libaúsztatóba, s akkor a sáros, didergő, szeplős kis zsidógyerek értetlenül, sértődötten bömbölte: „Azért se mondom meg, hová tette atyus a magyar leányt..."

Vajon a falubeliek komolyan vették-e Sarf Samu beszédét? Sós Andrásné (született Farkas Eszter) a bíróság előtt így vallott: „Elmondtam ennek, elmondtam annak, jajgattunk, sirattuk mindnyájan a kisleányt." Mire Sarf közbeszólt: „Méltóztassék megkérdezni, hogy a feleségemmel volt-e neki valami ügye?" Sósné nem válaszolt. „Sarf: Egy libát akart magától venni, egy kis libát, 40 krajcárért. Mit felelt maga az én feleségemnek? Sósné: Máskor is szokott venni tőlünk. Sarf: De mit felelt neki? Elnök (Sarfhoz): Mondja meg hát neki maga, ha tudja, mit felelt! Sarf: Azt mondta a feleségemnek, szomszédasszony, minek magának liba, úgyis kikergetik már

a zsidókat a faluból, még én is fogom kergetni piszkafával. Sósné: Hát én ezt mondtam. (Derültség a közönség soraiban.)"

Egy másik tanú, Tanyi Eszter 19 éves református hajadon vallomásából az is kiderül, miként szivárgott a vérvád az emberek gondolataiba. „Csak azért mertem megkérdezni, mit beszélt Samuka, mert *már mástól is hallottam.* Különben nem mertem volna, mert addig a zsidósággal békességben voltunk. De *akkor már mertem...*" Megdöbbentő, bár tudjuk, a történelemben mindez többször is megismétlődött, hogy Sarf – aki közelről s világosan látta a vérvád keletkezésének és terjedésének körülményeit – alig tiltakozott, alig védekezett. Ő a felvilágosult, asszimilálódott zsidók friss, naiv hitével föltétel nélkül bízott az igazságszolgáltatásban. Eötvös a tárgyaláson azt kérdezte tőle, „tudta-e, hogy Samu fia áprilisban, különösen pedig május elején miket terjesztett Solymosi Eszterről? Sarf így válaszolt: „Azon időig nem hallottam, otthon sem voltam, a szegénység után jártam, dolgoztam egyetmást. Egyszer hazajöttem, május első napjaiban lehetett, akkor hallottam, hogy a Samu gyereket Sós Mihályné és Tanyi Eszter cukorral becsalta, s kérdezte: mondd meg, mit csináltak atyusodék a lánnyal? Hát szegény gyermek, *úgy* vallott. Amikor fölugrott hozzám a szekérre, a cukrot is elhajigálta. Én azután kérdeztem, mit beszélt Sóséknál, de nem válaszolt."

Később a vizsgálóbíró is a szemére vetette Sarfnak, ha ártatlannak érezte magát, miért nem ment el Farkas Gábor községi elöljáróhoz, s miért nem tiltakozott a vádaskodás ellen. Szegény Sarf! Ugyan mit felelhetett volna Bary cinikus kérdésére? Otthon sem volt. Ő az idő tájt valahol a nyíri határban, egy rozzant szekéren, a kölcsöngebét egy frissen zöldült, barkás fűzfaággal nógatva, a *szegénység után járt*.

Sarf még húsvétkor azt mondta Hurinénak: „Tudom én, hogy az ünnepek után mindjárt írásba véteti a szavaimat, s ügyvéd kezébe ad, de nem bánom, mert én sem az őseimtől, sem a tanítóimtól olyat nem hallottam, hogy a zsidók képesek lennének ártatlan gyermeket elemészteni; a bíróság majd

igazságot tesz." Ő akkor még azt hitte, hogy a tizenkilencedik század végén Magyarországon felnőtt, épeszű ember nem ad hitelt olyan szamárságoknak, amikre a Samu gyereket tanítgatták. Talán mindjárt a Tiszának megy ő is, ha akkor valaki fölvilágosítja: évtizedek múltán mi mindent hittek el az emberek csak azért, hogy elaltassák lelkiismeretüket, és nemcsak itt nálunk, a „Balkán küszöbén", de tőlünk nyugatabbra eső, „civilizált" országokban is.

*

Farkas Gábor községi elöljáró – a járási szolgabíró Solymosiné által közvetített utasítására – május 6-án tartott először *hivatalos* nyomozást; ekkor vette jegyzőkönyvbe Sós Andrásné szavait. A valószínűleg teljesen szabályszerű eljárásra csupán az vet némi árnyékot, hogy a tanú a községi bíró testvérhúga, s mint láttuk, a fiatalasszonynak legalább akkora szerepe volt a véres mese végső megformálásában, mint annak közkincscsé tételében. Mindenesetre a hivatalos jegyzőkönyvben ez áll: „Sarf Samu elmondta, atyus hívta be a magyar lányt, megkötözte, megmosta, a metsző bácsi pedig megvágta..." Farkas uram testvérhúga népmesei ihletettségű vallomását előírásszerűen továbbította a szolgabírónak, aki valószínűleg jót nevetett az egészen, s kiküldte Bary József fiatal aljegyzőt, hogy tegyen végre pontot a „gyerekes ügy" végére. Bary május 19-én hallgatta ki Sarf Samut, kinek életkorát négy évben és kilenc hónapban határozta meg. Samuka elmondta: „Solymosi Esztert ismeri, Eszter bement lakásukra, apja Eszter szájába fehér rongyot dugott, azután teknőben mosdatták, és egy nagy zsidó bácsi egy hosszú késsel nyakát megvágta, úgy, hogy a feje leesett (!). Testvére, Móric fogta a fejét (!), ő pedig (maga Samu) tartott egy tányért, s abba piros vér csurgott..." A fiatal, ambiciózus vizsgálóbíró nagy erőkkel fogott a nyomozáshoz, nyilván élete nagy lehetőségét látta a rejtélyes bűnügy felderítésében. A többi között elrendelte a tizenhárom és fél esztendős Sarf Móric letartóztatását (s vádlott-társaitól való elkülönítését), hiszen öccsének vallomása alapján

ő is azzal gyanúsítható, hogy részt vett Solymosi Eszter meggyilkolásában. Móricot – egészen rejtélyes körülmények között – Recsky András csendbiztos lakásán hallgatták ki, éjszaka. A kihallgatási jegyzőkönyv így adja vissza Móric szavait: „Solymosi Eszternek, midőn apámmal a házunkba bejött, kopottas fehéres kendő volt a fején, vöröses kendő a nyakán, fehéres forma vizitke és valami – ha jól emlékszem – kékes szoknya volt rajta." Móric ezután – lényegében öccse vallomásával egybehangzóan – elbeszélte, hogy az idegen metszők elvágták a kislány torkát, s vérét fölfogták egy cseréptálba. Mindezt ő (Móric) a zsinagóga kulcslyukán át látta.

Barynak – a helybéli hivatalosságok aktív közreműködésével – sikerült a nagy operáció: a gyilkos zsidók tablóképébe a négy és fél éves Samu helyére beapplikálta a majd tíz évvel idősebb Móricot, s ezzel fokozta a vád komolyságát. Ezután már csak a részleteket kellett finomítani. Bary legfőbb segítőtársai: Recsky András csendbiztos és Péczely Kálmán írnok. Utóbbiról a tárgyaláson kiderült, hogy 1857-ben rablógyilkosságért ítélte el a kassai törvényszék. Recsky András csendbiztosról, aki Sarf Móric éjszakai vallomását „jegyezte", annyit tudunk, hogy a per idején „negyvenéves, nős, családos, birtokos, de zilált vagyoni viszonyok között élt". Az előkelő nemesi famíliából származó Recskynek kilátástalan anyagi helyzete miatt kellett elfogadnia a nem éppen legelőkelőbb vármegyei állást, a csendbiztosságot. „Szelíd vérmérsékletű embernek ismerték, de egyúttal *pajkosnak* és hetykének is. A szeszesitalt nem vetette meg." Tény, hogy körzetében bizonyos tekintély övezte. Valószínű, hogy a kemény, rideg legényekhez szokott, tapasztalt csendbiztosnak nem okozott különösebb gondot egy tizenhárom és fél éves, megszeppent kisfiúból éppen azt a vallomást „előcsalogatni", amire a különítménynek szüksége volt. Hogy közben meghuzigálta néhányszor a gyerek fülét, megmutatta neki a kutyakorbácsot, hogy megfenyegette: „ha nem mondod meg, hová lett az Eszter, tömlöcbe dugunk, és ott fogsz elrohadni" – nem, ezek nem minősültek akkor különösebben kegyetlen eszközöknek; ment minden, mint a karikacsapás.

Hiába dicsekedhetett azonban a „titkos tanács" szép sikerekkel a vármegyében, a *végső célt* sohasem tudta volna elérni, ha Ónody révén a „vidéki antiszemitizmus" nem kap hangot a „legfelsőbb helyen", az ország házában is. Istóczy és Ónody szövetsége, amely csakis Farkas Gábor uramék tevékeny közreműködésével jöhetett létre, éppen abból a célból köttetett, hogy közös erővel fölborítsák a társadalmi békét: fölszítsák, s ezzel mindenki számára láthatóvá, átélhetővé és félelmetessé tegyék a társadalom mélyén lappangó feszültségeket; így – végső soron – kicsavarják a kormány kezéből a hatalmat. Ónody képviselő úr május 23-i beszéde nemcsak a „véresen érzéki" elemet vitte az Istóczy-féle „száraz teorémába", hanem átszakított egy láthatatlan gátat is, amely addig – mondhatni – mederben tartotta az antiszemita megnyilvánulásokat. Ónody beszéde után a tisztelt házban (s a házon kívül) elharapódzott a vérvád-hisztéria. Komoly „státusférfiak" aprólékos műgonddal taglalták, hogy az istengyilkos zsidók miként folyatták ki a keresztény szűz vérét; nyilatkoztak „tudósok", politikusok, egyházi emberek; a vásári ponyvák lendületes, frivol modora elsöpörte a jóízlés határait; kimondhatóvá vált az addig kimondhatatlan, elfogadhatóvá az addig elfogadhatatlan; az antiszemitizmus szalonképessé, elfogadott *politikai eszközzé „nemesedett". Művek* születtek! Többszáz oldalas „tanulmányok", válaszok és viszontválaszok, versek, festmények. Ha végigtekintünk ezen a szánalmas karneválon, nem a vértől maszatos ponyvai modor a legundorítóbb, hanem az Istóczy, Rohling, Bary-féle „tudós" értelmiségi szőrszálhasogatás.

1882. július 18-án nem várt fordulat következett be a nagy per történetében. E napon ugyanis előkerült a Tiszából egy 14 év körüli leány holtteste, rajta Solymosi Eszter ruhája, csuklóján a kendő, amelybe a boltban vásárolt festéket kötötte. A holttesten Solymosi Eszter egykori játszótársa – Szakolczai Julcsa – fölfedezte az eltűnt leány egyetlen különös ismertetőjelét, egy régebbi tehéntaposás nyomát. Julcsa a tekintetes bíróság előtt, a „saját cserzett lábán azt is megmutatta, hogy milyen tájon volt az a forradás". Később azonban

„elbizonytalanodott", s azt vallotta, hogy „nem is tudta jól megnézni a holttestet, mert nagy fogai voltak". „Akkor hát mégiscsak nézted – vetette közbe Eötvös. – Néztem, de nem tudtam *jól* megnézni, mert rám vicsorította a fogát, s megijedtem." Talán nem tévedünk, ha a tanú elbizonytalanodása és a vármegyei különítmény tevékenysége között összefüggést tételezünk fel, a „vicsorgó koponya" rémében pedig a „tanúkikészítők" sajátos stílusát véljük felfedezni.

Ónody Géza, Bary József, Farkas Gábor és Recsky András terveibe egyáltalán nem illett bele Solymosi Eszter megkerülése. Éppen ezért ők arra a megállapításra jutottak, hogy a holttest *bizonyosan nem* Solymosi Eszteré. Hanem az történt, hogy a furfangos zsidók (Recsky Bandi szívesen használta ezt a szófordulatot), amint fény derült gaztettükre, gazdag hitsorstársaik segítségével kerítettek valahol egy női holttestet (természetesen egy idősebb, borotvált fejű, zsidó prostituáltét), s ezt a fölbérelt ruszin tutajosokkal leúsztatták a Tiszán Eszlárig, ahol ráadták Solymosi Eszter ruháját, csuklójára pedig rákötötték a festékes kendőt, majd partra dobták. A vármegyei különítmény – igazát bizonyítandó – kirendelte Solymosi Eszter anyját is, aki azután „oda nyilatkozott, hogy a (három és fél hónapos) vízi hullában saját lányát fölismerni nem tudja..."

Az újabb rémtörténet tovább szította az országban a zsidóellenes hangulatot. Ennek ellenére – Nyíregyházán és Tiszaeszláron – semmiféle rendbontásra nem került sor, hacsak azt nem tekintjük rendbontásnak, hogy éjszakánként néhány zsidó üzlet kirakatát ismeretlen tettesek beverték, de ezeket délelőttre a város mindig ki is javíttatta. (Egyes rosszmájú föltételezések szerint a randalírozó suhancokat nem az antiszemiták, hanem az üvegesek pénzelték.) Mindenesetre Nyíregyháza főispánja kerek-perec visszautasította a kormány javaslatát, hogy a fővárosból katonaságot küld a vármegyébe. A vármegye nyugodtabb volt, mint az ország...

Az eszlári „magyarok" továbbra is a régi megszokott fensőbbséggel nézték le a zsidókat, de kezet még véletlenül sem emeltek rájuk, s miután elmúlt a falu feje fölül az országos

hisztéria, a „mózeshitűekkel" megint *barátságos, benső, jó viszonyban* éltek. Azt mondják, a Tisza menti nép örökölt valamit szeretett folyója szelíd, bölcs és méltóságteljes nyugalmából. Az egykori nagy passió hőseit megőrizte jó emlékezetében, bár egyikük sem nyugszik eszlári földben. Solymosi Eszter földi maradványai kézen-közön eltűntek a különböző tudományos intézetek boncasztalain, a Sarf család pedig elvándorolt a faluból, először Amerikába készült, később Móric Hollandiába ment, s ott kitanulta a gyémántköszörűs mesterséget. Pesten több újságíró is igyekezett szólásra bírni az elhíresült Sarfékat. A Pesti Hírlap riportere azt kérdezte Mórictól: „Letetted-e már a vizsgát a 4. osztály tárgyaiból?" Az eszlári hős így felelt: „Le kellett volna tennem, de nem tehettem emiatt az *ügyes-bajos dolgunk* miatt...

A VAJDA

Majd huszonöt esztendeig mindennap ott ült a zömök, testes öregúr a megszokott, nádfonatú karosszékében a századelő Budapestjének legforgalmasabb pontján, az Andrássy út és a Nagykörút sarkán épült Abbázia kávéház kerek márványasztalánál, kopasz fején – mintha csak valami régi erdélyi fejedelem volna – fekete bárányból süveg: utált mindenféle „léghuzamot"; kedvelte viszont a békés, csöndes zugokat, a jó társaságot, a szelíden áramló történeteket; megszokott kávésfindzsájából kis kortyokban iszogatta a feketekávét, rövid csibukkal sűrűn pöfékelt hozzá. Szerette a hidegen pácolt omlós vadhúsokat, a gesztenyével töltött tésztákat, a sűrű tokaji borokat, s előszeretettel tanulmányozta az emberi lélek titkos rejtelmeit, mert úgy tapasztalta, hogy a szolíd izgalmak – miként a kénes-szénsavas kristályvizek – végső soron jótékonyan hatnak az emésztésre. A kerek fejű, rövid lábú öregurat mindenki csak így hívta: a Vajda; hírlapírók, politikusok jöttek-mentek körülötte, egyik napilapban külön rovata is volt, ahol régi (és újabb) mondásait, tetteit följegyezték. Ő még részt vett az utolsó Habsburg-ellenes összeesküvésben, még együtt ebédelt Deákkal az Angol Királynőben, még láthatta Kossuthot Turinban. S ő védte a híres perben a gyilkossággal vádolt tiszaeszlári zsidókat. A legbüszkébb mégis könyveire volt. Bár a Révai-testvérek kiadóvállalata huszonnégy kötetben jelentette meg összes műveit, közöttük három a nagy per történetét tartalmazta, de írt útleírást, novellát, életrajzot, regényt is – igazi író mégsem lett soha. Megmaradt annak, ami azelőtt is volt, mielőtt tollat vett kezébe: Nagy Mesélőnek. Történetei úgy áradtak, mint a tavaszi Tisza a szabályozás előtt: nem volt sem partjuk, sem medrük, csak árjuk. Magát krónikásnak vallotta, mindig fontosabb volt számára az esemény, az erős, sodró élet, melynek részese lehetett, mint az elbeszélő forma, melyet minduntalan fölrúgott. Eötvös úgy írt, ahogy beszélt: széles gesztusokkal, hömpölygő hévvel. Az „íróművészet" számára még nem önkere-

ső, magagyötrő állapot, hanem a természetes önkifejezés egyik – magától értetődő – formája. Ady – akit egy ízben megbántott – róla írta: „az irodalom végre belenőtt a köntösébe, s az irodalmat ma már nem birtokos urak, úrfiak és válogatott cigánylegények csinálják, hanem írók". *Válogatott cigánylegény*, igen, ez maradt egész életében.

*

„A zsidógyűlölet szítói azt hirdették, hogy én is zsidó családból származom. A németországi sajtóban el volt terjedve, hogy öregapám neve Goldschmied volt, aki a nagy Napóleon elleni háborúkban a bécsi udvar számára hadsereg-élelmezési szállítással foglalkozott, s ezért kapott volna a kereszténységre áttérése után új nevet és magyar nemzetséget. Egészen helyes dolog lett volna, ha így lett volna. De ez a hírlelés alaptalan. Családom ősi magyar keresztény család. Nemesi előneve: Ráckevei. Egyik ága több száz éven át itt lakott a Duna keleti ágának partján."

Amikor Eötvös Károly mintegy húsz év múltán nekilátott, hogy megírja a tiszaeszlári per történetét, külön fejezetet szentelt családjának, származásának. Nincsen ebben semmi hivalkodás vagy kérkedés, még csak a szokásos antiszemita érvelést sem veszi túlságosan komolyan (ha valaki a zsidókat védi, nyilván maga is zsidó); csupán a terebélyes fa erős gyökérzetét akarja megmutatni, amely oly jó szolgálatot tett a későbbi nagy viharokban. A ráckevei ősök közül talán Eötvös János példáját emlegeti a legtöbb büszkeséggel, mintha már benne föllelhető lenne a gesztus, ami őt, a késői leszármazottat a polgári jogok védelmére sarkallta. Eötvös János a tizennegyedik század végén Budára költözött, s itt olyannyira megnyerte a városi polgárság bizalmát, hogy 1408-ban őt választották bírónak. Csakhogy a német lakosság ezt nem nézte jó szemmel (ők maguk közül akartak bírót), ezért egyik éjszaka megrohanták Eötvös János házát, magát agyonütötték, holttestét pedig a Dunába dobták. „A magyarság nem tudta a véres merényletet meggátolni, de városbírájának holttestét

mégis megmentette, s azt nagy gyásszal eltemette. De nem maradt meg a puszta gyásznál. Elpanaszolta nagy sérelmét nyomban a szomszédos falvak nemességének, ez bosszúra gerjedve fegyvert ragadott, s a városba betört... Nagy tárgyalás következett ezután. Buda városa új szabadalmat kapott, melyben a magyarság tisztviselői joga biztosítást nyert. Eötvös János halála tehát nagy közmíveltségi és nemzeti elhatározásra szolgált alkalmul."

Eötvös Károly örökre szóló élménye 1848: a Nagy Év. Éppen hatesztendős ekkor. Egyik írásában fölidézi a tagbaszakadt, bőrköténes, mezőszentgyörgyi kovács emlékét, amint műhelyében dárdahegyeket készít; körülötte a sorsfordító eseményektől és a tűz varázslatától bódult gyerekek, akiknek „a vas szikrája majd' kiverte a szemét, s arcuk olyan fekete a koromtól, mint a kéményseprőké". Jól emlékszik a libalegelőkön gyakorlatozó lelkes mezőszentgyörgyi nemzetőrökre, akiket az apja, Eötvös Lajos németből sebtiben magyarított vezényszavakkal készít fel a harcra. Nem feledte Kallós uramat, a falubeli asztalost sem, aki fakardokat gyárt a gyerekeknek, hogy ők se maradjanak ki a haditudományok gyakorlásából. Egy másik írásában aztán újra megjelenik Körösztös Ferenc, a kovács, amint éppen puszta kézzel tépi szét a szerencsétlen katonát, akit Jellasics egyik felderítő osztagából ejtettek foglyul. Eötvös – gyermekként – ekkor néz először szembe az „emberbőrből előbújt fenevaddal", de nem szörnyülködik, nem „pipeg"; az életet akarja elmondani úgy, ahogy vele megesett, nem kendőzve a nyerseséget, a vadságot sem. Szerencsések az emberek, akiknek eszmélése egybeesik a nemzet legszebb ifjúságával; Eötvös hat-hétévesen megélhette „egy kis nemzet nagy forradalmát", s ez az élmény egész életére erővel, makacssággal töltötte fel.

*

A fiatal Eötvös 1863-ban joggyakornokként szolgált Veszprém vármegyében. Egy decemberi éjszaka beállít hozzá barátja, aki „vitéz honvéd volt egykoron"; gyanakodva körül-

néz a szobában, s kulcsra zárja maga mögött az ajtót. Eötvös mosolyog, nem tudja, mire vélje a nagy óvatosságot. Nos, hát ezek azok a bizonyos „történelmi pillanatok", amelyekről csak jóval később derül ki, hogy mi fán teremnek. Eötvös Károlyt például ekkor szervezték be az Almásy–Nedeczky-féle, Habsburg-ellenes összeesküvésbe. Ő maga így beszéli el az esetet:

„Barátom elővesz egy csomó nyomtatványt, s átad nekem vagy tíz darabot.

– Ez a forradalmi kormánynak kiáltványa a nemzethez. Az éjjel ezt magad, személyesen, alkalmas helyeken kiragaszd a falakra. Vigyázz, senki meg ne csípjen.

Még az éjszaka folyamán átadtam kiragasztás végett négy darabot egyik barátomnak, kiben feltétlenül megbíztam. Öt darabot kiragasztottam magam. Másnap reggelre valami ötven kiáltvány volt kiragasztva Veszprém városában.

Két nap múlva Pestre kellett mennem. Egyáltalán nem tudtam, miért. Az volt a parancsolat, hogy délelőtt 11 órakor ott legyek a Köztelken. Amint sokkal később rájöttem, a harc kitörésének idejét s módját akarták ott a vezérek megbeszélni. A körülmények egybevetéséből gondoltam ezt.

A székesfehérvári vasútállomáson találkoztam Késmárky Pepsával. Kérdezi tőlem:

– Hová mész?

– Pestre. Valami dolgom van ott.

– Hol és miféle dolgod?

– A Köztelken, déli 11 órakor.

Nagyot néz, nem szól. Sok idegen utas izgett-mozgott körülöttünk. Együtt mentünk a Kálvin tér felé. Megáll az Üllői út elején s gondolkozik. Fejét széles vállai közé sunyja.

– Itt menjünk a józsefvárosi oldalon.

A Köztelek a ferencvárosi oldalon van. El nem tudtam gondolni, miért menjünk mi a józsefvárosi oldalon. Miért ne mehetnénk az egyenes úton? Odaértünk a Köztelek irányába. Lassan ballagunk, Pepsa éles, fürkésző szemmel nézi a járókelőket. Elérjük a Köztelek kapuját. Pepsa barátom nem áll meg, tovább ballag. Én megállok s azt kérdezem:

– No, nem fordulunk be?

– Csak gyere!

A híres Két Pisztoly csárdáig meg se állunk. Ott azt mondja:

– Megyünk haza, pajtás. Négy titkosrendőrt láttam a Köztelek körül járkálni. Figyelik, ki megy oda be. Én nem megyek, neked se tanácsolom.

Hát jól van. Megyünk haza. Okos ember nem megy fejjel a falnak. Alig érünk haza, nem telt el huszonnégy óra se, a lapok rejtelmes rövid hírekben tudatták, hogy a titkos összeesküvésre rájöttek, vezetőit elfogták, egyik tevékeny részesét, Sebes Emilt menekülés közben később az Orczy kertben agyonlőtték.

Két nap múlva végzést kapok a központi főszolgabírótól. A végzésben az állt, hogy január 2-án, délutáni 2 órakor jelenjek meg a komáromi császári királyi kivételes haditörvényszék előtt a várban, az ó-pavilonban, a 37-ik teremben. Ha elmaradok: visznek vasban, katonai karhatalommal."

Eötvös ezután elbeszéli, hogy a behavazott, téli utakon milyen viszontagságos körülmények között jutott el Veszprémből Komáromba, s hogyan szabadult meg a börtönből barátai segítségével. A „puccs" résztvevői azonban többnyire szerencsétlenebbül jártak, mint a két, minden hájjal megkent, vidéki nótárius.

*

Eötvös Károly évekig szolgálta a vármegyét, megismerte teljhatalmú urait, kiismerte titkos útvesztőit – tökéletesen elsajátította az úgynevezett táblabírói stílust. Később a tiszaeszlári per védőjeként, amikor nemcsak a gyilkossággal vádolt zsidók felmentéséért, de a vármegye „túlhatalmának" visszaszorításáért is harcolt, ezeket a tapasztalatokat jól hasznosíthatta.

A Vajda közelről érzékelte a feszültséget, amely a középnemesség tömeges elszegényedésével együtt járt. Rokonszenvvel figyelte a kiegyezéskori vármegye főszereplőjét: az

elszegényedett nemesből lett hivatalnokot, aki korábban a reformkori eszmék élharcosa, majd az 1848–49-es forradalom és szabadságharc legfőbb politikai irányítója lett, s aki a Nagy Alku (a kiegyezés) után következő ipari és gazdasági átalakulásban már nem találta a helyét.

Eötvös jól látta ennek a hivatalnoki karnak az ellentmondásos szerepét. A kormányzó liberálisok ugyanis azt hirdették, hogy a vármegye az antiszemitizmus melegágya, s az Ónody vezette vármegyei különítmény támogatása nélkül Istóczy sohasem léphetett volna ki értelmiségi elszigeteltségéből; a zsidóellenesség visszaszorítása érdekében tehát elsősorban a vármegye hatalmát kell megtörni. Eötvös azonban azt is tapasztalta, hogy vidéken sokkal kevésbé terjed az antiszemitizmus, mint a nagyobb városokban; a parlamenti hangadóknak főként a „proletár elemeket" sikerült fölizgatniuk. Eötvös mint a függetlenségi párt egyik meghatározó személyisége, nyilván egyetértett Mocsáryval, hogy a vármegyék ellen indított kormánypárti támadás, amely időnként az antiszemitizmus-ellenesség köpönyegébe bújt, lényegében a kormány leplezett, Habsburg-mintájú központosítási törekvése. Ugyanakkor az eszlári per során újra és újra szembesült a vármegye egyes tisztségviselőinek haladásellenességével, korruptságával.

Csakhogy ő nem általánosított: nem *a vármegyét* vagy az egész tisztviselői kart kárhoztatta, csupán egyes korrupt személyek vagy érdekcsoportok ellen küzdött. Őt nem érdekelték a teoretikus megközelítések, az ideológiák; amikor elvállalja az eszlári zsidók védelmét, semmi sem áll tőle távolabb, mint a filoszemitizmus, ami egyébként – ifjúkorában – több „antiszemitikus élharcost" is megkísértett. Értelmiségi filoszemitizmus és antiszemitizmus – úgy látszik – közeli kapcsolatban áll egymással: először csak néhány megsértett, belső egyensúlyát vesztő, a politikai csatározásokban látványos sikereket kereső, középszerű „széplélek" képzeleg a hatalom megszerzéséről és ennek akadályairól; minden későbbi sátáni terv ezekből a frivol (ponyvai) képzelmekből fakad, s egyedüli célja a méltatlannak vélt akadályok legyőzése.

A Vajda – szerencsére – nem volt széplélek, hiányzott belőle mindenféle filoszemita vagy antiszemita küldetéstudat; egyszerűen csak elfogulatlan nyíltsággal, egy sebészorvos „brutalitásával" figyelte a társadalmi folyamatokat. „A zsidó Máramarosnál bevándorol. Ekkor még kéregető, napszámos és pálinkamérő. Fia már két megyével tovább jut nyugati irányba és gyáros lesz, kereskedő vagy nagybani bérlő. Ha egy vagy két megyével még beljebb jön az országba, akkor máris nagybirtokos, és szerez magának egy kastélyt. Budapesten nemességre törekszik, parlamenti mandátumra, báróságra, és ha már néhány milliót szerzett magának, akkor továbbmegy Bécs irányába." Tény, hogy Magyarországon az 1867-es kiegyezést követő gazdasági föllendülésben a birtokos nemesség visszaszorulása együtt járt a honi zsidóság előretörésével; vállalkozókedvük, mozgékonyságuk és jelentős pénztőkéjük révén közvetítő szerepet tölthettek be az ország életében.

*

Amikor a magyarországi zsidók érdekvédelmi szervezete, a Központi Iroda fölkérte Eötvöst, hogy vállalja el a gyilkossággal vádolt eszlári zsidók védelmét, mindjárt a nagy példakép, Deák Ferenc intelmei jutottak eszébe. „Nemcsak fegyverrel lehet vallási háborút viselni; igen gonoszak azok is, melyek tollal és tanácskozási termekben vívatnak. Oly vallási háború, mely hit és vallási buzgóság nélkül, magánérdekből és politikai célokból vívatik, még veszélyesebb, s amellett *utálatos* is." Eötvösből hiányzott mindenféle hitbuzgalom, nem akart egyik szekértábor fölött sem zászlóként lobogni, talán egyszerűen csak szépészeti okokból – mert *undorította* a jelenség – vette fel a harcot az antiszemitizmus kórokozóival. De lehet, hogy még az undornál is erősebb volt benne a kíváncsiság, s „mint olyan ember, aki észlelni szeret, ment Nyíregyházára, a különös jelenségeket megfigyelni". Mindenekelőtt Sarf Móricot, a vád tizennégy esztendős koronatanúját akarta látni, aki Nyíregyháza nemes bűnüldöző urainak

fogságában azt vallotta, hogy a kulcslyukon át megfigyelte, amint az apja és a metsző lefogták a kisleányt, egy nagy késsel elvágták a torkát, s vérét egy cseréptálba csorgatták. Eötvös így írja le a találkozásukat:

„Ott állott a fiú előttem. Az igénytelen zsidó gyerek, ócska, fakó ruhájában, melyet még hazulról hozott. Sárgásszőke, piros arca, nem éppen rövidre nyírt haja, komolyan és félénken néző szemei, ideges tipegése s idegesen mozgó kézujjai. Arca elég értelmes. Nemcsak a hülyeségnek, de még a lassú, vontatott észjárásnak sincs az arcon semmi nyoma. Megcirógattam a haját s megtapogattam koponyáját. Nincs-e koponya alakulásában valami rendetlenség? Nem találtam semmit."

Mennyire jellemző Eötvösre a mozdulat, ahogy a különös gyermek koponyáját alig leplezett, már-már szemérmetlen kíváncsisággal körbetapogatja. Így fordul minden ismeretlen jelenség felé, így tapogatja körbe a társadalom testén az antiszemitizmus daganatát is. A vád tanújához intézett kérdései fokról fokra leplezik le a per „tendenciózus" jellegét.

„– Hány éves vagy, fiam?

A fiú hallgatott. Csak nézett rám mereven. Egész nézésében az a félő kérdés rejlett: vajon szabad-e neki ezt az idegen, ismeretlen úr kérdésére megmondani.

A királyi főügyész nyájas, biztató hangon szólt hozzá.

– Ne féljen, Móric, feleljen bátran!

Erre az őrmester is intett fejével, mintha beleegyezett volna abba, hogy a fiú feleljen kérdésemre. Felelt is. Megmondta életkorát."

Ennyi elég is Eötvösnek. Hiszen nem tanú ez, hanem bálvány, morogja magában. A nyilvános tárgyaláson, amikor Móric újra és újra előadja betanított szövegét, Eötvös egy óvatlan pillanatban odafordul a bíróság elnökéhez és azt mondja: „Méltóztassék a tanútól megkérdezni, hogy vallomását nem tudná-e elmondani versben is." A teremben kitört a vihar. Eötvös sokat kockáztatott, de nyert. Igaz, az elnök rendreutasította, de neki először sikerült megtörnie a sátáni

varázslatot: nevetést csalt az emberek ajkára, s aki nevet, az már nem tud teljes szigorral gyűlölni.

Eötvös, miután találkozott Móriccal, visszautazott Budapestre, s értesítette a Központi Irodát, hogy elvállalja a védelem vezetését. Még azon az éjszakán levelet kapott két képviselőtársától. „Az Ausztriával való szövetséget lazítani kell, holott Tisza Kálmán kormányzata azt mind szorosabbra fűzi, s ezzel Magyarország erőit bénítja. Tisza Kálmán megbuktatásával tehát nagy nemzeti célt érünk el. Ám Tisza Kálmán a nyers anyagi érdekek egyénenkénti legyezgetésével, s mint mondani szokás, a korrupcióval tartja fent uralmát, a korrupció szálai pedig a zsidóság kezében vannak. A zsidóság ellen most elemi erővel dühöngő gyűlölséget pártszervezésre kell a jó hazafiaknak felhasználni. A jelszó: Le a korrupcióval, le a zsidósággal, le Tisza uralmával!"

Eötvös meglepődött: a két képviselő az 1848-as függetlenségi párt tagja. 1848 a nemzet történelmének egyik legszebb fejezete: ekkor törölték el a középkori hűbériség még fennálló intézményeit, s ekkor született meg a törvény az egyházak és felekezetek egyenjogúságáról. Most az 1848-at a lobogójára tűző párt a zsidóságot újra a jogfosztottság állapotába akarja taszítani. Mi ez, ha nem 1848 szellemének megcsúfolása? Eötvös így válaszolt a levélre: „A felekezeti gyűlölség utálatos eszköz politikai célok elérésére, de ha függetlenségünk kivívására alkalmas volna: magam is gondolkodóba esném, ne használjam-e föl? Azonban nem alkalmas. Ha a gyűlölködés megerősödik: a tömeg legrosszabb szenvedélyeit kelti föl s ingerli kitörésre. A vezetés csakhamar kiesik kezünkből, s a bujtogatók kezére száll."

Eötvös másnap fölkereste a függetlenségi párt vezérét, Mocsáry Lajost, s fölhívta a figyelmét a párton belül (a balszélen) szervezkedők veszélyes terveire. Mocsáry egyetértett Eötvössel, hogy a felekezeti izgatás kétélű fegyver, s könnyen a párt ellen fordulhat, de azért azt nem helyeselte, hogy Eötvös elvállalja az eszlári zsidók védelmét. Úgy vélte, ez a lépés megbéníthatja Eötvös politikai működését. Mocsáry aggodalmai jogosnak látszottak.

A Vajda azonban sohasem ment fejjel a falnak, igaz, a nagy feladatok meg mindig erősen vonzották. Tudta, hogy a perben nem is az ügyvédi feladat lesz a legnehezebb, hanem a felizgatott tömeg lecsillapítása. „Nagy bajvívásnak lesz majd tanúja az ország, amelyben az egyik fél én leszek, a másik fél a tömegek szenvedélye." Azt is tudta, hogy bár sokan rokonszenvvel nézik majd harcát, segítségére meg nem mozdulnak. „Hallgatni fognak mind a nemzet kormányzói, az egyházak fejedelmei, a pártok vezérei, az ország főbírói s a mérhetetlen uradalmak birtokosai. Hírneves tudósok, költők, tanárok nem emelik föl szavukat." Nem szólnak, mert félnek, ha nyilvánosan elítélik az antiszemitizmust, pártoskodással vádolják őket. Egyébként is, a nagy hangzavar, a sok szitok és mocsok elriaszt minden csöndhöz szokott, tiszta elmét. Ők csupán néma borzadállyal szemlélik a „bajvívást". Eötvös, a „válogatott cigánylegény" azonban nem ódzkodott beleereszkedni a küzdelembe; minden mozdulata egészséges erőt sugárzott. Téved, aki azt hiszi, hogy magányos hősként vívta csatáját. Az egykori vármegyei ember jól tudta, Magyarországon a magányos hős valamire bizton számíthat, s ez a bukás. Ő pedig nem elbukni akart, akármilyen nemes is Don Quijote-harca, hanem győzni.

Nagy körültekintéssel látott a feladathoz. Mindenekelőtt fölkereste Kozma Sándort, az ország királyi főügyészét, aki különben „bizalmas, belső barátja" volt, s arra kérte, hogy figyelmeztesse a nyíregyházi királyi ügyészséget, „járjon kezére", s ne akadályozza a védelem munkáját. Az újságírókkal különösen jó kapcsolatra törekedett, minden lépéséről előre tájékoztatta őket. Nem rettent meg a heves támadások láttán, eszébe sem jutott, hogy hibásan döntött, s vissza kellene vonulnia. „Jól láttam előre mindent – írta visszaemlékezéseiben. – Minden jelentékeny férfival együtt, egy időben születik meg annak egy csomó ellensége... Mindez egy percnyi aggodalmat se okozott nekem. A küzdő pálya nem rózsás pihenő, tudtam, hogy a küzdelem elé kell menni."

Nyíregyházán többször is találkozott Mikszáthtal, aki a Pesti Hírlapot tudósította a per fejleményeiről. Egyik

alkalommal együtt sétáltak a város határában, Mikszáth így emlékezett párbeszédükre: „Ledőltünk a gyepre s beszélgettünk, természetesen a pörről. Eötvös elmondta, mit fog összehozni társadalmi keretnek a védbeszédében. Én azt mondtam:

– Kár volt ebbe a komédiába belemenned. Ha az egész ország haragszik a zsidókra, haragudjunk mi is. Úgy dukál... Ha a nemzetek tévednek is, a nemzeteknek mégis igazuk van.

– Miféle nemzet? Hát hol van az a nemzet, hadd lássam? – riadt rám Eötvös bosszankodva. – A proletár elemek háborognak és a pusztuló gentry, ez az egész.

Aztán rám nézett a szürke szemeivel gúnyosan:

– Hát tudod te, melyik az a nemzet?

– Ejh hát, ugyan melyik?

– A sok száz meg százezer apró, névtelen ember, aki a tíztizenöt holdacskáját szántja otthon, s aki nem törődik veletek, hogy mit írtok az újságokban... Ez az erő.

– De hátha ez is megrázza magát – vetem közbe.

– Ne hidd azt. Ösmerem én azt nagyon jól.

Felelni akartam neki. De egy keletkező szélroham egyszerre arcomba vágta a gazos nyíri homokot. Mire kitörültem szememből a port, s szétnéztem, a fákat hatalmasan rázta a növekvő vihar, ropogtak a gallyak és hajladoztak. A kis füvek meg se mozdultak."

*

Eötvös irodát nyitott Nyíregyházán, innen irányította a védelem munkáját. Különösen az orvosi kérdések iránt érdeklődött. Feladata volt bebizonyítani: a Tiszából kifogott holttest Solymosi Eszteré. Orvosi szakértőkkel levelezett, szakkönyveket olvasott. Értekezést tett közzé a napilapokban a hullaviasz és a hullaszappan keletkezésének okairól. Saját szemével akart meggyőződni, hogy milyen egy tizennégy éves leánygyermek csontváza, de kiderült, itthon nem őriznek ilyet. Sőt, a bécsi és a gráci egyetem orvostudományi múzeumában sem található hasonló. Sikerült viszont megszereznie

Prágából az ott őrzött 14 éves leány csontvázának pontos leírását, amely – mint utóbb kiderült – pontosan illett a Tiszából kifogott holttestre.

Eötvös a tárgyalásra óriási mennyiségű bizonyító anyagot gyűjtött össze, de ennek csupán egy töredékét használta fel. A felkészülésben egy fiatal, zsidó származású újságíró, Szabolcsi Miksa segédkezett neki. Eötvös azt írja Szabolcsiról: „Tele volt magyar érzéssel, s a hitsorsosai iránt buzgó ragaszkodással. Lelke fenekéig érezte a zsidóság minden fájdalmát. Abban az ábrándban élt, hogy az eszlári lányka eltűnésének rejtélyét ő fogja földeríteni. Bátor volt e törekvésében a vakmerőségig, s fáradságot nem ismert." Szabolcsi korábban a Debreczeni Ellenőrt tudósította az eszlári és a nyíregyházi eseményekről, ekkor ismerkedett össze Eötvös Károllyal. A Vajda beszélte rá, hogy utazzon el Máramarosra, s faggassa ki a „hullaúsztatással" vádolt tutajosokat, hogyan vallatta őket a „titkos tanács". Szabolcsi fáradozása sikerrel járt: néhány tutajos a máramarosi bíróságon panaszt emelt Bary József, Recsky András és Vay György ellen. A fiatal újságíró máramarosi útjának eredményeiről saját lapjában is beszámolt, de úgy látszik, ezek az írások nem arattak osztatlan elismerést, mert rövid úton kitették a szűrét. Igaz, volt még más is, amit a számlájára írtak. Egy korábbi, lelkes hangú cikkében például arról tudósított, hogy Révész Bálint református püspök és Tóth Sámuel rabbi egy díszebéd alkalmával összecsókolózott. Az *ökumenikus csók* tényét elsőként Tóth Sámuel rabbi cáfolta, mondván, poharat koccintottak, kezet is fogtak, de semmiféle összeölelkezés és csókolódzás ott nem történt, ezt csak az újságíró találta ki.

A vérvád hívei azzal vádolták Eötvöst és Szabolcsit, hogy a zsidók védelmében hamis tanúkat állítottak. Nem tudjuk pontosan, hogy a Vajda a nagy küzdelemben milyen eszközöket használt, de valószínű, neki sem igen állt módjában válogatni. Nyilván ő is kézzel-lábbal hadakozott az egyre vadabb küzdelemben. Úgy látta, már nemcsak jóhíre, de személyes biztonsága is veszélyben forog. A harcias Ónody-kisasszonyok (a képviselő úr húgai), akik mindig lovaglóostorral

jártak, és erős, fekete szivarokat szívtak, többször is figyelmeztették a Vajdát, hogy mielőbb hagyja el a várost. Istóczy, Ónody, Verhovay pedig egyre-másra inzultálták Nyíregyházán, a sóstói fürdő sétányán vagy a parlament folyosóin azokat, akik a zsidók felmentéséért küzdöttek. Szeyffert Ede, a királyi főügyész védelmet kért Nyíregyháza főkapitányától.

Eötvös más megoldást választott. „Ismertem a viszonyokat – írta emlékirataiban. – Tudtam, hogy a falusi magyar parasztot ellenem felbujtani nem lehet. De a városban mindig van dologtalan, őgyelgő ember, fiatal és idős, akit lehurrogatásra, ablakbeverésre, tömeges ordítozásra, személyes megtámadásra könnyen ki lehet bérelni. Az ily emberek rendesen ott ácsorogtak a köztéren, a templom előtt, a megyeház és törvényszéki terem közelében. Biztosra vettem, hogy az első napokban nem lesz merénylet. Úgy gondoltam, hogy a felbujtásra az ügynökök és közbenjárók a vármegye hajdúi s hivatalszolgái lesznek... Nohát fölbérelem én magam mellett őket. Így történt. Szállásomból az út a tárgyalóteremig a köztéren keresztül vezetett. Ezt az utat naponként megtettem néhányszor. Zsebjeimet teleraktam ezüstforintosokkal. De nem ingyen, nem jogcím és szolgálat nélkül adtam a jutalmat. Vagy esernyőt vagy felsőkabátot, vagy valami iratot, botot, zsebrevalót, tollkést készakarva otthon feledtem vagy a törvényszéknél hagytam, s annak utánam hozása volt a jogcím és ellenszolgálat. Szinte csodálni lehet az eredményt, mely rám nézve bekövetkezett. S nem is került éppen sok pénzbe. Hat hét alatt csak 1573 darab ezüstforintos fogyott el."

Tudjuk, hogy Eötvös a tárgyalás ideje alatt Stern Jenőnénél lakott. Krúdy szerint, s neki aztán igazán hihetünk ilyen ügyekben, a Vajda főként Sternnének köszönheti nyíregyházi sikereit. Sternnéről méltatlanul elfeledkeznek a nagy pör krónikásai. Pedig ennek az „Erzsébet királyné termetű, feketehajú, igen fehérarcú, lobogószemű asszonyságnak legalábbis volt annyi szerepe a magyarországi zsidók történetében, mint a különböző bibliai asszonyságoknak, akikről az iskolában tanítanak." Eötvös kényelmes lakosztályát maga Sternné rendezte be, hogy „itt tanácskozhasson, dolgozhas-

son, pihenhessen. Ez a hűvös, légymentes, komótos lakás várta, amikor izzadtan, gyötörten, párologva eljött a mindennapi, kánikulai forróságban töltött tárgyalásokról. Sternné nem beszélt, de még a gondolatát is kitalálta Eötvösnek. Sohasem volt, se azelőtt, se azután olyan háziasszonya. Sternné józan esze megmutatta a hibákat, amelyeket a férfiak követtek el a törvényszéki tárgyaláson. Ő hallotta először Eötvös Károly védőbeszédét, összevont szemöldökkel, nyílt elmével és a szavakon túli értelemmel... Megjegyzései nem maradtak nyomtalanul." A Vajda azután például a női testrészeket mindig latinul nevezte meg, amit a végtárgyalás női törzsközönsége igen jó néven vett, mert így nem kellett – éppen a legizgalmasabb részeknél – pirulva távoznia.

*

A nagy „bajvívásnak" a nyíregyházi nyilvános tárgyalás volt az utolsó menete. Akár egy színielőadásra (vagy cirkuszi attrakcióra) – úgy készült mindenki. A nyíregyházi színház egyébként a nagy per idejére egészen elnéptelenedett, panaszolta az újságíróknak a színidirektor. Eötvös a premier előtti napon összehívta a védelem tanúit, hogy még egy utolsó eligazítást tartson nekik; Mikszáth szerint úgy igazgatta őket, „mint a mama az első bálra készülő leányait".

A monumentális védőbeszéd hat és fél óra hosszan tartott. A törvényszék nagy ablakai mind nyitva voltak, a téren óriási tömeg hallgatta a tárgyalóteremből kiszűrődő hangokat. Eötvös erre az alkalomra „deákferences, zsinóros atillát" öltött, s egyébként is gesztusai, szófordulatai erősen emlékeztettek a nagy példaképre. Krúdy szerint, aki maga is regényt írt *A tiszaeszlári Solymosi Eszter*ről, „itt, a szenvedélyes Nyíren, ahol a fiatal, lobogó, szabadságharcos Kossuth Lajos volt az úriemberek szívbeli ideálja: eleinte különös hatásúak voltak Eötvös szélesen hömpölygő, inkább csendre intő, mint cselekvésre késztető, dunántúlias kedéllyel elmondott szavai; csak akkor figyeltek fel igazán, amikor beszéde első fertályában váratlanul támadni, becsmérelni kezdte Székely

Ferencet, akinek hanyagsága miatt elvadult a tiszaeszlári vizsgálat... Talán mégse olyan flegmatikus táblabíró ez az Eötvös Károly."

Nemcsak a vérvádat kellett szétzúznia, ezt ügyvédtársai talán maguk is elvégezték volna, hanem az antiszemitizmus parazsát kellett végleg eltaposnia. Már amikor a zsidók védelmét elvállalta, tudta, szinte a lehetetlenre vállalkozik. S mégis. A szemtanúk írják, mondják: a védőbeszéd úgy hömpölygött, olyan feltartóztathatatlanul, mint az özönvíz. „Így áradt a Tisza – írja Krúdy –, amikor már összegyűlnek benne a mellékfolyók vizei. Így szakad a záporeső hosszú szárazság után, mikor a felhők megnyitják keblüket. De így omlik a könny is nagy, szívtépő fájdalom közepette. Ahogy Eötvös Károly beszélt." És a veszélyes parázs jó időre kialudt.

*

Szokás Eötvöst úgy is ábrázolni, mint a felvilágosodás, a haladás, a liberalizmus elszánt harcosát, aki sárkányölő Szent Györgyként – elkeseredett küzdelemben – végül eltapossa a feudalizmus hétfejű fenevadját; megvédi Magyarországot a művelt Nyugat vádjaitól (balkáni banditizmus, ázsiai sötétség, pogány barbarizmus etc.). Ezzel az értelmezéssel nemcsak az a baj, hogy leegyszerűsíti a folyamatokat, hanem az is, hogy a társadalom egy későbbi, roncsolt állapotát vetíti vissza az 1880-as évekre. Bármennyire fontos szerepe volt az Eötvös-féle, máig példamutató magatartásnak az antiszemitizmus visszaszorításában, ez nem feledtetheti el a tényt, hogy akkor még a társadalom immunrendszere is egészségesen működött. Érdemes fölidézni néhány európai (és hazai) lapvéleményt, milyen rejtett feszültségeket láttak ők az eszlári „ügy" hátterében. A londoni Times egyik cikkében például ezt írta (a félreértések elkerülése érdekében előre bocsátjuk, hogy a cikk nem a honi vagy az emigrációban élő magyarok egyikétől, hanem a lap bécsi tudósítójától, W. Lavinótól származik): „Az angol bizonyító eljáráshoz szokott közönség az ellentmondások és badarságok kibonyolíthatatlan

szövevényét látja az egész ügyben... Bary (a vizsgálóbíró) magaviselete a legnagyobb mértékben rendellenes és kifogásolható, minthogy ő volt, aki fenyegette és bántalmazta a tanúkat, és ha színpadon találkoznánk vele, okvetlenül azt várnók, hogy a harmadik felvonásban ő veszi el a büntetését, melyet másnak szánt."

Mocsáry, aki igazán nem vádolható azzal, hogy a „feudális reakció szekértolója" lett volna, az *autonóm* vármegyékben éppen az angolszász államigazgatási modell megtestesülését látta, s ezért védte olyan elszántan függetlenségüket. Amikor a királyi ügyész, a közvád képviselője megtámadta a megyei hivatalnokok eljárását, a vármegye választhatott: vagy visszavonja a vádat, s ezzel ország-világ előtt látványosan lemond az önállóságáról, fölerősíti az antiszemiták hangját, akik szerint a kormány éppen így akarja eltussolni a zsidók bűnét; vagy fenntartja, s ezzel megadja a lehetőséget, hogy nyilvános tárgyaláson tisztázódjék, a vádlottak bűnösök vagy ártatlanok. Nyíregyháza az utóbbi megoldást választotta. A királyi főügyész pedig valószínűleg azért nem kezdeményezett eljárást a hivatali hatalmukkal visszaélő tisztviselők ellen, mert úgy vélte, ezzel csak újabb olajat öntene az antiszemitizmus parazsára. Egy puskaporos hordóba nem föltétlenül gyertyával kell bevilágítani, hogy meglássuk, van-e még benne puskapor...

A brit lapok – ha az eszlári per valamennyi összefüggését nem érzékelték is – általában tárgyilagosan tudósítottak a honi viszonyokról. Nem így a német sajtó. Miközben a tiszaeszlári per kapcsán sötét középkorról, boszorkányüldözésről, ázsiai barbarizmusról cikkeztek, Berlinben Extra Blattot árultak az utcákon, a keresztény szűz, a gyilkos sakterek és az eszlári zsinagóga képével. A Pesti Hírlap tudósítója szerint „Berlinben és Drezdában erős az antiszemita hangulat, sokan remélik, hogy legalább a négy fővádlottat halálra ítélik; némely itteni lap szerint a magyar népesség körében mozgalom készül a zsidók ellen." Tanulságos, amit a Magyarország elleni német sajtótámadásokról egy trieszti lap írt: „Az antiszemitizmus éppen Németországból szivárgott be Magyaror-

ságra, s hogy ott mily kevés hatást gyakorolt a lakosságra, arról éppen e pör tesz tanúságot. Németországban nem tűnt el rejtélyes módon egy gyermek (még eltűnhet!), s a zsidóság még nem talált oly elrémisztő ellenségre, aminőt Magyarországon a kis zsidógyerekben talált (még találhat). S Németországban mégis oly kihágások történtek, melyek Magyarországon a jelen pör ellenére sem képzelhetők el... Ne aggódjunk: antiszemitizmus dolgában a németek számára biztosítva marad a fensőbbség."

A magyar lapok többsége józan hangot ütött meg. Amikor Istóczy a parlament elé terjeszti a „zsidóemancipáció eltörléséről" szóló határozati javaslatát, a Pesti Hírlap publicistája ezt írja: „a zsidóknak megadott egyenjogúság nem vonható vissza, legalábbis, amíg itt a magyar nemzet vezeti az ország dolgait". Az antiszemitizmus terjedésének fő okát abban látja, hogy „a rohamosan szegényedők számára nagyon könnyű bűnbakot kijelölni". Ezt a helyzetet igyekeznek kihasználni „néhányan az ellenzék soraiból, többen a vármegye urai közül". A publicista elmarasztalja a főpapságot is. „Ha a katolikus püspökök, s a protestáns szuperintendensek megtették volna azt, amit megtenniük az embertelen izgatás ellen emberbaráti kötelességük lett volna: kétségtelen, hogy e furcsa láz a nemzet idegzetén nem vett volna erőt." A sajtónak pedig „idejében föl kellett volna emelnie a szavát a részeg kurjongatások és a nemtelen izgatások ellen; éppen a sajtószabadság védelmében, önnön hitele megőrzéséért kellett volna követelnie a zsidó felekezet ellen izgató kiadványok betiltását". És nem cenzúrát kiáltozni akkor, amikor egy-egy antiszemita iromány mégis elkobzott az ügyészség. A publicista végül megjegyzi: „Volt ok magában a zsidóságban is. Hosszú elnyomatásuk nem egy oly szokást alakított ki körükben, amelynek a szabadság világánál lassanként át kell alakulnia."

Különösen az Egyetértés tűnik ki tárgyszerű elemzéseivel; minden bizonnyal ez a korszak legszínvonalasabb napilapja. Csávolszky Lajos vasútrészvényeinek és városligeti házainak hozamából az Osztrák–Magyar Monarchia The Times-át

akarta megcsinálni. A lap a függetlenségi gondolat és a közgazdasági szemlélet elszánt terjesztője, de úgy látszik, Kánkániában még nem érett meg az idő... Krúdy szerint „hónapszámra nem vették le az újságról a címszalagot a vidéki előfizetők: félretették az ölnyi nagyságú újsághajtókat a gyerekeknek sárkányragasztáshoz". A lap egyik vezércikkírója szerint: „Az antiszemitizmus szabadon izgatott, alarmírozott, fenyegetett egészen azon pontig, hol már az életet és vagyont védő szurony hegyébe ütközött. S mégsem volt képes a fajgyűlölet mérgét tartósan a magyar társadalom vérébe oltani." Egy másik, megkapóan őszinte elemzésben ezt olvashatjuk: „A külföld jó véleményére rászorulunk. Kölcsöneink sikere, a magyar állampapírok kurzusa jelentékenyen attól függ, mily vélemény uralkodik felőlünk Párizsban, Londonban, Brüsszelben, Amszterdamban. Ez azonban nem lehet rá ok, hogy bizonyos külföldi sajtóorgánumok gorombáskodásait zsebre rakjuk; hogy mikor *jogtalanul* bántanak bennünket, félénken meglapuljunk. Ha a külföld pénzével dugjuk is be évről évre a deficit lékét, ez nem jelenti azt, hogy a külföld kegyelméből élünk. A pénzt nem ingyen kapjuk. Keserves kamatot fizetünk érte. És pontosan fizetünk." Amikor pedig néhány nappal a nyíregyházi felmentő ítélet után zsidóellenes zavargás tör ki Pozsonyban, később pedig Budapesten is, az „Istóczy a vezérünk" kiáltásokkal törő-zúzó tömeg láttán az Egyetértés tudósítója megjegyzi: „Szégyen, gyalázat csak barátságos tekintettel is nézni ezt a söpredéket, nem pedig még *kacérkodni* is vele."

*

A „fősaktervédőt" a nagy per után az 1884-ik évi országgyűlésre senki sem jelölte, külföldön viszont egy csapásra népszerűvé vált. (Pártjában, a függetlenségi pártban az antiszemiták: Ónody, Verhovay, Bartha Miklós fölforgatják az erőviszonyokat, Mocsáryt kizárják, Irányi és Ugron veszi át a vezetést.) Eötvös ez idő tájt ontja magából az írásokat, ez életének talán legtermékenyebb korszaka. Már nemcsak

politikai tárgyú cikkeket tesz közzé, de irodalmi igényű tárcanovellákat is. Szívesen fordul a múlt nagy alakjaihoz, kedveli az életrajzokat. Ő a kor „nagy visszaemlékezője". S ahogy Mikszáth írja: „Ez a megrögzött szokása annyira megy, hogy az emberek, ha összevesznek, azt kívánják egymásnak: 'Emlékezzék rád vissza Eötvös minél előbb!' S ezt a jogát a halál is respektálja. A dolog annyira megy, hogyha ő vidéken utazik, nevezetes emberek addig nem halnak – hogy ő visszaemlékezhessék."

Krúdy szerint ő volt az „utolsó kávéházi mesemondó", annak a nemzedéknek a végső képviselője, amelyik „Kossuth Lajos elmúlása után – jobb híján – mesemondásból, történelmi anekdotákból, szép hazugságokból élt". Történeteiben rendre összebékült az összebékíthetetlen; könyvet írt az 1848-as forradalomról, a Nagy Évről, de ugyanilyen lelkesen támogatta az 1867-es kiegyezést (a Nagy Alkut) is. Példaképe Kossuth és Deák, de Jókai és Kossuth temetésén Ferenc Józsefet éltette. Deákról, a „haza bölcséről" kétkötetes életrajzot írt. Ha közelebb hajolunk az Eötvös által rajzolt Deák-portréhoz, fölfedezhetjük a portrérajzoló vonásait is. Eötvös idéz Deák egyik leveléből: „Minden embernek van valami szenvedélye, mihez ragaszkodik. Ilyen szenvedély nálam az, amit úri társaságban kényelmességnek neveznek, amit a keresztény anyaszentegyház a hét főbűnök közé sorolt, aminek valóságos magyar neve: restség. E szenvedélyem félszázad óta dacol mindennel, magam akaratával, mások nehezteléséével. Sokat küzdöttem ellene, sikertelenül, most már felhagytam a küzdéssel, s azóta békében élünk egymással." Tehát a restség, sóhajt Eötvös. Majd elnéző mosollyal hozzáteszi: „Az egészséges kövérség önmagában nem is okoz lelki lomhaságot. Biztosan tudom magamról. Én 58 éves koromban kezdtem meglehetős nagy fokú kövérséggel irodalmi műveket rendszeresen írni, s azóta, legalábbis eddig, sokkal nagyobb munkakedvem van, mint azelőtt, amikor pedig sovány voltam." Némi kajánsággal vesszük tudomásul: nini, hiszen ez a finom aranyporral behavazott alak, maga a testes, táblabíró külsejű Vajda...

Nemcsak az aranykeretes Deák-portré s az általa is gerjesztett Kossuth-kultusz visszfénye emeli őt ki a korszak elmosódott arcú figurái közül, de *Gróf Károlyi Gábor följegyzései*ben a saját mítoszát is megformálja. Azt tudjuk, hogy Károlyi Gábor sohasem írt emlékiratokat, amikor tehát a Vajda – barátja szemszögéből – önmagát ábrázolja, akkor tulajdonképpen kettős tükör elé áll, s úgy helyezkedik, hogy mások is azt a képet lássák, amit ő láttatni akar. „A Vajdáról száz lépésnyire meglátszik már a magyar ember, de annak minden gyöngesége is. Egész úton viaskodnom kellett vele, ne pazarolja a pénzt borravalóra... Kellett is a Vajdának a mi tanácsunk. Tovább látott ő, mint mi... Ha az utcán a járókelők a Vajda kerek fejét meglátták, igen gyakran megálltak, csődületet támasztottak, gyakran éljenzésbe törtek ki, s ezt a Vajda nem szerette." Ezek az önmítoszépítgető följegyzések csak azért elviselhetők, mert megcsillan bennük az önirónia is. Amikor például Turinban Kossuthtal beszélgetnek, s a Vajda éppen aznap veszítette el két szemfogát, a „szent öreg" így szól hozzá: „Legyen ez intő jel önnek, hogy ezentúl szelídebb legyen! Ha már hiányzanak fogaink, nem tanácsos a viaskodók közé keveredni."

Eötvös jó érzékkel exponál olyan csoportképeket, amelyeken ő is Kossuth közelében tartózkodik, s éppen valami fontos politikai kérdésről esik szó. A népszerűségre törekvés egyik hatékony eszköze, ha önmagunkat minél gyakrabban összeforrasztjuk egy fontos ember alakjával. Például: Kossuth és a Vajda megtárgyalja a függetlenségi eszme honi helyzetét. „A kormányzó egyik alkalommal, bizonyos hidegséggel, csaknem ridegen, e szavakat intézte a Vajdához:

– Igaz-e az, amit nekem mondanak, hogy ön tavaly a függetlenségi pártnak hozzám intézett üdvözlő iratába szándékosan iktatta be e mondatot: 'Minden nagy kérdésben minden nagy eszmédet nem követjük', holott voltak a pártban, akik azt kívánták, hogy e mondat az üdvözlő iratból hagyassék ki?

A Vajda nyugodtan és határozottan felelt:

– Igaz!

– S mik voltak önnek erre nézve indokai?

A Vajda rögtön észrevette, hogy ellene árulkodott valaki vagy talán többen is árulkodtak.

– Az ön nagy elvei közé tartozik, Kormányzó úr, hogy Magyarország függetlensége s boldogulása a Habsburg-család uralkodásával össze nem fér: ön az 1849. évi április 14-iki trónfosztás elvi alapján áll. Feliratunk ama mondatával azt akartam nyíltan kimondani, hogy az ön nagy elvei közül ezt az egyet a függetlenségi párt nem követi.

A Kormányzó úr közbeszólt:

– Nekem úgy mondták, hogy amikor ön az üdvözlő irat javaslatát előterjesztette, akkor azt az indítványt tette valaki, hogy e helyett: 'minden nagy elvedet nem követjük', ezt a mondatot kell alkalmazni: 'minden nagy elvedet nem követhetjük'. Miért nem fogadta el ön ezt az indítványt?

– Ha mi, Kormányzó úr, kimondjuk azt, hogy önnek ama nagy elvét nem követhetjük: ezzel politikai és történelmi hazugságot mondunk ki. Mert nem igaz, hogy nem követhetjük. Minden képviselőnek jogában áll a törvényhozás szószékén ezt az elvet hirdetni, s minden magyarnak módjában áll ide Turinba, az ön közelébe kibujdosni, mint Rákóczihoz kibujdostak Rodostóba azok, akik ama dicső fejedelemnek minden elvét követték. De hát 1867 óta se a törvényhozásban fel nem szólalt senki, se a Habsburg-uralom alól Turinba ki nem bujdosott senki. S aztán kit akarhatnánk ily beszéddel ámítani? Ferenc József királyt? Hiszen ő jól tudja, hogy most egy éve, az ő koronázásának huszonöt éves emlékünnepén függetlenségi képviselők is lovagoltak a jubiláris bandériumban."

A Vajda másodízben nem sokkal Kossuth halála előtt látogatott Turinba. Eötvös azt állítja, hogy Kossuth húga, Ruttkayné hívta őt levélben, rendezné el bátyjának ügyeit, „kinek nincs ugyan vagyona, de becses emléktárgyak maradtak utána, amelyekre nézve sem én (Ruttkayné), sem fiai nem tudják végakaratát". Az olasz emigrációban az a hír járta, hogy Kossuth nagy pénzszűkében van, kiegyenlítetlen számlák keserítik öreg napjait. Ez pedig így nem maradhat! Bartha Miklós, a „függetlenségi és 48-as" párt alelnöke ki is utazott

a párt körében gyűjtött tízezer forinttal, de ezt a Kossuth-fiúk köszönettel visszautasították. Ezután következett a Vajda missziója. (Ellenségei szerint nem Ruttkayné jelentkezett először, hanem Eötvös maga ajánlkozott, hogy ő szívesen elrendezné Kossuth jogi ügyeit.) Tény, hogy kiutazása előtt ő is jelentősebb összeget gyűjtött, főként a zsidók lakta Lipótvárosban (ellenségei természetesen ezt sem hagyták szó nélkül), s miután „útravaló ételről és italról is megfelelő mennyiségben gondoskodtak, mert a Vajda az olasz konyhát ki nem állhatta, útra keltek."

Utazásuk „rendes", igaz, gróf Károlyi Gábor, ki már az indulás előtt nagybeteg volt, Mestrében, az átszállásnál elájult, de ismét magához jött. Milánóban vették Kossuth Ferenc táviratát, amiben az állt, hogy atyja kissé jobban van. Amikor Turinba érnek, Eötvös először Ferenccel (az idősebbik Kossuth-fiúval) tanácskozik. Rosszallja, hogy nem mérik rendszeresen a beteg lázát. Vacsora után, pontban nyolc órakor lépnek be Kossuthhoz.

„Az orvosok azt mondták: ez már az agónia. Én még mindig csak erős láznak tartottam, s a collapsus nyomait nem észleltem.

A fontoskodás nem természetem. Órámat nem vettem elő. De a nagy beteg kézcsuklójára pontban fél kilenckor rátettem mutatóujjamat, s kémleltem és olvastam az érütést. Sokáig ismételtem magamban az érütés ütemét, s mikor már azt hittem, hogy az ütem időpontjait nem tévesztem el, kiléptem a másik szobába, órámat elővettem, s az ütemet magamba ismételve, az érütést leolvastam. A szám, amely így kijött, 110 volt.

Ekkor kimentem az ebédlőbe, hol vagy 15-20 hírlaptudósító szivarozott és társalgott hangosan. Rákosi Viktornak mondtam, amint emlékszem, hogy milyen erős a láz, de még mindig nem hittem, hogy az utolsó perceknél vagyunk.

Tizedfél órakor újra kémleltem az érütést. Akkor már szabálytalan volt. Egyik ütés gyenge, másik erős és rohamos, gyakran el-elmaradó. A szív már kezdte a szolgálatot felmondani.

Ezt is közöltem a hírlaptudósítókkal. Ekkor már kétségbeestem magam is.

Egyszer az ifjú Ambrozovics kilépett a betegszobából, s elkiáltotta e szót: 'meghalt'.

Órámra néztem, 10 óra 50 perc volt. A szent öreg ekkor vette utolsó lélekzetét."

Eötvös ezután papírt és tollat vett, ezt írta: „Mély fájdalommal jelentjük, hogy atyánk, *udvardi* Kossuth Lajos 1894. március 20-án este 10 óra 55 perckor elhunyt. Kelt Turinban, 1894. március 21-én. Kossuth Ferenc, Kossuth Tivadar." A gyászjelentést kinyomtatták, de a kinyomtatott példányokat később Eötvös megsemmisíttette; kihagyta Kossuth nemesi előnevét. A Vajda egy ízben a parlamentben is szót emelt a címkórság terjedése ellen. Példaként saját ügyvédi irodáját hozta fel, amelyben akkor egy irodavezető, egy írnok és egy szolga dolgozott. A szolgának viszont szolgálója volt. Ez a szolgáló a gazdáját így titulálta: „Téns Úr!" Az írnokot: „Tekintetes Úr!" Az irodavezetőt: „Nagysága!" És amikor azt kérdezték tőle, hogy akkor mint címezné magát Eötvöst, így felelt: „Jaj, kérem alássan, ahhoz mán szólni sem merek!" Nagy derültség fogadta Eötvös szavait, de a címzett, Wekerle Sándor (akkori pénzügyminiszter) azt válaszolta: kezdje talán a képviselő úr az orvoslást a maga háza táján. Igaz, ami igaz, az egyébként plebejus érzelmű Vajda soha nem mulasztotta el barátja, Károlyi Gábor neve elé sem odaírni: *gróf*. A rangok, a családi előnevek, a származás tisztelete azonban nem jelentett szükségképpen kirekesztő magatartást; ebben ugyanaz a „szelíd szupremácia" nyilvánult meg, mint a magyarság kárpát-medencei szerepének megítélésében, vagy a zsidók „régi, megszokott, bensőséges lenézésében".

Eötvös Kossuth idősebbik fiát, Ferencet szemelte ki a szerepre, amelyet alkalmanként maga is szívesen eljátszott; neki kellett volna összebékíteni az összebékíthetetlent: egybeforrasztani a függetlenségi párt szétszakadt, egymással gyűlölködő frakcióit. A Vajda úgy gondolta, ehhez nemcsak a Kossuth név szolgáltat majd megfelelő energiát, de Ferenc is alkalmasnak látszott a szerepre. Kossuth Ferenc, bár jól

kereső bányamérnök volt Olaszországban, hajlott a hazahívó szóra. A honi közönség előtt először a nagyszabású temetésen lépett fel, nagy sikerrel. (Már a holttestet hazaszállító, fekete drapériával bevont „Kossuth-vonat" peronjáról is többször beszédet mondott, igaz, kiejtésén még érződött az idegen íz.) Azután gyakran visszatért. Eötvös intézte a „visszahonosítási kérelmét" a főváros polgármesterénél. Ő kísérte el Ferencet Kecskemétre, ahol a szemtanúk szerint „a régi Kossuth-ünnepek lelkes hangulata ismétlődött meg". Eötvös így mutatta be védencét Kecskeméten: „Három városból akarták eddig kormányozni Magyarországot: Bécsből, Rómából és Turinból. A bécsi kormányzat nem kellett, mert német volt, a római kormányzat nemzetellenes, a turini kormányzat pedig hazatért. Íme Magyarország új kormányzata Kossuth Ferenc személyében."

A Vajda buzgólkodása végül sikerrel járt: az idősebbik Kossuth-fiú a honi politikai élet porondján vezető szerepre vergődött, bár ez a győzelem – legalábbis Krúdy szerint, aki regényt írt a „magyar sasfiókról" – nem nélkülözött bizonyos bohózati elemeket. Ferenc angol szabású öltönyeivel, selyemingeivel, illatos zsebkendőivel egyáltalán nem emlékeztetett a rabiátus öreg Kossuthra, inkább egy elegáns, jómodorú, több nyelvet beszélő világfi benyomását keltette. A Vajda állítólag meg is rótta őt, „hogy tisztálkodásra, test-ápolásra, piperkőcségre többet adott a kelleténél". Krúdy ehhez hozzátette, hogy aki Kossuth Ferenc „toilettírozását" megrótta, az meg „arról nevezetes, hogy dunántúli ember létére sohasem fürdött meg a Balatonban, amelyről különben egész könyvet írt."

Amikor Ferenc József eskütételre fogadta a második Wekerle-kormány tagjait, és sorra kezet fogott velük, a király hosszabban szorította meg a kereskedelmi miniszter kezét. Ő volt az idősebb Kossuth-fiú. Ott álltak egymással szemben: az 1848-as forradalom hősének fia és a forradalmat vérbe fojtó császár; tetszett az elegáns, jól megtermett, erősen kopaszodó bányamérnök a királynak; talán saját fiára, a vékony, törékeny Rudolfra gondolt, aki csupa haszontalansággal

töltötte rövid életét. Egy könnycsepp készült kicsöppenni a bozontos, császári szemöldök alól... Így történt a „kiegyezés", vagy csak a nagy mesélő mesélte így az Abbázia sarokasztalánál, bor és kávé mellett, ma már ki tudná megmondani. Tény, hogy a császár tetemes összeggel támogatta a Kossuth-emlékiratok megjelenését; igaz, csak azzal a feltétellel, ha támogatását titokban tartják. A Burg öreg lakója legalább olyan hiú volt, mint nagy vetélytársa, a „turini remete".

*

A Vajda politikai írásainak hangja, ahogy öregedett, egyre haragosabb, keserűbb lett, de az Egyetértésben folytatásokban megjelenő „korrajzai" könnyedek, derűsek, levegősek; leginkább Munkácsynak Colpachon festett „ropogós vásznaira" emlékeztetnek. (Igaz, míg a Mester – a nagy történelmi látványosságokkal szemben – alig becsülte a colpachi képeket, a Vajda éppen ezekre a könyveire volt a legbüszkébb.) A Balatonról és a Bakonyról írt útleírásai ma is élvezetes olvasmányok.

Hatvannyolc éves korában, Szegeden lépett fel utoljára képviselőjelöltként, de nem választották meg. Ekkor végleg visszavonult a politikai élettől. Naphosszat ott ült az Abbázia sarokasztalánál, és *emlékezett.*

Egyszer azután a zömök, testes öregúr elmaradt a kávéházból. Azt mondták, betegeskedik. Utóbb már arról szállongtak a hírek, hogy elméje megháborodott. A nagy per egykori hőse magányosan, elfeledve halt meg.

KÁNKÁNIA

A HAYNAU ALAPÍTVÁNY

Túlélte az évszázadok viharait, az Országos Széchényi Könyvtárban ma is olvasható az egykor kéziratban terjesztett vers, amelyet a bujdosó Bajza József Murányi Gábor álnéven írt. A *Haynau-dal* így szólítja meg a véres zsarnokot: „Te, ki bamba s ranghiú vagy, / Nyersz hitvány kereszteket. / S nagy császárod elvetend majd / Ha nincsen szüksége rád, / S megköszönd ha ráadásul / Kufsteinban szobát nem ád. / A habsburg-vér minden cseppje / Mindig hitszegő vala, / Jaj azoknak, kik remélnek / Boldogulást általa."

Bajza jóslata részben bevált, a „hű ebet" gyorsan meneszteték. Állítólag Radetzky tábornok, az olasz földön állomásozó osztrák haderő főparancsnoka szokta volt mondogatni, hogy Haynau olyan, mint a borotva, használat után jól el kell zárni. Igaz, be nem zárták, viszont abban az évben kétszer is elővették. 1849 áprilisában Bresciába küldték, hogy számolja fel a nemzeti felkelést. Fölszámolta. A „civilizált világ" nem is ezt vette tőle zokon, hanem hogy komoly katonaember létére állítólag nőket korbácsoltatott meg... Emiatt kapta a „bresciai hiéna" gúnynevet. Május végén azután – teljhatalommal – rábízták a magyarországi megtorló hadjárat vezetését. Haynau minden szempontból igyekezett megfelelni a beléhelyezett bizalomnak. Győrnél, Komárom alatt és Temesvárnál harctéri sikereket is arat, Görgey azonban – ez volt a legtöbb, amit elérhetett – mégsem előtte, hanem az oroszok előtt tette le a fegyvert.

Nálunk nagy hagyománya van annak, hogy a történelem nehezen feldolgozható kudarcait arra alkalmas személyek (látványos-regényes bűnbakok) nyakába varrjuk. A kiegyezés után a „labancpárti" történetírók igyekeztek elhitetni, hogy a szabadságharcot követő, különösen kegyetlen megtorlások Görgey hibás taktikájából és Haynau „patologikus lelkületéből", főként megsértett önérzetéből következtek. Hiszen mi mással indokolható, hogy hiába ajánlotta Paskievics, az orosz hadak parancsnoka az osztrák császárnak:

adjon „széleskörű amnesztiát, amely behegeszthetné az ország vérző sebeit”, s hiába javasolta maga az orosz cár is: Ferenc József gyakorolja „az uralkodói jogok legszebbikét, a helyesen értelmezett kegyelmet”, Magyarországon elszabadult a terror. Ezért azonban nem a császár a felelős, hiszen ő két hétig (!) vonakodott aláírni Haynau megbízását, hanem rosszindulatú hivatalnokai. Kivált az igazságügyminiszter és persze a teljhatalmú magyarországi megbízott – „e két vérivó: a dühös bolond (ez Haynau) és a hideg vámpír (ez Schmerling)”. Utóbbiról még azt is megtudhatjuk, hogy „nem tudásvágyból, hanem állati érzéseinek hódolva járt a klinikákra holttesteket boncolni”.

Mintha Haynau – a király ellenére – csak saját szakállára (a későbbi kedélyeskedő szóhasználat szerint tekintélyes bajuszára) kegyetlenkedett volna. Tény, hogy október 6-án, a bécsi forradalom évfordulóján felakasztatja azokat a főtiszteket, akik nem átallottak a császár szolgálatából a magyar honvédseregbe átigazolni, s kivégezteti Batthyány Lajos miniszterelnököt. Pusztán Haynau személyes bosszújáról, hivatali kötelességének túllihegéséről lenne szó? Inkább arról, hogy a fiatal császár legelőbb a „katonai hitszegést” torolta meg. A magyar miniszterelnököt pedig – bár az udvarban mindenki jól tudta, milyen elkeseredett harcot vívott saját radikális ellenzékével – személyiségének sugárzó ereje, erkölcsi feddhetetlensége miatt ítélték veszélyesnek, ezért kellett meghalnia.

Haynau valószínűleg nem volt vérivó, mint ahogy azt később néhány – a „jó király” képét színezgető – magyar történész állítja, inkább az osztrák főtisztnek lehet igaza: Ferenc József udvari beretvája Budán is az előírtak szerint végezte a dolgát. Igaz, különösen vidéki tevékenysége gyanús, netán „önszorgalom” is fönnforgott. Városok falragaszain, hirdetményekben, hadparancsokban hozta nyilvánosságra utasításait. Egy Budán, 1849. augusztus 27-én kelt hirdetmény például arról tudósítja a polgárokat, hogy „Haynau cs. kir. hadi szertárnok és fővezér által halálra ítéltetett” egy fegyverrejtegetéssel vádolt nyomdász, „s az ítélet rajta a mai napon

végre is hajtatott". Még augusztusban elrendelte, hogy a honvédseregben harcolt egykori császári katonákat közlegényként sorozzák be újra az osztrák haderőbe. Egy hónappal később hadbírósággal fenyegette azokat, akik a besorozott honvédeket megszöktetnék, a szökevények fejére pedig vérdíjat tűzött ki. „Szegzárdon", szeptember 5-én jelent meg a hirdetmény, amelyben arról rendelkezett, hogy vegyék zár alá „idősb Kornis László közbirtokos teljes vagyonát, mivel nevezett szöllejében rejtegette a 'pártütő' Madarász Józsefet". Nem kétséges, Haynau mindent megtett, hogy szavait komolyan vegyék: „Magyarországon száz esztendeig nem lesz többé forradalom, erről fejemmel kezeskedem."

Haynaunak, miután a véres munkát elvégezte, 1850 júliusában le kellett mondania – a beretvát visszatették tokjába. A császár megint jóindulatáról tett tanúbizonyságot, menesztette a zsarnokot, aki egyedül felelős az önkényuralom gaztetteiért. A „civilizált világ", amely nem rokonszenvezett ugyan a radikális „magyar kánkánnal", így nem került szembe a Monarchiával sem, csupán Haynau kegyetlenkedéseit ítélte el. Egy korabeli olasz metszet Magyarország hajóját ábrázolja, amint éppen hajótörést szenved a „despotizmus szirtjén". Az angolok viszont nem fogadták el a Habsburg-szereposztást: Palmerson miniszterelnök nemcsak Haynaut, a véres kezű zsarnokot emlegette, hanem általában az osztrákok „vadállatiságáról" beszélt, akiknek „kegyetlenkedései csak az afrikai és haiti négerfajok (!) eljárásaihoz hasonlíthatók". (Igaz, ebben az esetben az angol miniszterelnök „gyarmati nézőpontja" sem sokkal rokonszenvesebb, mint a Habsburg-színjáték.)

Azt hihetnénk, aki egyszer vállalta a véres kezű zsarnok szerepét, annak később menekülnie kell tetteinek színhelyéről. Lehet, hogy így van ez mindenütt a világon, de nem nálunk. Haynau állítólag gyakran emlegette, milyen hálás a magyaroknak, hiszen „minden más országban veszélyben forgott volna az élete". Kijelentése nemcsak merő cinizmus, Londonban, a Perkins-féle sörfőzőben meg is kergették egyszer, miután a vendégkönyvbe nagy büszkén odakanyarított-

ta a nevét… A munkások már hallottak róla, ezért – ahogy arról egy szemtanú, Beöthy Ödön beszámolt –, „söprűkkel, ostorokkal üldözőbe vették, s a nagy bajuszú generális, mit volt mit tenni, szaladásnak eredt, ki a kapun, megkerülve a ház szögletét, végig a Temze-parti házak mentén, nyomában a fölbőszült, sárral dobálódzó tömeggel". A halálsápadt, remegő „marsallt" csak a rendőrség erélyes föllépése mentette meg a komolyabb atrocitásoktól. De nem járt jobban Brüsszelben és Párizsban sem. Berlinben viszont ünnepelték, Bécsben pedig díszpolgári címet adományoztak neki.

Haynau Magyarországon, Szabolcs vármegyében 220 ezer forintért földet vásárolt. A mintegy 700 holdas birtok valamikor Mailáth György országbíróé volt. Itt kezdett el gazdálkodni. Magányosan élt, családját Grazban hagyta. Egy elesett bajtársának, bizonyos Klein ezredesnek két lánya vezette a háztartását, ami épp elég szóbeszédre adott okot a környéken… Magyarul is megtanult egy kicsit, főleg káromkodni. Kedvelte az erősen fűszeres ételeket és a nehéz tokaji bort. Nótája is volt már, igazi, rebellis magyar nóta: „Debrecenbe kidobolták, / Hogy a 'dongót' ne danolják! / Csak azért is dongó, / Diri diri dongó."

A „vérrel élő szörnyeteg" képe néhány év alatt különös metamorfózison esett át. Igaz, ez sem példa nélküli nemzeti arcképcsarnokunkban. Éppen tizenhárom esztendő telt el a magyar forradalom vérbe fojtása után, amikor a véres kezű zsarnokot új szerepkörben láthatjuk viszont. Haynau Jókai regényében, *Az új földesúr*ban tűnik föl mint az újmódi gazdálkodók prototípusa, Ankerschmidt, az idegen lovag, kinek magyarosodását (értsd: régi szokásainak levetkőzését) épp oly nagyon kívánjuk, mint más idegenekét, például a zsidókét. Magyarosodásukkal nincs is semmi hiba, s ez a nemzetnek bizakodásra adhat okot. Jókai az *Utóhang*ban mondja el, hogy maga látta, amint „egy este Haynau tábornagy (a nyugalmazott), magyar ruhában, széles szalagú darutollas túri süveggel a fején, a legkizárólagosabb magyar urak társaságában" jelent meg, s ezen erős mondást tette közkinccsé: „*Wir Ungarn* lassen unsere Rechte nicht confisciren!" *(Mi magyarok*

nem hagyjuk a jogainkat elorozni! – S hogy „az erős mondás" még erősebb legyen, az író a „mi magyarok"-at kurziválva szedeti.)

Mármost hősünk „vérrel élő szörnyeteg", miként Bajza, a forradalmár költő állítja 1849-ben, vagy „új földesúr", ahogy Jókai, az *egykori* forradalmár látja (láttatja) tizenhárom évvel később? Egy szerepjátszó kor regényes alakváltozatairól nehéz utólag tárgyilagos képet formálni. Ezek a „finom áttűnések" a magyar lélek legtitkosabb rejtelmei közé tartoznak. Mindenesetre egy kevésbé ismert dokumentum azt bizonyítja, hogy Haynautól, „a dühös bolondtól" a józan számítás sem állott távol. Még hivatalban volt, amikor 1849. december 10-én, „alapítvány-hagyományozó hirdetményben" – éppolyan falragaszon, mint korábban a kivégzéseket – közhírré teszi: 321 879 forintot és 38 krajcárt ad arra a célra, hogy annak kamataiból az „1848–49. évi háború rokkantjai segélyben részesüljenek". Mégpedig fele részben a cs. kir. haderő, fele részben a magyar honvédsereg legénységi állományú tagjai. Öreg Krúdy Gyula, az író nagyapja, a Szabolcs vármegyei Honvédegylet elnöke meg is jegyezte, lám csak, az „aradi gyilkos" többre becsüli a negyvennyolcas rokkant honvédeket, mint a magyar állam, amely mindösszesen öt krajcárban állapította meg napi segélyüket.

ÖSSZEESKÜVŐK

A század utolsó esztendejében, egy meleg, augusztusi éjszaka Mikszáth Kálmán a Kálvin téren, a Báthory kávéház teraszán néhány „belvárosi úr", közöttük egy országgyűlési képviselő társaságában üldögélt. Amikor meglátta az arra sétáló Krúdy Gyulát, a Magyarország fiatal újságíróját, odaintette. Mikszáth az idő tájt a Pesti Hírlap fölkérésére regényt akart írni Krúdy Gyula nagybátyjáról, Krúdy Kálmánról; talán ezért ültette akkor maga mellé a *nyíri rokont*. „Tudjátok – mondta Mikszáth, miközben fázósan fölgyűrte felöltője gallérját –, a hatvanas évek színészkedő világáról fogok írni. Hiszen akkoriban mindenki színész volt, mégpedig rossz színész. A nemzet beleunt már az elnyomatási kor sivárságába, unalmába, egyhangúságába. Szomjasak voltak az elmék és a szívek egy jobb kor után, a politika után..., és ezt senki sem merte bevallani, mert komédiások voltunk. Ugyan ki merészelt volna *honfibú* nélkül mutatkozni az utcán vagy társaságban? Pedig már a manónak sem kellett a honfibú... A fű benőtte a sírhalmokat. Az isaszegi fákon beforradtak a sebek, amelyeket puskagolyók ütöttek rajtuk. Özvegyek letették a fátyolt, árva gyerekek megemberesedtek. A nemzet pedig még mindig azzal hitegette magát, hogy a bánattól, keserűségtől, fájdalomtól nem szabad életre kelnie. És néma megadással tűrte ál-Petőfik, bujdosó ál-honvédek és ál-hazafiak seftelését, akik eleinte bankóra, később már csak aprópénzre váltották fel a nemzeti fájdalmat. A szemek könnybe borultak Komárom, Kufstein, Olmütz említésekor. De már nem égettek azok a könnyek. Hiszen a börtönök félig-meddig már üresek voltak. Könnyeztünk, mert hazafias kötelesség volt a könnyezés. Ezt a színészkedő kort akarom én megírni. A rossz komédiások korát."

És Mikszáth megírta *Krúdy Kálmán csínytevéseit*, és Krúdy, aki a fenti beszélgetést lejegyezte, maga is megírta az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot követő évek regényes és színpadias történeteit. Ebben a korban „játszódik" az

utolsó Habsburg-ellenes összeesküvés is, amelynek – tekintettel a máig tisztázatlan, bonyolult cselekményre és a teátrális gesztusokból szövődő, felcserélhető szerepekre – mintha szintén írók írták volna a forgatókönyvét.

*

Almásy Pál gróf az 1860-as évek egyik legnépszerűbb politikusa volt. Karrierje meredeken ívelt fölfelé. 1844-ben, 26 éves korában az ellenzéki párt egyhangúlag őt jelölte Heves vármegye országgyűlési képviselőjének. Az 1848–49-es forradalmi országgyűlés pedig alelnöknek választotta. Ő is ott volt Debrecenben, mikor kimondták a Habsburg-ház trónfosztását. Bár a végveszély napjaiban lemondott tisztségéről, a forradalom bukása után halálra ítélték. Még idejében külföldre menekült. Az emigrációban főként Teleki Lászlóval kötött szoros barátságot. 1859-ben tért haza. Távollétében felesége egy osztrák tiszt szeretője lett, lánya is császári katonatiszthez ment feleségül, fia pedig hátat fordítva apjának, belépett az osztrák hadseregbe. (Igaz, később megbánta tettét és öngyilkosságot követett el). Almásy elhatározta, hogy mindenáron visszaszerzi elkobzott Arad megyei birtokait. Jó kapcsolatot tartott fenn Telekivel, s a hazai titkos szervezettel, de járatos volt a bécsi udvar kegyeit kereső „neokonzervatív" körökben is. Különösen Szögyény László alkancellár támogatta feltűnő készséggel Almásy követelését. Ez szemet szúrt Kossuthnak is, s 1860. november 7-i levelében azt kérdezte Telekitől: „Mondd meg nekem kedves barátom, bizasz Te, de tökéletesen bizasz A(lmásy) Paliban, mint forradalmi vezérben?" Teleki válasza megnyugtató, így a „bizalmatlansági kérdés" egyelőre lekerült a napirendről, s ezután Almásy már úgy szerepelt az emigráció levelezésében, mint a hazai titkos mozgalom vezetője.

Amikor 1861-ben – tizenkét évi szünet után – újra összeülhetett az országgyűlés, Almásy – bár képviselőséget nem vállalt – a háttérben fontos szerepet töltött be. Teleki öngyilkossága után a határozati pártban tovább erősödött a

befolyása. Népszerűségét nemcsak a földalatti ellenzékben betöltött vezető szerepének köszönhette, hanem Telekihez fűződő baráti kapcsolatának is. Politikai „programját" egy Jósika Miklóshoz küldött levélben így összegezte: „A haza a múltban megadta a támogatást a Kossuth vezette emigrációnak. Most is megadja minden pillanatban, de azért – nézetem szerint – jól teszi (a haza), hogy a másik kilátást sem löki el magától. *Két húron kell hegedülni.* Felülni senkinek sem akarunk, se jobbra, se balra. Tizenkét évi szenvedés után a nemzet sokkal eszélyesebb és higgadtabb lőn, minthogy csak egy chancera tenné egész jövendőjét. Minden chancet kellő figyelembe kell venni."

A Tisza vezette határozati párt többséget élvezett a parlamentben. Teleki halála után a párt vezetői azonban hátat fordítottak az általa kezdeményezett radikális javaslatnak, s a Deák által irányított mérsékeltebb, békülékenyebb felirati párthoz közeledtek. Az egyezkedés a színfalak mögött zajlott. Minden valószínűség szerint Almásytól származott a „nagy ötlet": a határozati párt szavazza le önmagát... Almásy így érvelt egyik barátjának, Kálóczy Lajos képviselőnek: „Teleki önfeláldozásának logikai következménye az volna, hogy a felirati párt jusson többségre." Kálóczy szerint Almásy „valódi beteges szenvedéllyel érdeklődött az ügy iránt", tárgyalt Andrássyval és Podmaniczkyval is; elhatározták, „a szavazásnak olyan irányt fognak adni, hogy a leirati indítvány fogadtassák el 2-3 szavazati többséggel". Almásy azonban nem vállalt közvetlen szerepet a szervezésben, Kálóczyt bízta meg az önleszavazás előkészítésével. Kálóczy panaszkodott, hogy a képviselők közül „sokan ingadoznak, nem tudni, hányadán áll velük az ember". A szavazás napján, korán reggel Almásy fölkereste Kálóczyt, álmatlanságra hivatkozott, fejét fájlalta, s kijelentette, hajlandó lenne visszavonni a megbízást. Talán az lenne a legjobb, ha az egész ügyet ejtenék, hogy mégiscsak ők, a határozatiak szerezhessenek néhány szavazattöbbséget. Kálóczy, aki már semmit sem értett az egészből, javasolta, ha nem akarnak elkésni az ülésről, induljanak...

Kérdés, Almásy miért szorgalmazta az önleszavazást – vagy ahogy a határozati párt radikális balszárnya nevezte: az *öncsonkítást.* Halála után egy kortárs azzal mentegette, hogy „a vészbe rohanók útjába akart állni". Nem állt útjába senkinek, viszont a furcsa választási komédia végleg lejáratta a határozati pártot. Almásy az előcsarnokból bénultan, sápadtan figyelte a nagy manővert. Szárnysegédje, Kálóczy az utolsó pillanatban még hazaterelgetett öt váratlanul fölbukkanó határozati képviselőt, közöttük két román papot. Így aztán „155 szóval, 152 ellenében, 1 tartózkodás mellett, 13 képviselő távollétében győzött a felirat". Eötvös Károly szerint a szavazás idején Deák is ott szivarozott az előcsarnokban, s amikor az eredmény ismeretében Hajnik Pál, egy renegát „határozati" gratulált neki, a „Vastag" fölmordult: „kurvák vagytok, nem férfiak". Deák később azt állította, a szavazás idején már nyilvánvaló volt, hogy Bécsben nem boldogulnak se a felirattal, se a határozattal. „Az országgyűlés méltóságát tehát jobban emelte volna, ha a határozati többség nem hátrál meg önmagától."

A határozati párt önleszavazási akciója nem maradt titokban. Először a temesvári Delejtű című lap szellőztette meg. A párt vezetősége, hogy visszanyerje tekintélyét, „keményített". Deák felirati javaslatának részletes vitájában – a még mindig meglévő parlamenti többségét kihasználva – a felirat szövegében „radikális" módosításokat fogadtatott el. Tiszáék kierőszakolták, hogy az eredeti „Fölséges Császár és Király" megszólítást „Fölséges Úr"-ra változtassák. Az uralkodó természetesen a címzésre hivatkozva nem vette át a feliratot. Ezután újabb hosszas vita következett, végül Deák eredeti szövegét küldték fel megint Bécsbe. Közben Kossuth gyorsfutár útján azt üzente, hogy „még formalitásokban se engedjetek". Almásy viszont: „Midőn a felirat a cím miatt visszautasíttatott, bár Kossuthtól az az utasítás érkezett, hogy a képviselőház ezen kérdésben változtatást ne tegyen, a címkérdés megoldást nyert."

Tény, hogy az emigráció a felirati pártiak győzelmével teret veszített. Az olasz kormány például a pesti hírek hallatán

így nyilatkozott: „Magyarország kibékülésre törekszik Ausztriával, és erre az első lépést a válaszfelirat megváltoztatásával megtette." Kossuth nyilvánosan igyekszik „taktikai" lépésnek feltüntetni, amit korábban maga is elítélt. Titokban magyarázatot kér a hazai ellenállás vezetőitől. Almásy levelet ír Jósikának: „Azt akarjátok, hogy mindenáron törjön a nemzet és ok nélkül és biztos kilátás nélkül elpazarolja erejét; vérbe borítson mindent, hogy ti aztán azt mondhassátok: lám, minő forradalmi ez a magyar nép."

*

Nedeczky István Zala megyei birtokos hosszú életet élt. 1848–49-ben honvéd huszárszázados, 1869–78 között országgyűlési képviselő, majd az Országos Honvéd Segélyező Egylet irodafőnöke volt. Világos után másfél évig kényszerbesorozással közlegényként szolgált az osztrák hadseregben. Mint Almásy, ő is elveszítette birtokait. Az ötvenes évek végén kivándorolt Magyarországról. Először Párizsba, majd Torinóba, ahol felvételét kérte a magyar légióba.

A katonás, elszánt, kissé naiv, könnyen hevülő huszárkapitány megtetszett Kossuthnak; őt tartotta alkalmasnak, hogy újraélesszék a hazai titkos szervezetet, s visszaszerezzék a magyar emigráció hatvanas évek elején megrendült nemzetközi tekintélyét. Nagyszabású konspirációba kezdtek. Az emigráció szerteágazó levelezéséből tudható, hogy az olasz szekciót is súlyos ellentétek szabdalták. Kossuth sérelmesnek tartotta, hogy Klapka – az ő megkérdezése nélkül – szorgalmazta az otthoni honvédegyesületek létrejöttét. Vita bontakozott ki közöttük a *Dunai Szövetség* ügyében is. Tény, hogy Klapka írta a terv első változatát, ehhez fűzött később Kossuth kiegészítéseket. Ám az is igaz, hogy a *Szövetségben* megfogalmazott nemzetiségi alapelveket Kossuth már sokkal korábban meghirdette. Klapka – jó érzékkel – nemigen kardoskodott a szerzőségért, így Kossuthé lehetett az elsőbbség – s a később kirobbant botrányban a főszerep. A *Dunai Szövetség* tervének megjelenése után valóságos szitokhadjárat

indult Kossuth ellen. A sajtókampányt főként a bécsi udvar pénzelte. Az udvar első számú magyarországi szócsöve, a Sürgöny, Kossuthot „idétlen, cosmopolita elvekkel kacérkodó kalandornak" nevezte, aki „most végre lelepleződött, hogy kész feláldozni a haza integritását". De a határozati párt vezéralakjai – elsősorban Tisza, Podmaniczky és Almásy – szintén elhatárolták magukat Kossuth tervétől. Igaz, a *Dunai Szövetség* elleni tiltakozás inkább csak ürügy az eltávolodásra, mintsem határozott, elvi álláspont. Mindenesetre Kossuth tekintélye itthon és külföldön is megcsappant. Ezért határozta el magát gyors cselekvésre.

Nedeczkyvel megalapította az *Országos Függetlenségi Bizottmányt.* A tervek szerint Nedeczky hamarosan visszatér Magyarországra, s ott kezébe veszi a hazai titkos szervezet vezetését. Ehhez azonban pénz kell. Nedeczky beadvánnyal fordult Minghetti olasz miniszterelnökhöz, amelyben tagadja, hogy otthon a kibékülés szelleme előretört, s azt is, hogy Kossuth befolyása csökkent. Sőt azt állítja, hogy „Magyarországon a társadalom széles rétegei készek a fegyveres felkelésre". Nedeczky, hogy a beadványt hitelesebbé tegye, a neve után azt is odaírta: „Deák unokaöccse". Nem valószínű, hogy az olasz miniszterelnök ettől különösebben meghatódott, mindenesetre a beadvány válasz nélkül maradt. Ekkor Kossuth az *Országos Függetlenségi Bizottmány* nevében proklamációt fogalmazott, amelyet a milánói L'Allenza című lap nyomdájában ki is nyomtatott, és ő is levelet írt az olasz kormánynak, kérve Visconti-Venosta külügyminisztert, hogy haladéktalanul támogassa *a Magyarországon alakult új titkos szervezetet.* Bizonyítékul elküldi a maga fogalmazta, s Milánóban nyomtatott proklamációt, amely „Kossuth Kormányzó rendeletéből szól a nemzethez, kelt Buda-Pesten (!), November 24-én, 1863." Erre a beadványra sem érkezett válasz. Közben Nedeczky Torinóban türelmetlenül számolgatta a napokat, mikor indulna haza. Szándékáról értesítette Kiss Miklóst, aki viszont Klapka bizalmas embere. Így Klapka a Nedeczky-akció minden részletéről idejében értesült, Kossuth nem

tudta eltitkolni előle a főként vele rivalizáló összeesküvés tervét.

Nedeczky december elején tért haza a kinyomtatott proklamációval és némi pénzzel. Kossuth arra utasította, hogy december 17-én az egész országban ki legyen ragasztva az *Országos Függetlenségi Bizottmány* felhívása. A forradalmár Románián keresztül utazott, s valószínűleg már a román hatóságok fölfigyeltek rá, mert a bukaresti főkonzul jelentette érkezését Rechberg osztrák külügyminiszternek. Az is lehet, hogy a konzul jelentése Buda Sándor őrnagy, bukaresti szárd katonai attasé (és nyilvántartott „konfidens") információin alapult, aki nemcsak a román és az osztrák hatóságoknak dolgozott, hanem Kossuthnak és Türrnek is. Tény, hogy az osztrák kormány már december 13-án tudott a 17-én kiragasztandó proklamációról, s azonnal értesítette a magyar hatóságokat.

Nedeczky gyors leleplezése, elítélése és szabadlábra helyezése után jelentős fordulat következett politikai nézeteiben. Rajongó természete nem, csak a szereplők változtak, 1876-ban nagyra becsült unokabátyjáról, a haza bölcséről, Deák Ferencről írt könyvet. „Deák közjogi műve – Isten és Ő Felsége után az Önök műve; kik akkor is támogatták igyekezetét, midőn *vérmes remény* vagy *külföldi hiú számítások* Önöket tévútra vezethették volna. Tántoríthatatlan hűségök jele ez az uralkodó iránt, ki teljesen át volt hatva *a népképviseleti alkotmány szellemétől* és jövendő sikerétől. E tekintetben csak a nagy Orániai (III. Vilmos) hasonlítható hozzá, *ki akkor is tudott engedni, mikor fejedelmi jogaira nézve ez neki a legnehezebben eshetett.*"

*

Asbóth Lajos tanulmányait a bécsi hadmérnöki akadémián fejezte be. Az 1848–49-es szabadságharcban Görgey mellett harcolt, főként Buda visszafoglalásánál jeleskedett, ezért tábornokká nevezték ki. A szabadságharc bukása után halálra ítélték, az ítéletet 18 évi várfogságra változtatták. 1857-ben

szabadult, de 1861. február 14-én újra elfogták. Ezúttal azt rótták fel bűnéül, hogy egy fogadáson forradalmi kitüntetésekkel ékített honvédtiszti egyenruhában jelent meg. Öt hónapig tartották fogva, szabadulásának körülményei homályosak. Tény, hogy egy év sem telt el, mikor gróf Pálffy Móric helytartónak levelet írt, hogy az országban forradalom készül, az összeesküvés széles kiterjedésű, s az összeesküvők neki ajánlották fel a vezérséget, amit azonban nem fogadott el, pedig ezreket kínáltak mellé. A helytartó jelentést tett Forgách Antal kancellárnak, aki azzal a megjegyzéssel továbbította az ügyet Mecséry rendőrminiszternek, hogy valószínűleg az egész csak „mistificatio". A rendőrfőnök azonban másként vélekedett, szakmai tapasztalata azt súgta, hogy a volt negyvennyolcas honvédtábornok „konfidensnek" ajánlkozik, s azonnal havi 100 forint „subventio"-t utaltatott ki számára. Asbóth 1863 májusában két Kossuth-levelet küldött Pálffynak (egyiket neki címezték), mindkettőben szó volt egy titkos összeesküvésről. Asbóth ajánlkozott, kiutazik Torinóba és fölkeresi Kossuthot, hogy közelebbről is kifürkéssze a forradalmi készülődést. Pálffy támogatta, a rendőrminiszter viszont ellenezte a tervet, valószínűleg félt, hogy Asbóth kisiklik a kezük közül.

Amikor december 17-én Budapesten és néhány vidéki városban, így Veszprémben is, megjelentek az *Országos Függetlenségi Bizottmány* falragaszai, Asbóth úgy látta, elkövetkezett az ő ideje. Ez már igazi összeesküvés! (Budapesten összesen öt darab proklamációt ragasztottak ki.) A tábornok táviratot küldött Pálffynak, és hosszú levélben ajánlkozott, hogy az egész mozgalmat leleplezi. Asbóth a levélben állítja, üzenetet kapott Klapkától, hogy közel van Magyarország felszabadulása, mert Victor Emmánuel és a forradalmi pártok Franciaországra támaszkodva megtámadják Ausztriát. Márpedig ebben a harcban ő, Asbóth Lajos is fontos feladatot kap majd, melyről természetesen a továbbiakban is szívesen tudósítja a helytartótanácsot. Szolgálataiért azonban azt kéri, hogy 1848-ban birtokán elszenvedett mintegy 6000 forint kárát térítsék meg. Ezenkívül 20 ezer forintra is igényt tart, mivel

1849-ben ekkora értékű Kossuth-bankót vettek el tőle. Továbbá kéri, hogy két sokat szenvedett lánya kapjon fejenként 10-10 ezer forintot. Havi szubvencióját pedig emeljék kétszeresére. Hivatkozik Károlyi és Esterházy példájára, akik a forradalom után nagy uradalmakat kaptak. Az ő kérése szerény, pedig szolgálataival milliókat takarít meg az államnak, a császárnak pedig megmenti legszebb országát. Pálffy előterjeszti a tábornok igényeit Mecséry rendőrminiszternek, ő azonban azokat túlságosan magasnak tartja, mert „konfidens eddig érdemleges információt nem szolgáltatott".

Nyilvánvaló, hogy Asbóth szinte semmi konkrétumot nem tud, de érzi, ha emelni akarja szolgálatai értékét, jelentéseiben fokoznia kell az összeesküvés súlyát, növelni veszélyességének látszatát. Ezért főként a katonai előkészületekre helyezi a hangsúlyt. Jelenti, hogy Beniczky Lajos volt honvédezredes szervezi a gerillákat Felső-Magyarországon: a Mátrában már 80 ezer fegyveres (!) és két üteg áll készenlétben. Tizenötezer felsővidéki és hasonló számú délvidéki szabadcsapattal, valamint 50 ezer fős reguláris hadsereggel lehet számolni. Továbbá, hogy Almásy levelet kapott Klapkától, melyet Victor Emmánuel olasz király és Visconti-Venosta külügyminiszter is aláírt. Ebben az állt, hogy a magyarországi felkelésre szükség van, s e célból mintegy kétmillió frankot (?) biztosítanak. (Tudjuk, hogy a valóságban az olasz kormány válaszra sem méltatta az emigráció beadványait.)

Mecséry rendőrminiszter valószínűleg átlát Asbóth eléggé amatőr mesterkedésein, de azt is tudja, hogy részleteiben azért használhatók ezek a jelentések. Ezért írja Pálffy helytartónak, hogy ellentmondásokat talált a konfidens információiban, hiszen míg korábban csak szervezkedésről beszélt, most egy katonailag is előkészített felkelésről. Jó lenne megtudni, honnan szerezte adatait, mert egy esetleges törvényes eljárás során írásos bizonyítékokra lesz szükség. Mecséry, némi gúnnyal, azt is megjegyzi, hogy véleménye szerint nemcsak a bíróság előtt, de *a besúgáshoz is szükségeltetik a bizonyító anyag.* E kérdések tisztázására és a további tennivalók megbeszélésére elküldi Pálffyhoz a rendőrminisztérium

elnöki osztályának vezetőjét, Weber lovagot. Továbbá mellékel Asbóth részére 500 forintot (!).

Március 4-én Pálffy irodájában találkozik Weber miniszteri tanácsos és Coronini tábornok, Budapest katonai parancsnoka, hogy értékelje az Asbóth jelentéseiből kibontakozó helyzetet. Pálffy azonnali letartóztatásokat javasol, mert egyébként mint helytartó nem tudja garantálni a város biztonságát. Weber aggályoskodik, szerinte kevés kilátás van arra, hogy a gyanúsítottaknál az esetleges házkutatások során elegendő bizonyító anyagot találjanak. A miniszteri tanácsos jól ismerhette a konfidensek lélekrajzát, és jelentette főnökének, hogy a Pálffy által javasolt letartóztatásokat nem tartja indokoltnak. Főnöke, Mecséry rendőrminiszter, talán arra gondolt, ha valakit ártatlanul lefognak, abból még sohasem származott nagyobb baj, de abból igen, ha a rebellis magyarok szabadon szervezkednek. Levelet írt tehát Pálffynak, hogy rendelje el a letartóztatásokat, de Asbóth is közöttük legyen, „így fedjék el áruló mivoltát". Pálffy utasította Budapest rendőrfőnökét: haladéktalanul kezdje meg a letartóztatásokat. Worafka azonban, aki saját ügynökeivel már régóta figyeltette Almásyt, tudja, hogy az első számú gyanúsított külföldön tartózkodik, és csak március 15-én érkezik haza, ezért akkorra halasztja az akciót. Ha előbb kezdenék, véli, Almásy esetleg gyanút fogna és kint maradna. Ezért március 16-án reggel négy órakor tartóztatják le a három fővádlottat: Almásyt, Nedeczkyt és Beniczkyt, s őrizetbe veszik hét társukat is. Asbóthra március 21-én kerül sor. A letartóztatásokkal együtt a rendőrség házkutatásokat is tart, de ezek úgyszólván semmi eredményt nem hoznak. Almásynál találnak ugyan egy levelet a függetlenségi bizottmánytól, ez azonban fenyegető hangú, egyáltalán nem bizonyítja az együttműködést. Asbóth íróasztalán a gerilla-csapatok szervezésére vonatkozó kérdőívet lelnek, amelyet valószínűleg maga szerkesztett. A katonai összeesküvés legfőbb „bizonyítékát" Beniczkynél találják: egy térképet, amelyen a felsővidéki megyéket rejtélyes piros pontokkal jelölték. Coronini-Cronberg tábornok, a Budapesten állomásozó osztrák csapatok

parancsnoka szerint ez egy „vasúti térkép” is lehet. Úgy látszik, főnökével szemben végül Weber tanácsosnak lett igaza.

A letartóztatások híre nagy fölháborodást keltett Magyarországon. Különösen a népszerű és fölöttébb óvatos politikus hírében álló Almásyról volt nehéz föltételezni, hogy vezető szerepet vállaljon egy osztrákellenes katonai összeesküvésben. Eötvös József és Kemény Zsigmond ünnepélyes nyilatkozatot tesz Almásy ártatlanságáról. Jókai pedig azt írja, Kossuth és Almásy között olyan feszült volt a viszony, hogy már csak ezért is képtelen a vád. Mindenki azt találgatja, ki lehet az áruló. Először Almásy szolgáját gyanúsítják. Később, miután néhány év múlva a per vádlottjai kiszabadulnak a börtönből, s Beniczky Lajost rejtélyes körülmények között meggyilkolják (holttestét a Dunából fogták ki), az ő neve is fölkerül a gyanúsítottak listájára. Asbóth Lajosra, a 48-as honvédtábornokra, a feddhetetlen életű akadémikusra, aki könyvében oly kemény szavakkal vádolta Görgeyt árulással, senki sem gondolt. A terhelő adatokat évekig senki sem bolygatta. 1865-ben Pálffy helytartó „a küszöbön álló politikai változásokra való tekintettel” arra kéri Mecséryt, hogy Asbóth feljelentő leveleit semmisítse meg. Pálffy ezt Budán, a helytartósági irattárban meg is teszi, ám Bécsben, a rendőrminisztériumban megőrizték azokat. Így bukkant az Asbóth-dossziéra az 1920-as években Steier Lajos újságíró, aki a Magyar Történelmi Társulat megbízásából egészen más témában kutatott a bécsi levéltárakban. Ő írta meg Asbóth Lajos árulásának történetét.

*

Az Almásy–Nedeczky per aktáit a Hadtörténeti Levéltárban őrzik. A kihallgatási jegyzőkönyvek a katonai törvényszéken készültek. A nyomozást Coronini-Cronberg táborszernagy vezette, március 26-án írta meg első jelentését Crennevillenek, a császár főszárnysegédjének. Az osztrák tábornok nyíltan bevallja, hogy az addigi kihallgatások eredménytelenül jártak, a vádnak egyelőre semmiféle bizonyítéka nincsen.

Valamennyi gyanúsított tagadta bűnösségét, igaz, Asbóthot még nem hallgatták ki.

Az előzetes vizsgálat június közepére fejeződött be. Coronini június 26-án terjesztette fel összefoglaló jelentését a főhadsegédnek: „az összeesküvés két konspirációs szálból szövődött össze". Az egyik mozgalom élén Nedeczky állt. Ő Kossuthtól kapta az utasítást a proklamáció terjesztésére és a gerillaharc megszervezésére. Nedeczky munkáját Lángh Ignác pesti ügyvéd segítette, aki a letartóztatások megkezdésekor főbe lőtte magát, mert sejtette, hogy árulás történt. Nedeczky azt vallotta, hogy a függetlenségi bizottmány nevében Lángh küldte a fenyegető leveleket Pálffynak, Almásynak (ezt a házkutatás során meg is találták) és Beniczkynek, valamint a békülékeny, a kiegyezésre hajlamos lapoknak. Nedeczky azt is „bevallotta", hogy ő kérte föl Asbóthot a gerilla-szervezés terveinek kidolgozására, aki erre írásbeli megbízást kért. Az *írásbeli megbízást* Lángh, Kossuth nevében, meg is adta. (Hogy valóban így történt-e, azt Lángh halála miatt nem lehetett bizonyítani.)

A konspiráció másik szála Almásyhoz és Beniczkyhez vezetett. Coronini jelentésében közli, hogy Beninczky elmondta, 1862-ben fölkereste a határozati párt vezetőit, s kérte, vegyenek részt egy fegyveres felkelés előkészítésében. (Valószínűleg ezt Coronini maga sem gondolta komolyan.) A határozatiak azonban elvetették a javaslatot, és a passzivitás mellett döntöttek. Beniczky szerint Almásy még 1863-ban is visszautasította, hogy egy „Ausztria-ellenes agitáció" szervezéséért 300 ezer forintot bocsássanak a rendelkezésére. Almásy azonban később mégis elhatározta, hogy kilép a passzivitásból, és Beniczkyt bízta meg a szervezéssel. Beniczky „bevallotta" még, hogy ő szervezte be Sebes Emil volt honvédőrnagyot, aki azonban a Nedeczky-féle frakciónak is tagja volt. Így Asbóth, aki Sebessel közeli kapcsolatot tartott fenn, beférkőzött az Almásy-Beniczky szárnyba is. Asbóth azt vallotta, többször találkozott Almásyval, aki óva intette őt Nedeczkytől, és saját mozgalma számára akarta megnyerni. Asbóth szerint Beniczky és Nedeczky többször tárgyaltak

egymással a két frakció egyesülése érdekében, de mindannyiszor megállapították, hogy ennek legfőbb akadálya, hogy „Almásy Kossuthtal szemben barátságtalan álláspontot foglal el". Ennek ellenére leszögezték, így Asbóth, hogy mindkét frakció igényt tart az Olaszországból küldendő pénzre és fegyverre.

A perben elhangzott vallomásokat olvasva nehéz kibogozni, ki kivel tartott, kit szervezett be és kit vélt árulónak. Az elég nyilvánvaló, hogy Almásy ellen szinte semmi terhelő bizonyítékot nem tudtak fölmutatni. A bíróság tanácstalanságát bizonyítja, hogy őt először fel is mentették az összeesküvés vádja alól. Legtöbb terhelő adat Beniczky és Nedeczky ellen merült fel. Ezek azonban főként Asbóthtól származtak. Nehéz megállapítani, hogy Asbóth csupán regisztrálta az összeesküvést, vagy maga is *inspirálta* azt. Tény, hogy a bíróság előtt csak ő tett hosszú, kimerítő vallomást. Néhány hónap múlva szabadlábra helyezték. Almásy mindvégig tagadott. Beniczky viselkedett a legellentmondásosabban. Előbb tagadott, később Asbóth terhelő vallomása nyomán igyekezett tisztára mosni magát. Arra hivatkozott, hogy ő már 1860-ban memorandumot intézett Albrecht főherceghez, az akkori helytartóhoz, s ebben az osztrák–magyar kiegyezés szükségességét fejtegette. Valóban nyoma maradt, hogy a helytartó továbbította a memorandumot a rendőrminiszternek, aki viszont – szokása szerint – azt ajánlotta, a szerzőt használják fel a pesti politikai összejövetelek kikémlelésére. Beniczky védekezését a bíróság nem méltányolta.

1864. február 6-án hirdettek ítéletet. Beniczkyt és Nedeczkyt kötél általi halálra ítélték, Almásyt húsz évi börtönre. Később a két halálos ítéletet is börtönbüntetésre változtatták. Az év végén a császár úgy döntött, hogy a „konspirátoroknak" nem kell fogházban letölteniük a büntetésüket, hanem internálja őket, ami azt jelentette, hogy nem hagyhatják el lakóhelyüket. Almásy esetében azonban kivételt tett, őt „becsületszó ellenében" elengedte Karlsbadba, hogy ott gyógykezeltethesse magát. 1867. február 7-én valamennyi elítéltnek megkegyelmezett. Worafka budapesti rendőrfőnök

azonban továbbra is figyelemmel kísérte őket. Egy újabb konfidens – ki lehetett? – jelentette, hogy „az amnesztiával szabadult összeesküvők hevesen panaszkodnak a dúsgazdag Almásyra, mert az minden pénzbeli támogatást megtagadott tőlük".

Almásy 1882. november 1-én hunyt el Budapesten. Halálakor Heves vármegye ünnepélyes tanácsülésen emlékezett meg szülöttéről. Díszes memorandumot is kiadtak, amelyben ezt olvashatjuk: „Amikor kiszabadult a fogságból, teljesen visszavonult a közélettől, s csendes magányában, hol csak hű (!) neje virrasztott szenvedései fölött, végezte nemes, nagy eseményekkel átszőtt, s nagy viszontagságokkal terhes életét."

*

Az összeesküvés bonyolult cselekménye, a teátrális gesztusokból szövődő, felcserélhető szerepek kavalkádja világosabb lesz, ha figyelembe vesszük a bécsi belpolitika erőviszonyait is. Forgách kancellár Asbóth „forradalmi híradásait" egyszerűen „misztifikációnak" tartotta. A per végeredménye őt igazolta, ám ennek bevallása bizonyos kormányköröknek egyáltalán nem állt érdekében. Schmerling miniszterelnök szerette volna egységesítő törekvései elől az utolsó akadályt is eltávolítani. Ez pedig szerinte a félig független magyar törvényhozás volt. Az Almásy–Nedeczky összeesküvés híre tehát kapóra jött a miniszterelnöknek. Így érthető a miniszterek felemás viselkedése is. Mecséry például – bár nyilván átlátott a botcsinálta besúgó mesterkedésein – Asbóthot rendszeres, igaz, elég szerény szubvencióban részesítette, s megpróbálta rászorítani, hogy egyre súlyosabb terhelő bizonyítékokat szerezzen (vagy inkább kreáljon?). Schmerling a perrel is bizonyítani akarta a magyarok rebellis természetét, amellyel végképp eljátszották Őfelsége bizalmát és az önálló, alkotmányos kormányzásra való jogukat. De a császárnak sem volt éppen ellenére egy kis rebellió, így megint tanújelét adhatta kegyességének, hiszen a pernek az öngyilkos

Lánghon és a menekülés közben agyonlőtt Sebesen kívül más halálos áldozata nem volt. Schmerling úgy gondolta, a perrel egy csapásra két célt is elérhet: Pesten rövid időre megszabadulhat a legnépszerűbb ellenzéki politikusoktól, Bécsben pedig végre meneszthetti Forgách kancellárt, akiben központosító törekvéseinek fő akadályát látta. A császár azonban 1862 végén megbízta Apponyit, hogy készítsen iratot a kiegyezés lehetőségeiről, és az utolsó pillanatig védte Forgáchot. Schmerling bízott benne, hogy egy látványos perrel az uralkodót is jobb belátásra bírhatja. Nem tévedett. Amikor 1864 tavaszán Forgách megbetegedett, az uralkodó azt üzente neki, hogy mondjon le. Forgách cáfolta ugyan betegségének és távozási szándékának hírét, ez azonban már nem mentette meg. A császár április 22-én – rendkívül kíméletesen – „sikeres munkálkodásának elismerése mellett, ideiglenesen nyugalomba helyezte". Utódjának gróf Zichy Hermann Vas megyei főispánt nevezte ki, akit néhány évvel korábban a helytartó mellett betöltendő elnökhelyettesi állásra sem tartott méltónak. Így a kiegyezés előtti (egyébként utolsó) Habsburg-ellenes összeesküvés végső soron Schmerling központosító törekvéseit szolgálta.

KRÚDY KÁLMÁN CSÍNYTEVÉSEI

Lónyay Jánosné – a későbbi miniszterelnök, Lónyay Menyhért anyja – 1861. január 6-án jegyezte naplójába: „A hírneves Krúdy gerillavezér és rablókapitány ma velünk ebédelt és az éjszakát is fedelünk alatt töltötte. Krúdy az elmúlt hetek alatt a szomszéd megyékben tartózkodott, és merész fellépéséről, zsarolásairól sokat beszéltek. Ezért, bár más néven mutatta be magát, kilétét mindjárt gyanítottuk. Az egész napot sajátos kedélyhangulatban töltöttük, hanem legkevésbé sem féltünk tőle. Reám nem tett kellemetlen benyomást, és midőn jól szemébe néztem, ezt gondoltam: Kár érte!... Bár egészen modortalan, van valami megnyerő határozott fellépésében, s nyersesége, parancsoló beszédmodora legkevésbé sem sértő; tekintetéből merész bátorság sugárzik, nyílt homloka észre és értelemre utal, mosolya kissé gunyoros és megvető, hanem a kegyetlenségnek nyomát sem tudtam arckifejezésében felfedezni. Miután Józsi fiam elment, arról beszélt, hogy önkéntes csapatokat fog állítani, s ezekkel Oláhországon keresztül Garibaldihoz csatlakozik. Mostani körútjának az a célja, hogy hadi vállalkozásához minél több pénzt gyűjtsön."

A „gerillavezér" ezután fölszólította a házigazdát, hogy kövesse a zászlót, s mikor az vonakodott ezt megtenni, ráförmedt: „Ki karddal nem szolgál a szabadság szent ügyének, tegye ezt pénzzel! Adjon 200 forintot!" Lónyayné szerint fia *természetesen* azonnal fizetett. Az eset egyébként olyan mély nyomokat hagyott a ház úrnőjében, hogy még lánya naplójának idevonatkozó részeit is idézi. Ebből megismerhetjük a „rablókapitány" egy másik csínytevését is, mellyel ő maga dicsekedett el. Ezúttal Pallavicini Roger őrgrófot tanította tisztességre. A gróf háznépével nagy disznótorra készülődött, s híre járt, hogy ebből az alkalomból két hízóját Kossuthnak és Szemerének nevezte el, ezen pedig a házban sokan nevettek és élceskedtek. Mikor azután a díszes vendégsereg vacsora után a szalonban teázott, Krúdy Kálmán néhány emberével ott termett, s a házigazda wertheimkasszáját éppen ötezer

forinttól szabadította meg. Az összeget Kossuth, Szemere, és a magyar szabadság nevében megköszönte, majd angolosan távozott.

A Lónyay lány arra is emlékezett, hogy mikor aznap este testvére és a „vendég" kiment az udvarra, a haramia azt mondta, tudni akarja, őrt állnak-e emberei, s ezért füttyentett egyet, mire minden irányból rögtön kettős füttyszóval feleltek. Krúdy megnyugodott, s közölte, most már lefeküdhetnek, mert hívei résen állnak. Úgy látszik, nem eléggé... Lónyayné lánya naplójához még hozzáfűzi, pár héttel később a lapokban olvasták, hogy Krúdy Kálmánt az országúton az üldözésére kirendelt dragonyosok körülvették, s mikor menekülni akart, agyonlőtték. Lónyayné így fejezi be visszaemlékezését: „Bevallom, hogy én részvéttel és sajnálattal gondoltam e rendkívüli emberre, kit haramia volta dacára nagyszabású gondolatok vezettek; szerette hazáját, gyűlölte, üldözte nemzete ellenségeit, elnyomóit. Hozzá méltóbb halál lett volna Garibaldi zászlója alatt elesni, a csatatéren elvérezni."

Mikszáth Kálmán regényt írt a nevezetes alakról. *Krúdy Kálmán csínytevései*t 1899. június 25-én kezdte el közölni a Pesti Hírlap vasárnapi tárcarovata. A szerkesztőség beköszöntője nem sokat árult el a folytatásos elbeszélésről, mégis nagy várakozás előzte meg. Valószínűleg éppen a figura sokszínűsége, „regényessége" keltette fel az érdeklődést. Krúdy Kálmán alakjában ugyanis, sokan így gondolták, a ponyvára kínálkozó betyárromantika a nemesebb érzelmekkel, a hazaszeretettel és osztrákellenességgel keveredhetett. Mikszáth nemcsak a főhős alakjával összefüggő történeteket ismerte jól (Krúdy Kálmán családja régi nógrádi, szécsénykovácsi illetőségű, nemesi família volt), de a mellékszereplők is föltűntek már korábbi műveiben. Egy részük (Péri Judit, Filcsik, Gilagó) *A jó palócok*ból ismerős. Az elbeszélés nagyon gyors tempóban, alig két hét alatt készült el. Az utolsó négy folytatást Mikszáth már Gleichenbergben írta (itt üdült a családjával), s innen küldte a folytatásokat levélben a PH szerkesztőségébe. A hamari munkáról vall a kézirat utolsó lapjára írt megjegyzése is: „Kérem kedves Schmitelly úr jól kijavítani,

különösen a német szavakat, de az egészet is, mert sietve írtam."

*Krúdy Kálmán csínytevései*ben azonban – a várakozások ellenére – nyoma sincsen titkos ellenállásnak, Garibaldinak és gerillaharcnak. Van viszont némi betyárromantika, de ez meg mintha macskakörmök közé lenne szorítva kissé. Ezenkívül van még – igaz, pókháló finomságú, de mindent átszövő – erotika. Hová lett a nemzeti ellenállás tüze?

„A betyárokat, akikkel egykor nem bírt a vármegye, elűzték a literatúrából a bűnös asszonyok." Ez az elbeszélés első mondata, Mikszáth ezután – miként szokása volt – komótosan, „szekérnyomról szekérnyomra" bemutatja a szereplőket. Ám ahogy Balassa Antalhoz ér, akit később a betyár oly csúful megtréfált, mintha hirtelen elveszítené mesélőkedvét. Hiszen ez az ifjabb Balassa „olyan, akárcsak a burkus bérlő vagy valamelyik városi írnok, aki vasárnap kikölcsönöz egy nyerges lovat". Unalmas! Mikszáth hirtelen át is vág egy másik keréknyomra: „Hej, láttátok volna csak az öreget, mikor Gyarmatra ment! Milyen más volt még akkor, a só is sósabb volt még akkor!" S már meséli is az öreg Balassa csínytevését, s halljuk, ahogy a bajusza alatt kuncog is hozzá.

Amikor az öreg Balassa fogadott Petrással, a mogorva kékkői szűccsel, hogy egy esztendő alatt tönkreteszi a konkurenciát... Meg is vette Kripuskától annak mind a száztíz csodaszép ködmönét. Balassa azután a készletből megajándékozta a lányokat, akiket azért küldtek el hozzá, hogy gyakorolja rajtuk a *jus primae noctis* jogát. Nem telt bele egy év, s máris elterjedt a környéken, hogy csak az a lány visel Kripuska-féle ködmönt, aki a kékkői nagyúr szeretője volt. (Nem is az a baj, hogy az volt, de miért kell ezt ország-világ tudtára adni.) Kripuska tönkrement, Petrás pedig elveszítette a fogadást. Ezért a nagyúr fölszólította:

„– No, Petrás, most már elveheted azt a derék Safranyiknét. Micsoda fehér teste lehet annak.

– Mintha nem tudná?

– Vakuljak meg, Petrás, ha láttam.

Általában a báró igen kegyes volt a vászonnépekkel, akik egyszer az ő szobája küszöbét átlépték. Ez az út vezetett legbiztosabban a templomba (noha a templom éppen ellenkező irányban volt, a vár baloldalán). A báró férjeket keresett nekik, és rendesen talált is. Mert a tótocskák okos emberek. Tudják, mitől nem döglik a légy. A kékkői vár urával hasznos jó lábon lenni... Ilyen kopottas léhaságokon mulat a mi népünk – dörmögi Mikszáth egy másik bekezdésben –, s nem mond francia könyvekből szopott elmés epigrammokat, ahogy azokat az elbeszélő írók adják a szájába, sem pedig nem énekel minduntalan népdalokat, ahogy a színművek mutatják – a jókedve mézét elcsöppenti a maga módja szerint, néha együgyűen, néha illetlenül, ahogy éppen telik." Pajkos kor. A betyárkapitányok megunták már a gerillaharcot, inkább asszonyokra vadásznak, s a literatúrában is léhaságok, csínytevések helyettesítik a komoly, hazafias tartalmakat. Milyen volt hát valójában Krúdy Kálmán, ez a gyors kézzel fölvázolt, kissé elnagyolt, regényes, nyalka hős? Ezt kérdezgették többen is, mikor a PH befejezte a folytatásos elbeszélés közlését. A szerkesztőség, mint az egyik legilletékesebb tanút, fölkérte Krúdy Gyulát is, hogy írja meg nagybátyjáról a családi mendemondákat. Ez az írás a lap 1899. július 19-i számában jelent meg. Krúdy szerint nagybátyját a kor tette pajkossá. Az a világ, amelyben csak „szavalni szerettünk, danolni hazafiasan, ápolgatván a nemzeti érzéseket: adót fizetni nem akartunk és magyar nadrágban jártunk... Egyébként könnyen lehetséges, hogy Kálmán bácsi bévülről egy szomorú, töprengő, bánatos ember volt."

Ha már most – minden regényesítési szándék nélkül – csak a korabeli hivatalos közleményeket vesszük alapul, megtudhatjuk, hogy Krúdy Kálmán 1817 táján született. A szabadságharc kitörésekor beállt katonának. Előbb a 17. honvédzászlóalj közlegénye volt, majd őrmesterként szolgált, később hadnaggyá nevezték ki. A forradalom bukása után szülőföldjén, Nógrád hegyeiben bujkált, többször elfogták, de mindig sikerült megszöknie. Egy 1850-ből származó hatósági személyleírás szerint: „K. K. nőtlen, r. katolikus, kövér,

középtermetű (nyalkaságról tehát szó sincs), barna hajú s bajuszú, bátor beszédű és tekintetű, öltözete betyáros, vörös mellény, fehér zsinórral, fekete aranyrojtos nyakkendő, sárga ködmen, fekete, Kossuth-féle kalap, melyet Fülöpszálláson egy zsidótól vett. Beszél: magyarul, tótul, rosszul németül, s még rosszabbul diákul."

K. K. utolsó napjairól a Magyarország 1861. december 4-i számában a lap balassagyarmati tudósítója számolt be. „Az országszerte ismert gonosztevő nincs többé. Augusztus 17-én a jászteleki pusztán egy leánykán elkövetni szándékozott erőszak miatt üldözőbe vették. Az üldözést Diószegi Tádé megyei csendbiztos vezette, ki a tettest Szokolán el is fogta. A haramia azonban börtönbe kísértetése alkalmával a jenei erdőségbe akart menekülni, de nevezett csendbiztos pisztolyával megsebesítette. Úgy hozatott a börtönbe, hol tökéletesen kigyógyult. Minthogy pedig a sok bűnténye kívül Vácon három igen fiatal leánykán elkövetett erőszakkal is vádoltatott, ezért Paczolai Narcisz főcsendbiztos a hírneves kalandort szoros őrizet mellett Vácra kísérte, hogy a szegény ártatlan gyermekeknek és elkeseredett szüleiknek ne kelljen nagy költséggel ideutazniuk. A kihallgatás teljes sikerrel járt, a panaszolt bűntények mind a vádlottra bizonyultak, minek következtében a vádlott többé nem kocsin, miként menet, hanem lovas pandúrok kíséretében gyalog kísértetett vissza. K. K. azonban a Jásztelekről Vadkertre vezető országúton újra meg akarta kísérelni a szökést, s az országút mellett fölhalmozott kövekkel rátámadt kísérőire. Az volt a szándéka, hogy bemenekül az erdőbe, ahová a lovasok nem követhették volna, de Namen Gusztáv pandúrtizedes pisztolyával agyonlőtte. A főcsendbiztos az éjjel kapta az értesítést, s a megyei orvos kíséretében a hivatalos boncolás és látlelet végett már útban van Rétság felé."

Szabadsághős vagy köztörvényes bűnöző? Krúdy Kálmán kalandos sorsában a „magyar ugar" különös tüneményét figyelhetjük meg, amint a vérbe fojtott szabadságharc után a föl-fölparázsló nemzeti ellenállás és a köztörvényes bűnözés szálai kibogozhatatlanul összekuszálódtak.

VASBA ÖNTÖTT VÁGYAK

Ganz Ábrahám 1814. február 6-án Svájc zürichi kantonjában született. A családi krónika följegyezte róla, hogy már gyermekkorában vonzódott a kovácsmesterséghez, órákig ácsorgott a falusi műhely előtt, s bámulta a tűzzel, vassal birkózó, bőrkötényes, kormos arcú embereket. A zürichi Escher-Wyss-féle üzemben tanulta ki az öntőmesterséget. Húszéves korában vándorútra kelt, Németországon keresztül az osztrák birodalom fővárosába, Bécsbe is eljutott. Itt hallott arról, hogy Pesten malomipari gépek gyártására szakmunkásokat keresnek. Az iparosodó Pest akkoriban az ígéretek földjének számított, afféle új Amerikának, ahol mindenki kipróbálhatta a szerencséjét. Jöttek hát az álomlovagok, a kalandorok, de ide tartottak a jó szándékú, törekvő vállalkozók, mesteremberek, kereskedők, iparosok is, akik saját hazájukban nem találták meg az érvényesülés útját.

Ganz a bécsi postakocsin érkezett Pestre, s leveleiből tudjuk, hogy már első pillanatban megszerette a várost. Lenyűgözte a Duna-parti palotasor, a színes, lármás forgalom, s a háttérben kéklő budai hegyvidék. Igaz, már ekkor az is a fejében járt, hogy a folyón olcsó a szállítás, s ezért valahol itt kellene megalapítania önálló üzemét. Előbb azonban tőkét kellett gyűjtenie, s ezért elhelyezkedett a Pesti Hengermalom Társaság öntödéjében. Néhány évig öntőmesterként, majd üzemvezetőként dolgozott. Közben súlyos baleset érte, öntés közben a folyékony vas a jobb szemébe fröccsent. „A szemem oda lett – írta később egy levelében –, de az öntés sikerült."

1845-ben megvásárolta a tönkrement Fleischbauer vízimolnár házát (a mai Bem József utcában), ahol végre berendezhette önálló vasöntödéjét. Az alapítás azonban nem ment zökkenőmentesen. Massion, az óbudai hajógyár igazgatója, aki korábban ígéretet tett, hogy folyamatosan biztosítja az öntéshez szükséges szenet, megtagadta a szállítást. Ganz ekkor fölkereste Széchenyit, aki közölte, hogy a tilalom tőle ered, mert neki elsősorban a pesti hengermalom érdekeit kell

szem előtt tartania. Ezért fölszólította az öntőmestert, hogy béküljön ki főnökével, Fehr igazgatóval, s mielőbb térjen vissza korábbi munkahelyére, különben „tönkre fog tétetni". Széchenyi naplójában is megörökítette az epizódot: „Ganz öntőmester nálam járt. Massion nem ad neki szenet, mert megtiltottam." Ganz ekkor – jó ösztönnel – Kossuthhoz fordult segítségért, aki el is ismerte panaszának jogosságát. Kossuth levelet írt Széchenyinek, kérte, járjon el méltányosan a külföldi állampolgárságú Ganz ügyében, „nehogy az panaszával a magyar név ellen oly sokak által szándékosan terjesztgetett gyűlöletességet fokozza, hiszen már balesete is a Magyarországon uralgó állapotok ellen fordítható". A válaszra ismét csak Széchenyi naplójából következtethetünk: „Kossuth Ganz ügyében levelet írt nekem, amely tisztelettudó szövegezésű, de a Közüdv Bizottság szellemében fogant. Elutasítom." Széchenyi később mégis fölülemelkedik személyes indulatain: alaposabban utánajár az ügynek, s visszavonja a szénszállításra vonatkozó tilalmat. Ganz üzeme virágzásnak indulhat.

A forradalom és a szabadságharc idején Ganz is kivette részét a fegyvergyártásból. A Honvédelmi Bizottmány megalakulása után Lukács őrnagy, a Honvédelmi Minisztérium tüzérségi osztályának vezetője levelet intézett az ország valamennyi fegyvergyártásra alkalmas öntödéjéhez, s fölszólította a tulajdonosokat, hogy haladéktalanul kezdjék meg az ágyúgyártást. Ganz, akinek műhelyében akkor már mintegy 60 ember dolgozott, megszervezte az ágyúöntést. Összesen hat darab ágyút készítettek, de mielőtt használatba vették, a Budára bevonuló császári csapatok lefoglalták azokat. Buda visszavétele után Ganz műhelyében újból megindult az ágyúöntés. A HM tüzérségi osztályának 1849. június 19-i jelentése szerint: „Ganz ágyúöntő ismét 3 db. 6 fontos ágyúcsövet öntött, melyek Nagyváradra küldendők." Azt is tudjuk, hogy valamennyi itt gyártott ágyú csövére rávésték: „Ne bántsd a magyart!"

A szabadságharc bukása közeledtén arra törekedett, hogy legalább öntödéjét megmentse az összeomlástól. Mivel az

ágyúöntésből származó tőkéjének jelentős része Kossuth-bankókban feküdt, tudta, ezektől gyorsan meg kell szabadulnia. 1849. június végén – Kossuth-bankókkal – kiegyenlítette a mintegy 4000 forintos adósságát, amellyel Andrássy György vasgyártulajdonosnak tartozott. Ganz a megtorlás első éveiben a pesti Pospesch-féle vendéglőbe húzódott vissza. Itt ismerkedett meg Heisz Jozefával, egy pesti késes mester leányával, akit néhány hét után feleségül is kért. Az esküvő után azonban az ifjú férjet letartóztatták, s az osztrák katonai hatóságok elé állították. Azzal vádolták, hogy együttműködött a Kossuth-féle honvédséggel. Ganz akkor felmutatta a HM tüzérségi osztályának hivatalos megrendelését; azt mondta, bár svájci állampolgár, igazi magyarnak érzi magát, magyar ruhában jár, de ő vasgyáros, ezért sohasem foglalkozott politikával, hanem mindig annak dolgozott, aki megrendelte az áruját. A katonai bíróság hadianyag rejtegetésért bűnösnek találta, és hat heti várfogságra ítélte. Befolyásos pártfogóinak közreműködésére azonban néhány napon belül szabadon bocsátották, és elengedték büntetését is.

Az elkövetkező időszakban főként az osztrák iparnak minden körülmények között elsőbbséget biztosító gazdasági törvények akadályozták a budai öntöde továbbfejlődését. Ganz az 1850-es évről például ezt írta szüleinek Svájcba: „Megint elmúlt egy év, és joggal mondhatom, hogy ez volt életem legnehezebb esztendeje. Ti nem is tudjátok felfogni, hogy miután már tekintélyes vagyonom van, ugyan miben lehetne még hiányom... Pedig a nagy gondok sokszor kétségbeesésbe kergetnek." 1853-ban végre túljutott a mélyponton, felismerte, hogy olyan termékeket kell gyártania, amelyek nemcsak a szűkös magyar piacokon, hanem az egész birodalom területén is keresettek. Figyelme egyre inkább az akkor föllendülő vasútépítés felé fordult. A vasúti kerekeket korábban kovácsolással készítették. Ganz – amerikai mintára – kéregöntéssel kísérletezett. Ez azt jelentette, hogy a forró fémet olyan kokillába (vasformába) öntötték, amely gyorsan elvezette a hőt, így az öntvény felső részén egy üvegkeménységű réteg keletkezett. Ezzel az eljárással a kovácsolásnál

olcsóbb, mégis ellenálló vasúti kerekeket lehetett készíteni. Ganz az 1867-es párizsi világkiállításon bemutatott egy 10 éve használt kereket, amelyen a legkisebb repedés, törés vagy kopás sem látszott. Az osztrák kereskedelmi minisztérium a találmányra kizárólagos szabadalmi védelmet adott, ami azt jelentette, hogy ezzel az eljárással az egész Monarchia területén csakis Ganz készíthetett vasúti kerekeket.

Úgy látszott, sok küzdelem után végre elérte élete álmát, nyugodtan, békében, anyagi gondok nélkül, megbecsülten tevékenykedhetett választott hazájában. 1860-ban Ferenc József is meglátogatta üzemét, három évvel később a budai városi tanács díszpolgárává választotta. 1867. november 23-án fényes külsőségek között megünnepelték, hogy elkészült a százezredik vasúti kerék. Alig néhány héttel később, miközben a család a Duna-parti palota ebédlőjében éppen a jól sikerült jubileumi ünnepségről beszélgetett, Ganz Ábrahám egyszer csak fölállt, kiment az udvari körfolyosóra, s innen – az első emeletről – levetette magát. Azonnal szörnyethalt. Mindenki értetlenül állt az eset előtt. Az újságok először véletlen balesetről cikkeztek. A feleség arra gondolt, hogy férje félt a családjában örökletesnek számító elmebajtól, s ezért választotta az önkéntes halált. (Igaz, gyakran panaszkodott főfájásról, ideges panaszokról.) De voltak olyanok is, akik a vállalkozás gazdasági helyzetének megingásáról suttogtak. (A hagyatéki leltár azonban több mint kétmilliós aktív tőkét regisztrált.) Mások szerint az idő tájt egy nagyobb szállítmányt kellett volna útnak indítani, de a nagy havazás és a Dunán megindult korai jégzajlás miatt késlekedtek, s Ganz örökké aggályoskodó természete ezt az apró „malheur"-t sem tudta elviselni. Valószínűnek látszik, hogy a gyáralapítással járó sok gond az eltelt évtizedek alatt fölőrölte szüleitől örökölt gyenge idegrendszerét, s a végzetes lépéshez elég volt néhány jelentéktelen körülmény szerencsétlen egybeesése is. Az általa alapított birodalom azonban szilárd alapokon állt. A kéregöntöde 1964-ig folyamatosan működött. Később, a leállítás után ipari műemlékké nyilvánították, s itt rendezték be az Öntödei Múzeumot.

A FRAKKOS BANDA

A Függetlenség című ellenzéki lap 1880. január 3-i számának első oldalán Herman Ottó dühös cikkel köszönti az újesztendőt. Így: „A közönséget egyre élénkebben foglalkoztatja ama 'kolosszális botrány', amely oly szomorú számla-lap gyanánt került a botrányévnek mondható 1879-ről 1880-ra. Hallatlan gazságok vannak ez üggyel kapcsolatban. A kompromittált egyének száma sokkal nagyobb, mint a lapok eddig közölt névjegyzéke után hinni lehetne. Itt is, ott is akad olyan ember, akit egy vagy más tekintetből a kompromittált körök is kímélnek, hogy 'ha majd szorít a csizma', ezeknek politikai, társadalmi vagy sajtóbeli összeköttetései által könnyítsenek bajukon. Több ügyvéd foglalkozik ez idő szerint a vádanyag oly módú rendezésével, hogy fegyvert kovácsoljanak belőle egyik vagy másik védencök érdekében, a hatalomhoz közelebb állók megrettentése árán. A kompromittáló iratok, jegyzőkönyvek, vádanyagok szét vannak kapkodva. Minden érdekelt egyén igyekezett ilyenek birtokába jutni... Az ügyészség ólomlábú vizsgálata a fészekben a jómadaraknak csak a hűlt helyét találta... Mert hát nálunk már ez így szokás, midőn sok és nagy gazemberekről van szó, akik támogatják és tolják a csalás rendszerének szekerét, s akiknek szövetsége fölér a hatalom csúcsáig."

Herman Ottó főfoglalkozását tekintve természettudós, alapvetően békés természetű: tanulmányt írt a többi között a rét zenevilágáról, a pókok szerelmi életéről és a halak értelmi képességeiről. Igaz, mellesleg a függetlenségi párt kiváló parlamenti szószólója is. Vitriolos újévi publicisztikáját az elmúlt évek botránysorozata indokolta. Még 1879-ben történt, hogy Bécsben azzal a váddal állították bíróság elé az ottani félhivatalos újság szerkesztőjét és egyik munkatársát, hogy jó pénzért kitüntetéseket, rendjeleket osztogat. A tárgyaláson azonban kiderült, hogy nem ők az igazi bűnösök, hanem Várady Gábor volt honvédtiszt, a magyar képviselőház első alelnöke, és még valaki, akit az ügyész egyelőre nem nevezett

meg, de gyorsan kitudódott, hogy ez az illusztris személy Zichy-Ferraris Viktor belügyi államtitkár.

Nem sokkal később Asbóth János képviselő (Asbóth Lajos fia) a Magyarország című lapban átfogó támadást indított a Tisza-kormány korrupciós rendszere ellen. Asbóth a többi között megírta, hogy Erlanger Viktor bankár százezer forintot adott Zichy-Ferrarisnak, hogy a bankház érdekében vesse latba hivatali befolyását. Mire a belügyi államtitkár azonnal „jellemtelen, aljas rágalmazónak" nyilvánította Asbóthot. A miniszterelnök először igyekezett megvédeni Zichy-Ferrarist, mivel az kiváló banki kapcsolatai révén sok pénzzel gyarapította a szabadelvű párt kasszáját. Végül maga a császár is beavatkozott a konfliktusba: Tiszának küldött táviratában jelezte, szerencsésnek tartaná, ha a belügyi államtitkár lemondana. Ebből aztán már mindenki megértette, jó lesz minél előbb megszabadulni a hírbe hozott hivatalnoktól. Károlyi „Pista" gróf kezdeményezésére Zichy-Ferrarist hamarosan kizárták a Nemzeti Casinóból is, és hiába hívta ki párbajra „rágalmazóit", azok megtagadták az elégtételt tőle. Csakhogy, ha Zichy a legfelsőbb körök jóindulatát elvesztette is, azért még kiváló kapcsolatokkal rendelkezett. Így sikerült elérnie, hogy a bécsi Jockey-klub vezetősége nyilatkozatot adott ki: ha Károlyi „Pista" nem ad elégtételt, kizárják. No, ennek már a fele se tréfa, Károlyi „Pistának" mégiscsak fel kellett vennie a „légy nélküli" pisztolyt. Tíz méterről lőttek egymásra: Zichy halálos sebet kapott, Károlyit pedig a párbajért a királyi törvényszék hatheti fogságra ítélte.

Alighogy elültek az egyik botrány hullámai, a honi sajtó egén máris újabb viharfelhők gyülekeztek. 1879 decemberében Verhovay Gyula megindította Függetlenség című lapját, amely a vártnál sokkal kevesebb példányban fogyott. Ezért a szerkesztőség örömmel fogadta Tarnóczy Gusztáv gépgyárost, a Kisbirtokosok Földhitelintézetének egykori bizottsági tagját, aki azzal vádolta meg a bizottság vezérigazgatóját, Végh Ignácot, hogy az alapítványokról nem vezet szabályos könyvelést, s fedezet nélküli zálogleveleket adott el a tőzsdén. Verhovay, a jeles törökpárti honatya (később antiszemi-

ta élharcos) Végh Ignácot minden szempontból megfelelő botrányhősnek találta, s ezért lapjában nagy teret szentelt az ügynek. Mivel pedig a vezérigazgatót városszerte jól ismerték piperkőc öltözködéséről (amikor később lefoglalták ingóságait, 126 öltönyt találtak a szekrényében), őt és bűntársait a Függetlenség „frakkos bandának" keresztelte el. Verhovay szimata nem csalt, a lap egyre jobban fogyott, a frakkos banda kifejezés pedig szállóigévé vált.

Ilyen előzmény után jelent meg Herman Ottó újévi cikke. A tudós polihisztor becsületére legyen mondva, hogy a feljelentő Tarnóczy Gusztáv nyilatkozatait sem hagyta megjegyzés nélkül. „Ez a bűntető feljelentés későn érkezett. Jobb lett volna akkor meghagyni a feljelentést feljelentésnek, midőn azt Tarnóczy úr először tette meg. (Aztán saját kezűleg visszavonta, mert megígérték neki, hogy az új intézet igazgatótanácsába beválasztják.) Akkor Tarnóczy úr nem tűnik fel abban a szánalmas világításban, mint a béres, ki akkor kiabálja ki gazdája előtt, hogy pajtása mennyit lopott, mikor összeveszett vele."

A történet ezután a korábbi botrányokban már kicsiszolódott fordulatok szerint folytatódott. A cikk megjelenése után néhány nappal a Függetlenség szerkesztőségében megjelent báró Majthényi Izidor kaszinói tag, s közölte, „a lap magatartása sérti a Nemzeti Casinóban uralkodó közvéleményt". Másnap már csak a báró két barátja tette tiszteletét a szerkesztőségben, de magukkal vitték Majthényi levelét, amelyben Verhovayt „jellemtelen rágalmazónak" nevezte. A főszerkesztő továbbra sem kételkedett abban, hogy az affér számos újabb olvasót vonz majd a laphoz, csakhogy azzal is számolnia kellett, hogy Majthényi az ország egyik legjobb céllövője. Nos, ezúttal sem hibázott: ellenfelét életveszélyes sérüléssel szállították kórházba. Verhovay nemzeti hős lett. Mindjárt a párbajt követő napon több ezres, főként egyetemistákból, fiatal értelmiségiekből, iparosokból álló tömeg vonult a Nemzeti Casino elé, s a „haldokló" Verhovayt éltette, a frakkos bandát pedig „abcúgolta". A tiltakozás erejére jellemző, hogy Thaisz Elek rendőrfőkapitány katonai erősítést

kért. Azon a napon a Függetlenség munkatársai még le tudták csillapítani a tüntetőket. Másnap azonban Verhovay állapota rosszabbra fordult, s a hírre megint több ezer ember gyűlt össze a kaszinó előtt. Thaisz először lovasrendőröket vetett be, de a tüntetők ezeket lerángatták a lovakról. Erre már a katonaság is kivonult, s a tömeg közé lőtt. Ketten meghaltak, tizennyolcan megsebesültek.

Végh Ignácot 1880. január 12-én, a Büchler kávéházban, reggelizés közben tartóztatták le. Igaz, az eljáró titkosrendőr kérdésére, hogy ő Végh Ignác vezérigazgató-e, németül azt válaszolta, hogy nem tud magyarul. Ennek ellenére letartóztatták, de ügye rövid időn belül elaludt. Az általa okozott tetemes kárt ugyanis valaki – állítólag a hitelintézet elnöke, gróf Festetics Pál – megtérítette. Jöhetett az újabb botrány.

SPANGA

Amikor Mailáth Györgyöt, az ország legfőbb bíráját, a magyar főrendiház elnökét, a közélet egyik legtekintélyesebb alakját egy éjjel brutálisan összekaszabolva, vérébe fagyva, holtan találják, a korabeli híradásokból nemcsak a megdöbbenés és a felháborodás indulatai érzékelhetők, de azok a hajszálrepedések is, amelyek a polgár biztonságérzetének – addig sebezhetetlennek hitt – burkán keletkeztek. Az országbíró halálának hírét inasa, Berecz József jelenti a rendőrségen. A nyomozók sietve kiszállnak a nagyúr Tárnok utcai, Dunára nyíló lakására. Azt látják, hogy a hálószoba melletti szalon erkélyének vasrácsára valaki hosszú kötelet csomózott. Rablógyilkosság? Mintha túlságosan is jól rendezték volna meg a véres jelenetet. A nyomozók gyorsan rájöttek, hogy csalás van a dologban: a kötélen ugyanis nem ereszkedhetett le senki, mert csomója nem szorult meg úgy, ahogyan egy ember súlya alatt meg kellett volna szorulnia. A gyanú az inasra és annak barátjára, Spanga Pálra terelődik.

Spanga menekül. Az inas és mások jól használható személyleírást adnak róla. A rendőrség hajtóvadászatot rendez. Spanga hol itt, hol ott bukkan föl; az országban minden valamirevaló településen látni vélik. Szaporodnak a bejelentések, a lapok példányszáma is meredeken emelkedik. (Címek a korabeli sajtóból: *Az üldözött; Spanga-fogás; Jaj a szőkéknek, hátha még fitos is az orruk...*)

Bécsben letartóztattak egy utcalányt, mert többen is látni vélték, hogy az előző éjszakát a rablógyilkossal töltötte. Az igazi Spangát végül Pozsonyban fogták el, s a pesti Fortunafogházba vitték. A nyomozást a főkapitány helyettese, Zsarnay vezette. Spanga és bűntársa, Berecz először „szívósan tagad". A lapok hírül adták, hogy Zsarnay kapitány maga is beköltözött a Fortunába, hogy bármikor folytathassa a vizsgálatot. Egyik éjjel azután Spanga hajnali fél háromkor vallani kezdett.

A lapok beszámolnak a vizsgálat minden mozzanatáról, véres, a ponyvaregényekből vett, ismerős fordulatokkal föltárják a fojtogatás és kaszabolás legapróbb részleteit is. Többen úgy tudják, hogy a nyomozás során visszaélések történtek, ezért menesztik Thaisz Elek főkapitányt. Lehetséges utódaként Zsarnayt emlegetik. Mire a belügyminiszter leiratot intéz a főkapitányhoz, hogy „azok a rendőrtisztviselők, akiknek szobájában hírlapírót látnak, rögtön felfüggesztetnek állásukból". (Egyesek szerint a leirat nem is a belügyminisztertől való, hanem Thaisz Elek intézte önmagához.)

A kormányhoz közel álló Ellenőr megszellőzteti, hogy Spanga vallomását veréssel csikarták ki. Kiderül, ez már a harmadik „fenyítő ügy", amely Zsarnay ellen a budapesti törvényszéknél folyamatban van. Parlamenti vizsgálat indul a Fortuna-fogházban, de mindent a legnagyobb rendben találnak. Thaisz Elek menesztése és Zsarnay utódlása egyelőre lekerül a napirendről.

Úgy hírlik, Spanga a börtönben emlékiratait írja. Lehet, hogy korábban több utcalányt is meggyilkolt. Netán kéjgyilkos? Névnapja alkalmából „Spanga Pál rablógyilkos úrnak" címezve „több víg bécsi hölgy" aláírással távirat érkezik számára a Fortunába.

Az Egyetértés publicistája méltatlankodik. „Kórság vett erőt a társadalmon. Gyönyörködik a hazaárulón, ha szellemes, megtapsolja a csalót, ha ügyes, rajong a gyilkosért, ha az kegyetlen és vad, s mohón szív magába minden hírt a férfi és nő közti viszonyról, ha az halállal végződik. Mintha elfásult volna a lelkek idegzete, s azt csak bűnnel, botránnyal, emberi testek és lelkek undokságainak feltárásával lehetne élénkebbé tenni."

Bezzeg más volt még a világ, amikor Deák Ferencet, a haza bölcsét támadta meg Hajnal Jancsi, a híres rabló. Eötvös Károlytól tudjuk, hogy miként is történt az eset. Deák éppen a biliárdszobában olvasgatott, amikor nekiszögezték a puskacsövet.

– Kicsoda az úr? Ha meg nem mondja a nevét, mindjárt agyonlőjük.

– Ha a nevem akarjátok, nincs szükségtek semmi fenyegetésre. Nem tagadom én el a nevemet soha. Deák Ferenc vagyok.

– Hátha hazudik az úr? – vetette közbe a betyár.

– Aztán neked mi a neved? – kérdezte Deák szigorúan.

– Az én igazi nevem Hajnal János.

– Nohát, tudd meg, Hajnal János, hogy Deák Ferenc nem hazudott soha.

A haramia most már leeresztette puskáját, s intett társának is. Azután levette a kalapját, végigsodorta bajuszát, s így szólott:

– Ne tessék neheztelni! A tekintetes úr ne féljen semmitől. Hallottam én már hírét a tekintetes úrnak.

És elszeleltek.

Bereczet és Spangát halálra ítélik. Thaisz Elek főkapitány a siralomházat egész éjjel katonákkal és rendőrökkel őrizteti, mert besúgói azt jelentik, valami készül. Kozarek hóhér reggel hétkor hajtja végre az ítéletet. Berecz a bitófa alatt is ártatlanságát hangoztatja.

– Verje meg az isten bíráimat! – kiáltja rekedten. Kürtszó és dobpergés nyomja el szavait. Spanga csöndes méltósággal viseli sorsát.

A siralomház előtt eközben kisebb tömeg verődik össze. Betörik a szomszédos házak ablakait és Spangát éltetik. Azután hazamennek.

Kánkánia főkötős asszonyainak titkos naplóiban és frivol álmaiban Spanga még gyakran visszatér. Írók kísértik emlékét. Úgy ül ott a századvég kávéházainak márványasztalánál, „mint egy rettegett cselekmény vad, bezárt lehetősége, mint valami lakatlan korallsziget a körülötte láthatatlanul locsogó értekezések végtelen tengerében” (Musil).

TURULMADÁR FENN AZ ÉGEN

A millenniumi készülődésben egyre nagyobb teret kaptak az őstörténeti kérdések is, főként az érdekelte az embereket, hogy a halzsíros ugor ősöktől származunk-e, amerre a *nyelvrokonság* szála vezet, vagy inkább a harcias, „államalkotó" lovas nomád türk népektől, amire Árpád magyarjainak kulturális öröksége vall. Szóval ugorok vagyunk-e vagy törökök?

A vita egyáltalán nem új keletű. A szkíta-hun-magyar rokonság gondolata már Anonymus gesztájában is előfordul, később Kézai Simon gyúrja egységes elméletté. A kiegyezés után „törökpárti körökben" elterjedt, hogy a finnugor rokonságot csak a Habsburg Birodalom terjeszti, hogy a „kuruc" magyarokat eltérítse dicső szkíta-hun múltjuktól és a békés finnugor atyafiság felé terelgesse őket.

A „háború" előzménye, hogy 1869-ben Vámbéry Ármin közzéteszi a *Magyar és török-tatár nyelvekbeli szóegyeztetések* című dolgozatát, amelyben elismeri ugyan, hogy a magyar nyelv finnugor eredetű, s a török elemek későbbi érintkezés vagy összeolvadás eredményei, de ezt a viszonyt „másodlagos rokonságnak" nevezi. Vámbéry érveire 1871-ben Budenz József válaszol, főként azt kifogásolja, hogy a szerző összehasonlításaiban gyakran nem a török szó alapjelentését tünteti fel, hanem a másodrendűt; pontosabban mindig azt az alakot választja, amelyik közelebb áll a magyar megfelelőjéhez.

Kezdetben tehát tudományos eszmecseréről volt szó. Amikor azonban tíz évvel később, 1882-ben megjelent Vámbéry újabb műve, *A magyarok eredetéről* szóló „etnológiai tanulmánya", amelyben azt kívánta bebizonyítani, hogy „a magyar fajnak az alapja, magja török, s ami kis szórvány itt-ott akad, az másodlagos, jövevény elem", kitört a háború.

Az ellenzék azonnal Vámbéry mellé áll. Ez idő tájt zajlik ugyanis a parlamentben a Bosznia és Hercegovina megszállását követő, úgynevezett bosnyák vita, amelyben az ellenzék sérelmezi, miért vesznek részt magyar katonák a balkáni harcokban. A hivatalos álláspont szerint a megszállást

stratégiai okok indokolják: a magyar honvédség a forrongó Balkánon csak így tudja garantálni tengeri kijáratunk, Fiume biztonságát.

Fiatal egyetemisták (főként jogászok) a „török atyafiak" védelmére hangos tüntetéseket szerveznek, élükön pedig ott találunk néhány kalandosabb lelkű képviselőt is. Főként ők szónokolnak a nagygyűléseken a „testvéri törökök" mellett, igaz, hallgatnak a százötven éves megszállásról, viszont köszönetet mondanak, hogy testvéreink befogadták a szegény bujdosókat: II. Rákóczi Ferencet és Kossuth Lajost. Ezután a tüntetők betörnek néhány kirakatüveget és megtámadják a kivezényelt rendőröket, de azok, talán a jelen lévő országgyűlési képviselők miatt, kitérnek a támadás elől.

A törökpárti mozgalom, mint a korszak egyik jellegzetessége, éppen úgy a függetlenségi párt balszárnyán keletkezik, mint a politikai antiszemitizmus, a korszak másik „tünemény e". Mindkettő a függetlenségi eszme „káros kifolyásának" tekinthető, s – miként arra Barabás Béla, a párt elnöke emlékirataiban rámutat – a két csoport megerősödése a „véresszájúak utcai uralmához vezetett". Az antiszemiták és a törökpártiak táborában jórészt ugyanazokat az ellenzéki honatyákat találjuk, akik nem ódzkodnak semmiféle „kalandtól", csak hogy beszéljenek róluk; pisztolypárbajra hívnak neves személyiségeket, alapítványi pénzeket sikkasztanak, vagy éppen megverik képviselőtársukat a parlament folyosóján.

Verhovay Gyula – antiszemita élharcos és törökpárti honatya – például mindhármat megteszi. Lapjában, a Függetlenségben, amely mindig élen jár a jótékonysági akciókban, gyűjtést hirdet Arany János szobrára, a 48-as honvédek emlékművére és a bukovinai csángó „fajmagyarok" hazatelepítésére. Az összegyűlt pénz nagy részét aztán a „fajtáltos" elsikkasztja. (Ő maga az effajta magatartás képviselőit a „hétköznapi élelmesség vezérgörényeinek" nevezi.)

A függetlenségi párt „véresszájú" utcai harcosai mint tudományos bunkósbotban, fantáziát látnak Vámbéry elméletében is, mert sikerrel forgathatják a „liberális labancok" ellen. Egyaránt tiltakoznak a zsidók túlhatalma és a békés,

szemlélődő, halzsíros (és fokhagymaszagú!) atyafiság ellen. Az államalkotó tiszta keresztény nemzeti eszmét, valamint a harcias, török rokonokat választják, és söprűt mutatnak az idegeneknek, ami némiképpen ellentmond Szent István befogadó politikájának, de az utcán, mint tapasztalták, rövid és tömör érvekre, nem pedig tudományos elmélyültségre van szükség.

Az antiszemita és törökpárti lovagok kacagányos Árpád apánkat, ki az itt élő szlávokat, oláhokat rabigába hajtotta, példaképül választják, s acélos izmainak, átható tekintetének (sasszem, sasorr!), méltóságának és hatalmának szimbólumaként fölröppentik nemzetünk egére az Árpádok címermadarát, a turult is. Azt csak később veszik észre, hogy a török rokonsági szál egészen másfelé vezet, mint amerre egy „népnemzeti antiszemitát" vezetni kellene. A magyarok ugyanis a honfoglalás előtt valóban együtt éltek a türk (ótörök) eredetű kazárokkal, Levedi maga is kazár méltóságot viselt, s kazár hercegnőt vett feleségül. Csakhogy a kazárok áttértek a zsidó hitre, s ez bizony a törökpártiak szemében jócskán csökkentette államalkotó érdemeiket.

PÁRBAJ

Korábban soha nem fordult elő, hogy magyar képviselő képviselőtársát a parlamentben tettlegesen bántalmazta. Most ez is megtörtént. Egy szemtanú, az Egyetértés parlamenti tudósítója így számol be az eseményről: „Érdekes volt figyelemmel kísérni Istóczyt a szónoklat alatt. Látszott rajta, mennyire igyekszik indulatba hozni magát, s mint intézi beszédének némely fenyegetőbb passzusait Wahrmannhoz – az lévén a hozzá legközelebb ülő zsidó. Wahrmann válaszában hűvös és tárgyilagos volt. Beszédét élénk helyeslés fogadta."

Wahrmann ezután kiment a folyosóra és ott sétálgatott. Később a könyvtárszobában olvasta az aznapi lapokat. Ott érte utol Ónody.

– Ön megsértette Istóczy képviselőtársamat, ezért elégtételt kérek.

Wahrmann azt felelte, hogy képviselői minőségében, nyílt ülésen elmondottakért lovagias elégtételt adni nem köteles. Erre bejött az ajtóban várakozó Istóczy is.

– Ön engem megsértett, s elégtételt adni nem akar. Ezért én önt ezennel hitvány gazembernek nyilvánítom.

Wahrmann nyugodtan válaszolt:

– Én pedig az ön által használt címeket önre visszahárítom.

Istóczy akkor botjával rásújtott Wahrmannra. Idézzük ismét a szemtanút: „A magából kivetkőzött képviselőt a közelben tartózkodó társai fogták le... Úgy értesültünk, hogy a törvényhozásban igen nagy a felháborodás, hogy Istóczy egy félvak embert párbajra kényszerít. Az országgyűlés zárt ülésén többen azon nézetüknek adtak hangot, hogy a törvényhozás így a kocsmai nívóra száll le...

Még égtek a lámpák a nagyteremben és a folyosókon, de a képviselők már búcsúzkodtak. Istóczy ott sétált a folyosón, izgatottan, hátracsapott cilinderrel a fején. Ott volt még Wahrmann is. Feszültség vibrált a levegőben. Senki sem akart hazamenni, nehogy kimaradjon valamiből. Akkor

Odescalchi herceg és Kovách László képviselő Istóczyhoz lépett.

– Megbízónk, Wahrmann képviselő úr nevében párbajra kérjük önt.

Istóczy szó nélkül elfogadta a kihívást. Segédként Ónody Gézát és Hentaller Lajost nevezte meg. A párbajra, úgy tudjuk, holnap, a hajnali órákban kerül sor."

Másnap az Egyetértés vezércikkben foglalkozik a parlamentben történt, példa nélküli inzultussal. „Végére kell járni azon marakodó, ádáz és becsülettipró modornak, melyet némelyek a politika cégére alatt űznek. A botrány hőseit ki kell űzni a parlamentből – és a közéletből!" A lap június 14-i számában *Párbaj akadályokkal* címmel részletesen is beszámol az esetről, s a cikkben mintha a humor elemei is megcsillannának.

„A felek segédeikkel lassú léptekkel elindultak Martonvásár irányába, várván, hogy a Hentaller által megrendelt kocsik előálljanak. Szemközt az úton négyes fogatán Hollóssy Károly országgyűlési képviselő és szomszédos baracskai birtokos tartott felénk.

Brunswick kastélya előtt a társaság megállapodott, s Odescalchi Gyula bement a grófhoz, hogy megkérdezze, nem engedné-e át a kastély parkját egy órára – és a tudvalévő célra. A gróf azonban kijelentette, tekintettel a nép hangulatára, nem tehet eleget a kérésnek. Ezalatt a nép, mintha csak a gróf szavainak akarna nyomatékot adni, a kastély előtt csoportosulni kezdett, amin nem is lehetett csodálkozni, mert két megyei pandúr, fegyverrel a vállán, ott sétálgatott fel s alá.

A párbajozó társaság tehát jónak látta, ha kocsira ül és elhajt. A leghátul utazók azonban csakhamar észrevették, hogy egy kocsi követi őket. Azt is látták, hogy az a két pandúr ül rajta, aki a Brunswick kastély előtt ácsorgott. A szervezők megállították a kocsisort, mire a pandúrok kocsija is megállott. Akkor Kovách és Ónody odament a hatósági emberekhez.

– Miért állanak kendtek meg? – kérdé Kovách.

– Hát az urak se mennek!

– Úgy hát minket követnek.

– Igen.

– És meddig fognak követni?

– Az a rendeletünk, hogy az ercsi határig kövessük az urakat.

Akkor hát – *avanti!* Mielőbb el kell érni az ercsi határt. Hajtottak keményen, de a pandúrok még mindig ott voltak a nyomukban. A négy izraelita két lova már alig bírta az iramot. Pedig mindenképpen le kell ráznunk a pandúrokat, különben borulat akadályozza meg a párbajt, mondák Istóczy emberei. Végre a kocsisor megállott a savanyúrét előtt. Ónody felszólította a feleket, hogy béküljenek ki, de tagadó választ kapott. Akkor Odescalchi és Hentaller kimérték és esernyőkkel megjelölték a 25 lépés távolságot, a feleket pedig felvilágosították a párbaj feltételeiről. Azzal átadták nekik a megtöltött pisztolyokat. Odescalchi adta meg a jelet. A két lövés majdnem egyszerre dördült el, s arra a kérdésre, hogy történt-e valami baj, mindkét fél tagadóan felelt. Igaz, Istóczyt zsidó részről nem fenyegette különösebb veszély, mert Wahrmann – mielőtt elsütötte volna revolverét – egy teátrális gesztussal megvált szemüvegétől, enélkül viszont semmit sem látott. (Bár a szakértők azt is mondják, hogy ezek a Komjáthy-féle, 'légy nélküli' pisztolyok arról nevezetesek, hogy velük emberben kárt tenni nem lehet.)

A segédek kezet szorítottak a felekkel. Istóczy és Wahrmann azonban hidegen és ridegen távol maradt egymástól. Ónody néhány szóval ajánlotta a kibékülést, de Wahrmann tagadólag intett, Istóczy pedig mondá:

– Maradjunk a régiben!

A szokásos kézszorítás tehát elmaradt, s a felek mint ellenfelek váltak el. Ezután a társaság visszaindult az országútra, s beszálltak az ároknál várakozó kocsikba. Úgy tudjuk, hogy Istóczy és Wahrmann hívei is Baracskán ebédeltek."

A politikában a párbaj valószínűleg azért terjedt legalább olyan rohamos gyorsasággal, mint az orfeumokban a „lábemelés művészete", a kánkán, mert alkalmas volt, hogy a

szemben álló felek lebegtessék, sterilizálják, hatástalanítsák közéleti konfliktusaikat. Csakhogy a légy nélküli (hatástalanított) pisztolyok kedélyessége mögött már a társadalom enyhe mérgezettségének tünetei is érzékelhetők: még abban az évben az országgyűlés közgazdasági bizottsága titkosan szavazott tagságáról. Wahrmann, akit tavaly csaknem egyhangúlag választottak a bizottságba, most a 214 szavazat közül csak 136-ot kapott.

BÁDOGPOKOL

Gárdonyi Géza éppen a millennium esztendejében hagyja ott a Magyar Hírlapot, hogy a nagy mesterek nyomdokaiba lépve végre megszabaduljon az „újságírás napi robotjától". Óvatos ember lévén azonban a havi négy tárcáért és a két Göre-levélért járó száz forintot nem találja elég biztosítéknak a megélhetéshez. Ez idő tájt történik, hogy földije és barátja, Bródy Sándor elviszi őt Jókai szalonjába. Itt megismerkedik Jókai vejével, Feszty Árpáddal.

Feszty akkor kezdett a honfoglalási körkép megfestéséhez, s hogy a szélesvásznú szuperprodukciónak minél nagyobb visszhangja legyen, sajtótitkárt keres. Gárdonyi elvállalja a felkínált állást. A jövőben az ő feladata lesz, szól a megállapodás, hogy önálló képeslapokon is megjelentethető autogramokat gyűjtsön a híres látogatóktól, a nagyobb újságok számára pedig riportokat készítsen a körkép születéséről. Így azután nevezetes Göre Gábor bíró úr leveleiben is gyakran „említődik" a nagy látványosság, a városligeti csarnok, ahol fehér lovon Árpád apánk, körülötte vezérei, alant pedig a honfoglaló nép látható.

Gárdonyit megihlette a Feszty-körkép. Ennek mintájára szeretné elkészíttetni a maga Dante-körképét. Már régen foglalkozott az *Isteni színjáték* fordítgatásával. Babits műhelytanulmányában meg is említi Gárdonyi fordítási kísérleteit, de inkább csak mint kuriozitást, amely „nyelvileg sima, de zamattalan, s komikus neologizmusok terhelik".

A Dante-körképet Gárdonyi a millenniumi kiállításon akarja bemutatni. Az ünnepi felhajtásban akad is rá kivitelező. Kőművesek, lakatosok, festők dolgoznak a különleges „bádogbarlangon". Bejáratánál pedig, legalábbis az író tervei szerint, ott harsog majd Dankó Pista indulója: *Azt hallottam, Budapesten / megnyílott a Pokol. / Vigyázzon kend, komámasszony, / nemsokára meglakol.*

Feszty Árpádné így írja le a Gárdonyi álmodta Dante-körképet: „Bádogbarlangokban, bádogsziklákon, vörös fényű villanykörtékkel megvilágított, bádogfantáziával megrajzolt, bádogból kivágott bádogkárhozottak gyűjteménye volt. Szegényes bádogpokol. Mint valami barlangvasút."

A bádogpokol csúfosan megbukott, s ez alapjaiban rendítette meg Gárdonyi anyagi helyzetét. Nem tudta kifizetni a mesterembereket s a lapokban közzétett hirdetések díját, ezért minden ingóságát, könyveit, kéziratait, bútorait, ruháit lefoglalták.

Gárdonyi azonban nem nyugszik bele a kudarcba. A Feszty-körkép hatására újabb vállalkozásba fog. Élő, eredeti szereplőkkel fehérló-áldozatot akar bemutatni a Vérmezőn. Először versben írja meg az eseményt, majd toborozni kezdi az élőkép szereplőit.

Az a szándéka, hogy az ország különböző tájegységeiből hív vendégeket. Főként parasztokat, kisbirtokosokat. „Jöjjenek ősi ruhájukban, lovaikkal, bivalyaikkal, ökreikkel, asszonyaikkal, gyerekeikkel, batyujukkal, hogy minden eredeti, igaz és hű legyen. Táltosok áldozzanak, hegedősök hegedüljenek, fiatal párok ősi táncot járjanak... Na, nem! – teszi hozzá Fesztyné. – Hogy a magyar paraszt egy hétig, családjával együtt, mutogassa magát, olyan nincs. Olyan bolondságot egyik öregapja se csinált, ő se fog."

Gárdonyi ezzel az ötletével is megbukik. Úgy látszik, egy pillanatra őt is elkapja a millenniumi ünnepség láza, de aztán gyorsan kiábrándul a „jubileumi komédiából". Látja, amint Ferenc József, a „király", aki oly sokáig elkerülte a „rebellis magyarokat", most díszes hintókísérettel jön-megy a városban; kipróbálja az Andrássy út alatt futó új földalatti villamost, fölavatja a róla elnevezett hidat, végigkocsikázik a Nagykörúton, s a kedvéért lépten-nyomon leállítják a forgalmat.

A Vérmezőn Gárdonyi táltosainak fehérló-áldozata helyett Ferenc József jár népének kedvébe. Nagy ökörsütést rendeztet, s 8-10 hektós hordókból osztatja az ingyenbort boldog-boldogtalannak. Gárdonyi a kezdeti lelkesedés után

hirtelen megcsömörlik; naplójában így számol be a millenniumi kiállítás megnyitásáról: „Az egész város örömmámorban úszik. A kocsmákban, kávéházakban hangosan ünnepel a nemzeti szólamokkal és szeszekkel kábított tömeg. Én bizony nem húztam frakkot. Utálattal néztem végig, a német família mint fogadja 'Magyarországom' hódolatát. A király – kopasz saskeselyű – vörös kucsmában és fehér ködmönben. A királyné feketében. Árpád ivadékai részint téli prémes magyarban, részint nyáriban. Keverve cilinder és frakk. Főképpen a kereskedők voltak díszmagyarban, meg a grófok, mágnások. A király beszédétől meg a Gotterhaltétól rosszul lettem. Ebéd után betegen feküdtem le."

MAJÁLIS

1873-ban, a húsvéti nagy bécsi világkiállítás magyar termében, már a hivatalos megnyitó előtt két kép keltett igazi feltűnést. A Pesti Napló bécsi tudósítója írja: „Vannak ott kitűnő képek, ezek közül különösen kettőt említünk: Munkácsy *Éji őrjárat*át (!) és Szinyei *Majális*át... Szinyei képén a kolorit meglepő: csupa tűz, csupa élet, a lángész vakmerősége hullámzik rajta át. Kár, hogy a feldolgozott tárgy rémítően prózai. Modern pantalónban, zubbonyban, felöltőben mulatozó emberek! Egy modern majális! Lehet-e köznapibb anyag a világon? Ha Szinyei nagyszerű színeihez méltóbb szöveget ád, ma több chance-a lehetne arra, hogy versenytársait legyőzze."

Munkácsy és Szinyei: két vetélytárs? A Párizsban élő, ünnepelt festőfejedelem és a Münchenben alkotó, alig ismert kolorista különös találkozása Bécsben. Két korszakváltó kép karnyújtásnyira egymástól. A sötét tónusú, komor, feszültségekkel terhes „nemzeti festmény", az *Éjjeli csavargók* és a derűsen vibráló, mozgalmas, gyengéd gesztusokra felfűzött „plein air" csoportkép, a *Majális*. A nagyvilági „atelier" mesterséges fényeinek kiszámított, színpadias kontrasztja és a napfényes, felvidéki táj szelíd harmóniája. A súlyos, bitumen alapozású drámaiság és a vizes firniszen átcsillanó, könnyed áhítat. (Szinyei, miként Munkácsy, maga is megpróbálkozott a bitumen alapozással; a *Vadgesztenyefa-tanulmány* így készült, de amikor a kiszáradás és az elsötétedés első jeleit érzékelte, megrettent, s festőtársával ellentétben nem használt többé szurok alapot.) Munkácsy és Szinyei. Az egyik minden erejével és tehetségével az „uralgó" divatba kapaszkodik, a másik, belső energiáit föllobbantva, ember és természet kapcsolatában maga teremt új „divatot". Az egyik takarékos, örökké elvárásokhoz igazodik, a másik tékozló, mindent egy lapra tesz fel. Két magatartás, két világ. A létezés két formája. Szemtanúk szerint még a bemutató előtt „a két kép, mint két szikrázó penge egy pillanatra megérinthette egymást", aztán elváltak útjaik.

Szinyei képe csak rövid ideig maradhatott a magyar teremben: a német rendezők – listájuk alapján – keresni kezdték a náluk is nyilvántartott *Majálist*, s amikor megtalálták, a magyar teremből azonnal átvitték a német szekcióba. (A bajor kulturális minisztérium egy rendelete szerint a müncheni festőiskolák növendékeinek német földön készült képeit a német anyaggal együtt kellett bemutatni.) Szinyei bátyja, Zsigmond, aki ez idő tájt szintén Bécsben járt, június 5-én kelt levelében megdöbbenve írja haza szüleinek: „Pali nagy képe – nem tudom, mi oknál fogva – néhány nap óta a német osztályban függ." Amikor Szinyei meglátta a „lehetetlen magasságba akasztott" képét, panaszt tett a kiállítás rendezőinél, akik – miután meggyőződtek arról, hogy „az elhelyezőt határozott rossz akarat vezette" – a festményt, a művész kérésére, azonnal kiadták. (A kiállítási szabályzat erre egyébként nem adott lehetőséget, így feltételezhetjük, hogy Szinyeit valóban méltánytalanság érte, amit a rendezők is elismertek.)

Hogy igazából mi történt a *Majális*sal 1873-ban, a húsvéti verniszázs előtt, arról Telepy Károly, a magyar terem rendezője – évekkel később – így nyilatkozott: „Az, hogy Szinyei *Majális*át a bajor osztályban nem állították ki az őt megillető helyen, ennek oka nem a mű kevésre való becsülése, de éppen hatalmas ereje volt. Tigrist nem lehet macskák közé bocsájtani, mert felfalja őket." (Telepy a magyar teremben ügyesen oldotta meg a tigris-macska kérdést: Szinyei képét úgy akasztotta a főhelyre, hogy közben a többi képtől el is különítette.) Szinyei Merse Anna művészettörténész úgy véli, hogy dédapja az 1873-as bécsi világkiállításon történteket súlyos kudarcként élte meg, és ezek az események utóbb alapvetően meghatározták művészi karrierjét. „Történelmietlen továbbgondolásra csábít annak boncolgatása, mi lett volna, ha a *Majális* ott maradhatott volna, ahová alkotója szánta, a magyar teremben, s ahol megbecsülték a kép értékeit."

A Tigris 28 éves volt ekkor. Tanulmányait már két éve befejezte a müncheni Piloty-iskolában, már nem kellett a közös műteremben faunokat és gipsztorzókat festenie, s miután

megszabadult az akadémia tematikus és stiláris kötöttségeitől, már megfestette az *Anya és gyermekeit,* elkészült a *Hinta* és a *Ruhaszárítás* vázlatával. A *Hinta,* ez az alig 54x43 cm-es remekmű Szinyei talán legmerészebb képe, ezzel került legközelebb az impresszionizmus színkezelési technikájához anélkül, hogy magának az impresszionizmusnak a létezéséről tudott volna. „Így lettem én a francia festők utánzója, mielőtt még tőlük egyetlen képet is láttam volna" – írja később önéletrajzában. (Renoir egyik főműve, amely szintén a *Hinta* címet viseli, csak mintegy négy évvel később készült.) Míg a *Hinta* és a *Ruhaszárítás* szokatlanul újszerű színvilága (ecsetkezelése) jelenti az előtanulmányt a *Majális*hoz*, az Anya és gyermekei*ben azt próbálta ki, hogyan lehet harmonikus egységbe komponálni embert és tájat. Ezen a képen jelenik meg először a *Majális* jellegzetes kompozíciós eleme: a „függőleges rét". Szinyei életrajzában említi, hogy müncheni kollégái szívesen élcelődtek vele: „Sinai mit der senkrechten Wiesen" (sic! – Szinyei, az ő függőleges rétjeivel.)

Szinyei, mielőtt hozzákezdett a *Majális*hoz, egy esztendőt Jernyén töltött, a családi birtokon. Otthon alig festett, de nagyokat sétált. Önéletrajzában írta szülőföldjéről: „Hozzá vagyok nőve, nemcsak a szememmel, hanem a lelkemmel is látom; nagyon szeretem, mert nincsenek benne szertelenségek, nincsenek félelmetes vad sziklák és nincsenek egyhangú lapályok sem; a természet szelíd, színes és kedves." Még Jernyén veszi az 1873-as évi bécsi világkiállítás festészeti bizottságának felkérését, hogy ő is küldje majd el műveit a rangos tárlatra. 1872 május végén visszaindul Münchenbe, s mindjárt nekilát, hogy a nagy kép jellegzetes, lejtős domboldalát, a *függőleges rét*et – emlékezetből fölvázolja.

*A Majális*on 1872 júliusától 1873 márciusáig dolgozott. Közben megismerkedett földijével és szegről-végről rokonával, a kissé hóbortosnak tartott szepességi földbirtokossal és festővel, Gundelfinger Gyulával. Olyannyira összebarátkoztak, hogy Gundelfinger föl is ajánlotta műtermét Szinyeinek, aki – miután visszatért Münchenbe – még nem talált megfelelő atelier-t. Gundelfinger két csinos, fiatal hölggyel tűnt fel

a müncheni művészvilágban. A két testvér, Probstner Mária és Zsófia gazdag lőcsei cipszer családból származott, s korán árvaságra jutott. (Apjukat, Probstner Adolfot hosszú börtönbüntetésre ítélték, mert lelőtte legjobb barátját, amikor az figyelmeztette, jobban kellene vigyázzon szép feleségére. Az apa később a börtönben felvágta ereit, anyjuk is korán meghalt.) Gundelfinger, a népes rokonság ellenében, először gyámapaként igyekezett megvédeni a lányok örökségét, később az idősebbik testvért, a 17 éves Máriát feleségül is vette, hogy így nagykorúsítsa, s ezzel egyszerűsítse a hagyatéki eljárást. Szinyei beleszeretett a szép Máriába, tudjuk, hogy a *Majális* fehér ruhás lányalakját róla mintázta. (A másik nőalak ruháját – a rózsaszínt – is Mária kölcsönözte egy hivatásos modellnek.) Szinyei hamarosan megkérte Mária kezét, de ő, mivel névházasságban élt Gundelfingerrel, s az idő tájt Szirmay Alfréd földbirtokos udvarolt neki, kikosarazta a fiatal művészt. Úgy látszik azonban, Szinyei hamarosan megvigasztalódott, mert szerelmét átruházta Mária húgára, Zsófiára. A fiú először rajongva ír szüleinek Zsófikáról, de amikor az apa válaszlevelében G. Gyula és a Probstner lányok rossz hírére emlékezteti, elhallgat. Sőt, az engedelmes fiú gesztusával igyekszik megnyugtatni szüleit: „Gundelfingeréket illetőleg hála Istennek egész nyugodtak lehettek, mert amennyire az illem csak engedi, kerülök minden közeledést, néha meglátogatom őket, de semmi tovább."

Sűrű hónapok ezek Szinyei életében. Miközben korábbi munkáinak, főként az *Anya és gyermekei*nek, *a Ruhaszárítás*nak és a *Hinta*nak az újításait felhasználva, már érett művészként, minden erejével nagy képén, a *Majális*on dolgozik, szövevényes érzelmek fonják körül. Ki sem mozdul a műteremből, ott áll ugrásra készen szemben a vászonnal, három lépés előre a képhez, három lépés vissza. Így megy egész nap. Résnyire húzott szemmel mérlegel, újra és újra sorra veszi a részleteket, újra és újra végigfut a rét, a felhők, a ruhák foltjain, finoman igazít, hogy minden pillanatban újrateremthesse a vibráló fények és szelíd árnyékok összhangját. A szétlobbanó látványt érzékei hálójával igyekszik mindig új egységbe fogni. „A

természet után nem is dolgozhattam, hanem annál erősebben ébredtek fel impresszióim, emlékezéseim. Oly erős volt a memóriám ez időben, hogy emlékszem, amikor egy piros virág alakját igyekeztem magamban felidézni, és véletlenül a puszta falra tekintettem, annak a zöld sziluettjét láttam, vagyis a complémentaire színt, amelyet erős nézés után érzékel az ember."

Esténként rendszerint a Franziskaner Kellerben sörözik a barátaival. Böcklin, a bázeli festő áll hozzá legközelebb, neki tetszik a *Majális* élénk színvilága, biztatja is Szinyeit: „Zöldebbre, még zöldebbre! Gyújtsd föl a színeket!" Ő tanácsolja Szinyeinek, hogy ne kínlódjon „természeti stúdiumokkal", hanem fessen „hasból". Egy másik kollégája, Josef Brandt lengyel festő viszont kifogásolja az alakok hivalkodóan divatos ruházatát, és hiányolja a kép mögül a komoly történetet. Az idő tájt Münchenben – az akadémiák környékén – a modelleket vagy történelmi kosztümbe vagy népviseletbe illett öltöztetni, a képnek pedig általában valami mesélhető, dramatikus történetet kölcsönöztek. Szinyei szakított a történeti festészettel, s ezzel együtt mindenfajta novellisztikus hagyománnyal, nem akart tragédiákat elbeszélni, sem társadalmi feszültségeket ábrázolni. Szinyei nem részletez, nem irodalmiaskodik, nincsenek előfeltevései, elfogulatlan, friss lendülete magával ragad. Ő a tájat varázsolja emlékezete segítségével a műterembe, míg a francia festők – igaz, évekkel később – modelljeiket viszik ki a szabadba. Az ő plein air képeinek újdonsága éppen abban állt, hogy minden dramatikus szöveg helyett, csupán a színek erőteljes fölizzításával újra összeforrasztja az embert a természettel, s ezzel visszaállítja bennünk az érzékelés ősi szabadságát.

Amikor márciusban elkészült a *Majális*sal, még mielőtt továbbküldte volna a képet a bécsi világkiállításra, bemutatta a müncheni Kunstvereinben is. Részlet az apjának írt levélből: „Örömmel mondhatom, hogy az itteni publikum lármát üt vele, sokat beszélnek róla, dühösen gyalázzák és dicsérik, minden oldalról gratulálnak, bár ennek örülök, de azért mindez nem vakít, mert ismerem a publikumot és szeszélye-

it, sőt ismerem saját értékemet is…" Szinyei érzi, hogy életének nagyon fontos (ha nem a legfontosabb) szakaszát hagyta maga mögött. A próbát kiállta, a nagy kép – mint egy sokszínű, ragyogó ásványi kristályszerkezet – harmóniába rendezte az elmúlt hónapok küzdelmeit. Egyetlen lendülettel akarja megváltoztatni addigi életét: úgy tervezi, még a nyáron megnősül, a *Majális*t a világkiállítás után azonnal eladja, ebből rendezi adósságait, s ezután feleségével – követve barátja, Böcklin példáját – a napfényes Firenzében telepedik le. Szakállat növeszt, a robusztus alak – legalábbis a fényképek tanúsága szerint – erőt sugároz, de leveleiből tudjuk, hogy a lendület mögött most is ott lapul a kétségbeesés. Megint mindent egy lapra tesz fel, a nagy kép mintegy fókuszálja legfőbb vágyait, „csakis ebbe helyezem reményemet, úgy a sikerre nézve, mint anyagilag", írja egyik levelében. Addig is, sürgős anyagi ügyeit rendezendő, kénytelen újra apjától pénzt kérni. Íme Szinyei Merse Félix, a Kossuth-szakállas (a fiánál nem kevésbé robusztus) atya válasza: „Édes fiam! Elébb, mint sem reméltem, képes vagyok neked pénzt küldeni. 200-300 frtot kértél, én tehát ezen két somma közti differenciát felezvén 250 frtot küldök. Talán beéred ennyivel, míg ismét jobb kedvbe jössz, s a véna megered. Csak újból is arra kérlek, ne csüggedj! Ne duzzogj! A duzzogás és a dacolás csak neked árt, a műkereskedők megélnek nélküled is, hanem te nem élhetsz nélkülök. Ergo: az okos ember ilyenkor vállat von, s mosolyogva új képet kezd, s ennél az elfogadott, uralgó ízléshez alkalmazkodik."

Csakhogy Szinyei még nem tud az *uralgó* ízléshez alkalmazkodni, még úgy hiszi, ő is a divatteremtők közé tartozik. Amikor a „rossz akasztás" miatt visszaveszi képét a bécsi világkiállításról, egy elszánt gesztussal igyekszik megőrizni a korábbi hónapok lendületét; úgy dönt, hogy a *Majális*t a budapesti Nemzeti Múzeum Képcsarnokának ajándékozza. Döntése hősies, mondhatnánk: Don Quijote-i (gyakran emlegette: az egész világ egy nagy donquijotéria). Szinyei büszke, de nem elbizakodott, egyszerűen tudatában van nagy képe értékeinek. Ha nem akar kicsinyes alkudozásokba bocsátkoz-

ni, amelyekből – tudta jól – csakis ő húzhatja a rövidebbet, nincs más választása. Ez az egyetlen út, amelyen még – méltóságát megőrizve – visszavonulhat. „Felajánlottam Pulszky Ferencnek – írja önéletrajzában – ajándékképpen, feltételül csak azt kötvén ki, hogy a kép jó helyen helyeztessék el. Erre Pulszky félvállról azt felelte: csak küldje fel a fiatal ember, majd meglátjuk micsoda kép az!... Legjobb képem még ajándékba sem kellett!" Bezáródott az utolsó kapu is, így aztán a *Majális* útja Münchenből Bécsen át egyenesen Jernyére vezetett. Szinyei – anélkül, hogy a szakma igazából megismerhette volna – korszakalkotó képét mintegy tíz esztendőre maga vonta ki a művészeti élet vérkeringéséből.

Tíz esztendei, önkéntes száműzetésre ítéltetett. Atyjának betegsége (egyre súlyosbodó májrákkal kínlódott), később feleségének terhessége miatt lassan szertefoszlott a firenzei utazás terve is. (A hosszú ideig mintegy 25 ládában őrzött útiholmit végleg kicsomagolják.) Még megfesti újdonsült feleségének képmását *(Lilaruhás hölgy),* de ez már nem plein air kép, mindenképpen visszalépés a *Majális* magával ragadó, varázslatos harmóniájától. Talán a jernyei szalonból spanyolfallal sebtiben elkerített szűk, alkalmi műterem nem kínált a képkivágáshoz megfelelő távlatot, s a világítás sem volt megfelelő, a túlságosan éles fény miatt a festő „elveszíthette palettájával a kontaktust" (legalábbis ő maga így vélte), ezért kelnek önálló életre a részletek, ezért lesz kissé merevebb, akadémikusabb a *Lilaruhás hölgy, mint a Majális* finom gesztusokkal építkező kompozíciója. Ugyanebben az évben készült gyermekének arcképe *(Csecsemő Félix),* aztán évekig nem is vesz többé ecsetet a kezébe. Betegeskedő apja helyett főként ő intézi a gazdaság ügyeit, s a jernyei park végében elkezdi építeni saját házát. Nagy figyelemmel irányítja a kőművesek és az ácsok munkáját.

Szinyei Merse Félix hosszú szenvedés után 1875-ben halt meg. Az apa halála után a fiú egy pillanatra úgy képzelte, visszatérhet a festéshez, de aztán újabb gyermekük születése s a gazdaság gondjai megakadályozták ebben. Három évvel később, egy tavaszi napon, sógora, aki minden technikai

újdonságért lelkesedett – fényképezett és csillagászati távcsöveket készített – nagy családi izgalmak közepette léghajóra szállt. Ez az élmény csábította Szinyeit újra a festőállvány elé. A *Léghajó* című kis remekén végre megint megvillan a *Majális* festőjének varázslatos megjelenítő ereje. Mintha mégis sikerülne: „Legyőzzük a gravitációt!" Gundelfinger Gyula írta Zsófikának: „Kérlek, serkentsd mindig munkára, amint ezt nem egy kiváló mester felesége tette, mint pl. a német Düreré is... Te azt írod: Pali most több képpel egyszerre akar fellépni, s ha ezekkel sem arat sikert, teljesen szakít a festéssel s egészen a jernyei gazdaságának fogja szentelni életét. Az Isten szerelmére! Milyen gyermekes gondolkodás ez! Mindent egyetlen kártyára akar tenni, s ha nem üti meg rögtön a főnyereményt, mindent félredob. Ha Isten kegyelméből való tehetségét eltemeti, soha – mondom – soha nem lesz többé boldog. Mert semmi sem bosszulja meg magát annyira, mint a művészi munka elhanyagolása, ha igazán tehetséges az ember."

1882 májusában Szinyei feleségével és két gyermekével (az ötből hármat elvitt a diftéria) fölkerekedik, s Bécsbe utazik. A Schönbrunn közelében, egy nagy kertes villában bérel lakást. Újra fest, ekkor készül a többi között a *Pacsirta* is. Ezzel a művével azonban inkább a *Lilaruhás hölgy* megmerevedett akadémizmusát folytatja, mintsem a *Majális* újításait. A *Pacsirtá*val különben sincs szerencséje, amikor a hivatásos aktmodell hosszabb szünet után csontig soványodva újra megjelent a műteremben, s bevallotta, hogy diftérián esett keresztül, Szinyei megrettent – hiszen éppen a kór elől menekültek Jernyéről Bécsbe –, azonnal elküldte Micit, azután egy fénykép alapján fejezte be a figurát. Bécsben újra kísérletet tesz, hogy tíz év múltán végre bemutassa a *Majális*t. Felesége, a „lilaruhás hölgy", aki igen szép kort élt meg, 95 évesen így emlékezik a történtekre: „1882-ben az uram elvitte a *Majális*t Bécsbe, hogy a tárlaton bemutassa. A jury azonban oly rossz indulattal fogadta, hogy... a férjem már vissza akarta vonni a képet, de végre egy különös gondolata támadt: hoztunk a bécsi erdőből szép zöld gyeptéglákat, s azokat férjem egy ügyes

kárpitossal, kis polc segítségével, a ráma alsó részére úgy felszerelte, hogy az nem látszott, de a gyep a festménnyel érintkezett. A hatás óriási volt, nagy csoportokban bámulták az újszerű alkotmányt, a kritika is megenyhült."

Új érzékenység, pop-art vagy szupernaturalizmus – 1882-ben, Bécsben? Impresszionizmus, plein air, évekkel a nagy francia újítók előtt? Szinyei, a korán jött művész? Inkább csak nagyon egyedül maradt. Mindig az az egy-két ember hiányzott mellőle, akik akkor is tartani tudták volna benne a lelket, amikor – igaz, elég gyakran – „apátiába süllyedt"; akik átsegíthették volna a pillanatokon, amelyek elválasztották az igazi sikertől. Gundelfinger Gyula fogadott leányához írt, már idézett levelét így fejezi be: „Esküszöm neked, hogy Pali méltó sikere nem fog elmaradni, ha komolyan tovább dolgozik. Gondolja meg, hogy egy olyan kiváló művész, mint Schleich, jóformán csak hatvanéves korában kezdett érvényesülni. Palit már pályája kezdetén észrevették. Van vagyona, várhat." Zsófika azonban másként vélekedett erről: „Pali délibábokat kerget", válaszolja gyámapjának. Aztán beleszeret Ghillány Imrébe, aki gyakori vendége volt a Szinyei-kúriának, s egy átmulatott éjszaka után (1887-ben), elhagyja férjét. Szinyei azt írja önéletrajzában: „Ez a családi katasztrófa végtelen sok keserűséget okozott... Mondhatom, nagy nehezen sikerült jó gyomromat s egészséges humoromat megmenteni." Persze, a „harmadik" fölbukkanása már csak következmény lehetett. Szinyei lánya, Rózsi szemléletesen írja le, mennyire különbözött szüleinek a természete. „Apám a nyugalmi állapotot szerette, contemplatív, lassú, kényelmes természete volt. Anyámnak viszont szépségével, vígságával nagy sikerei voltak a társaságban, szerették, ünnepelték, körülrajongták. Talán ezért nem tudta megérteni azt, ha valaki nem tudja a tetszést, a sikert kivívni, ez bizalmatlanságot keltett benne."

A családi tragédia után újból a hallgatás évei következtek. Megint tíz esztendő. „Hic ego barbarus sum, quia non intelligor!" (Itt én vagyok a barbár, mert nem értenek meg) – írja önéletrajzában. Barbárok a magyar századfordulón.

Munkácsy szurkos fáklyafénye kilobbant, Szinyei újra fest, de már nem emlékezetből, hanem az uralgó ízléshez alkalmazkodva, ő is nekiült vásznával directe a természetnek (*Hóolvadás, Őszi táj, Szurokfenyő*). 1896-ban képviselőnek jelölik, meg is választják. Öt évvel később a korteskedés majdnem az egész vagyonát fölemészti, mégis megbukik. Ugyanebben az évben, 1901-ben újra elküldi a *Majális*t a müncheni nemzetközi kiállításra, és a zsűri huszonnyolc év múltán – egyhangúlag – aranyéremmel jutalmazza. Azt hihetnénk, hogy végre idehaza is megbékélnek a hányatott sorsú képpel. De nem! Éppen a „legfelső helyekről" támadják. Tisza István miniszterelnök is hozzászól a *Majális*-kérdéshez. Ő úgy tartja, a mester időskori képei sokkal jobbak, a *Majális* viszont „legalábbis problematikus", s ennek későbbi sikerében a „műízlés elfajulását" kell látnunk.

Szinyeit 1905-ben kinevezik a képzőművészeti főiskola igazgatójává. Idős korára mindent elér, amire csak fiatal korában vágyott, nemzetközi és hazai sikerek, főiskolai tanárság, kényelmes, jó minőségű ruhák, választékos, finom ételek, külföldi utazások. Állandóan konflison járhat, gyalogolni mindig is utált. A Japán kávéház művészasztalánál mindenki az ő szavát lesi. A ragyogó tehetségű, fiatal nagybányai festők mesterüknek vallják.

Mégis! Néhanap, ahogy egyre romlott a látása (bal szemére később meg is vakult), megkérdezte magától: ha a *Majális*nál jobbat nem tudott festeni, mi értelme volt az azóta eltelt éveknek? A sok küzdelemnek, csalódásnak, keserűségnek? „Azért nem vagyok én valami rosszmájú, keserű ember. Szeretek kényelmesen élni, jól enni, s tudom humorral élvezni ezt a jó és rossz világot, mert az élet egészében mégis nagyon szép!"

Szép Ernő írta a *Majális*ról 1931-ben: „a szerelmes szabadságot kaptuk tőle, csudás fellélegzést, hódító harmóniát".

LÉGGÖMB

Szinyei festménye, a *Léghajó,* ez az alig 40x40 cm-es remekmű nemcsak a festő életében jelképezi az újrakezdés lehetőségét, de kifejezi a nagy bemutatkozásra, megmérettetésre készülődő ország hangulatát is. Mintha mégis minden sikerülne: „Legyőzzük a gravitációt!"

A városligeti kiállítás egyik fő attrakciója a francia katonatiszt, Godard kapitány „kötött" léghajója, a ballon captif. Ez a hasonló vállalkozások közül a legkevésbé veszélyes, mert a léghajó rögzítő köteleit nem oldják el. „Megkötözve szálltunk – írja egy művészi hajlamú résztvevő –, mint ahogy az alkalmi poéták szoktak, mert a kosár aljából lenyúló drótkötél biztosított minket az elrepülés ellen."

Godard május elején emelte először vállalkozó szellemű utasait a város fölé. A Fővárosi Lapok „saját tudósítója" így számol be élményeiről. „Legelőször maga a kapitány szállt föl, hogy bizalmat öntsön belénk. Körülbelül száz méternyire emelkedett, s akkor ott fönt a magasban kitűzte a csolnak peremére a trikolórt, melyet harsogó éljen és a zenekar légies indulója kísért... Ezután még három felszállás következett. A közönség valósággal tusakodott, hogy ki jusson föl előbb. Jólesett a földi harcok közül lassú himbálással a tiszta levegőbe emelkedni. Innen a János-hegy holmi kis dombnak látszott már. A kiállítás pavilonjai pedig, mintha csak apró gyermekjáték-házacskák lettek volna. Az Andrássy út fekete línea, a Duna távoli ezüstös cikázás... Lassanként azután belefáradt az ember szeme a végtelen mozdulatlanságba, a lélek pedig szégyellni kezdte a büszke föld ilyen szánalmas kicsinységét, vágytunk vissza oda, ahol mégsem érezzük magunkat ily pöttömnek, ahol újra visszaszállhat belénk valami csekély önbizalom."

A Pesti Hírlap tudósítója egyéb érdekességekről is megemlékezik. Leírja például, hogyan állapítja meg a kapitány, emelkednek-e vagy éppen süllyednek. „Minden segédeszköz használata nélkül nem tesz egyebet, mint széttépett

papírdarabokat dob ki a kosárból. Ha azok emelkednek, akkor a ballon a kelleténél jobban süllyed, ha viszont lefelé szállnak, akkor a léghajó emelkedik. Az a kívánatos, hogy a papírszeletkék lebegjenek, mert ilyenkor a léghajó egy magasságban mozog, esetleg enyhén ereszkedik."

Ahhoz, hogy a léggömb elinduljon fölfelé, a különféle ballasztokat – például papírt, üveget (!), homokot – kidobálják a kosárból. Amikor a léghajó eléri a 100 méteres magasságot, a kapitány leereszt egy kötelet, s annak vége „úgy suhint a házak tetejére, mint amikor a gyerekek futva pálcát húznak végig egy rácson. Erre a hangra Rákoskeresztúr apraja-nagyja kifutott a házakból, s mindannyian igyekeztek elkapni az ellebbenő kötélvéget."

Az utazás legveszélyesebb manővere a leszállás. A kapitány először mintegy 90 méter magasból kidobta a vasmacskát, s miután annak hegye mélyen belefúródott a földbe, óvatosan meghúzta a szelep kötelét, s a léggömb lassan süllyedni kezdett. Minél ügyesebb, tapasztaltabb volt a kapitány, annál „puhábban" ért földet a léghajó. A sikeres manővert nemcsak a megszeppent utasok tapsolták meg, de a földön összeverődött alkalmi nézősereg is.

Légballonra szállni társadalmi esemény volt. A Pesti Hírlap több olyan utazásról is tudósít, amikor különböző illusztris személyiségek emelkedtek a magasba. Május 25-én például Hegyi Aranka, a népszínház művésznője, Kálnoki Izidor, a Kiállítási Újság szerkesztője, Tolnay Lajos író, valamint Konkoly-Thege Miklós csillagász jelentette be utazási szándékát. „Az érdekes fölszállásnak, mely a korzó legélénkebb órájában fog megtörténni, bizonyára nagy nézőközönsége lesz" – jegyzi meg a lap munkatársa.

Léghajóra szállni azonban nemcsak társadalmi esemény volt, de kaland is. A hadügyi kiállítás katonai léghajója, amelyet Dvorzsák főhadnagy irányított, „szabad" (tehát rögzítőkötél nélküli) fölszállásokat is végre szokott hajtani. Egyik ilyen alkalommal az utasok életét komoly veszély fenyegette. Miután a léghajó fölemelkedett, egy erős légáram a Duna felé sodorta, a folyó felett azonban egyszer csak megállt, és se

jobbra, se balra nem mozdult. Hiába szórták le a bennülők a homokzsákokat, mintegy fél óráig ott függeszkedtek mozdulatlanul a széles víztükör fölött. Bármelyik pillanatban belezuhanhattak volna a folyóba.

Végül egy szélroham odébb lendítette a léghajót, s a Szemlő-hegy felé tartottak. Itt azonban még nagyobb veszedelem leselkedett rájuk. A léghajó ballonja megrepedt, s a kosár vészesen süllyedni kezdett. Alattuk pedig egy kőbánya szakadéka tátongott. Az utasok életét végül néhány helybéli mentette meg. A kiáltozásra előkerült munkások elkapták a lebegő kötélvégeket, s a léghajót eltérítették a szakadéktól. A megmenekült légi utasokat a közeli Kisfaludy-villa tulajdonosnője megvendégelte, a társaság azután már jókedvűen, gyalog tért vissza Pestre.

A léghajózás más, merészebb útjait kereste Stefán Kálmán csáktornyai mérnök. Ő nem hidrogénnel, hanem melegített levegővel akarta magasba emelni járművét. Ám a fő szerkezeti újítás az lesz, adta hírül a Pesti Napló, hogy míg a hagyományos léggömbök aljában csupán néhány személy befogadására alkalmas kosár függött, s ebben csak állva lehetett utazni, addig Stefán mérnök kabinját a legnagyobb kényelemmel rendezik majd be, s mintegy 20 személy befogadására teszik alkalmassá. A föltaláló hosszú légi kirándulásokról álmodott, de mint annyi más millenniumi álomgömb, elröppent ez is, hogy azután néhány év múlva megint föltűnjön a huszadik század korlátlan lehetőségeinek egén. (Ferdinand Zeppelin német gróf egy magyar szabadalom alapján fejlesztette ki szilárd burkolatú, szivar alakú, kormányozható léghajóját.)

A BUDAPESTI FÖLDALATTI

A Duna alatti alagút gondolata először 1893-ban vetődött fel. Braunecker Lamoral báró és Visnovszky Sándor mérnök ekkor szerezte meg „az előmunkálati engedélyeket egy Duna alatti alagút építéséhez". Az alagúton gyalogosok, kocsik és villamosok járhattak volna. A gyalogosok számára liftes lejárót terveztek. A Duna alatti vasutat a budai oldalon össze akarták kötni az esztergomi, a szentendrei és a visegrádi vonalakkal. Az alagút mintegy 3000 méter hosszú lett volna, s a Duna alatti szakaszt úgy akarták megépíteni, hogy „a folyó fenekén a talajt az építés idejére megfagyasztják".

A Duna alatti alagút akkor nem épült meg, viszont időre elkészült a kéregvasút, amely műszaki megoldásait tekintve valóban páratlan volt a kontinensen. Példaként a londoni metrót emlegették, az azonban az utcák szintje alatt 25-30 méter mélységben futott. „Mennyivel könnyebb, kellemesebb a mi földalatti vasutunknak ízléses és barátságos lépcsőházaiban a néhány lépcsőfokon, alig három méternyire az út földszíne alá leszállni, hogy a villamos kocsikba juthassunk", írja az avatóünnepség emelkedett pillanatairól nem titkolt nemzeti büszkeséggel tudósító Vasárnapi Újság.

Az alagút mennyezetét háromszoros cement-, aszfalt- és betonréteggel szigetelték. A legnagyobb gondot a talajvíz elzárása jelentette. Az állomások falait Zsolnay-féle majolikával fedték be. Az építkezés költségei 3,7 millió forintra rúgtak, vagyis a vasút minden folyómétere mintegy ezer forintba került. A kocsik 25 kilométeres sebességgel közlekedhetnek, az egyes állomásokon pedig 20 másodpercig várakoznak. A menetjegyeket az állomásokon elhelyezett „gépszekrények" szolgáltatják az utasoknak, ha azok „az arra való nyílásokon a vitelbért bedobják".

„Érdekes látvány lesz az alagútban a mindkét irányban nagy sebességgel végigrobogó villamos kocsik sorát szemlélni – olvashatjuk a Vasárnapi Újság már idézett cikkében –, az érkező kocsik eleje vakító fehér fénnyel, az elhaladók

hátulja pedig rubin színű tüzes golyókkal fog ragyogni." Végül a cikk szerzője megemlíti, hogy Európa számos államából és Amerikából is sok vendég érkezett már, hogy a nagy építkezést megtekintse, most pedig, mikor a nevezetes építmény átadásra kész, „eggyel több bizonyossága van folytonos haladásunknak és annak, hogy Magyarországot immár előkelő hely illeti meg a művelt államok sorában."

Miután átadják a budapesti földalattit, rögtön az újságok kedvenc témája lesz. Először azért támadják, mert „elég hűvös, és így nyár derekán sok náthának az okozója". Néhány hónappal később tűz üt ki az egyik kocsiban. Igaz, „hogy a kocsi még idejében elért a Vörösmarty utcai állomásra, ahol az utasok nyugodtan kiszállhattak, a tüzet pedig az alkalmazottak, mielőtt a tűzoltók odaérhettek volna, eloltották", de a városban gyorsan terjed a hír, s egy órán belül több ezer ember gyűlik az Andrássy útra, hogy tanúja legyen a nevezetes esetnek. A rendőrség már nem tudja fenntartani a rendet, erősítést kér a tűzoltóságtól és a katonaságtól. Meg is érkezik egy század honvéd, akiknek végül sikerül szétoszlatni a tömeget. Néhány katona a nagy hőségtől és az alagútból áradó rettenetes bűztől rosszul lesz, őket a mentők térítik magukhoz.

Ezután gyorsan szaporodnak a „földalatti viccek". Az egyik: a földalatti vasúton járni ritkán lehet, de szalonnát pirítani mindig. A másik: Budapest mégiscsak egy tökéletesen berendezett város. Az ember az anyósát földalatti villámoson küldheti a – Pokolba. A harmadik: – Képzeld, a földalatti villamos küldött nekem egy szabadjegyet. – És megköszönted? – Sőt, feljelentettem életveszélyes fenyegetés miatt.

Gárdonyi Géza közkedvelt Göre Gábor-történeteiben is föltűnik a „főd alatt való veszedelöm". A bíró úr és Durbints ságor éppen föl akar szállni „az ördöngös vasútra", amikor bezárják előttük a vasajtókat. „Azt mondja a kanbakter nekik: – Csak gyüjjenek ki kentök, mert mögszűnt a vasút, a tűz miatt. – Megszűnt-e? – Mög ám. – Ságor, mondok, mög köllene vönni ezt a nagy fene lyukat. – Minek? – Pincének, mondok. De a ságor is sokallotta a költséget, ezért kimásztak a föld alól

és a fidibusz tetején folytatták utazásukat." Lassan a „sajtó munkásai" is megelégelik a sok – gyakran alpári – élcelődést, többen úgy gondolják, ez nemcsak a földalatti vasút forgalmának árt, de rombolja Budapest oly régóta áhítozott, világvárosi tekintélyét is. „Miért kell mindig szidni azt, ami itthon van, s föltétel nélkül magasztalni, ami külföldi? – teszi föl a kérdést a Magyar Estilap szerzője. – Van jó és rossz itt is, ott is; ha van itthon valami jó, ismerjük el, ha van rossz, igyekezzünk azt megjavítani, de ne ócsároljunk és ne hasogassuk állandóan a szőrszálakat."

Mai szemmel is figyelemre méltó a cikkíró következtetése. Megfeddi a földalatti vasút igazgatóságát, mert az bár naponta szembesül a legképtelenebb, légből kapott sületlenségekkel, „szuverén gőggel mélységesen hallgat". A végső intelem már minden gőgös nagyvállalatnak szól: „Annak a rejtélyes földalatti igazgatóságnak, melynek még élő ember színét nem látta, kötelessége a felmerült legapróbb vádakra reflektálni és azokat tisztán, világosan és megcáfolhatatlanul helyreigazítani. Nem kell lenézni az adózó publikumot... Hiszen szép dolog, ha valaki nagy úr, de nincs olyan nagy úr, aki a köznek szolgája ne volna. Ha azt akarják, hogy a közönség támogassa vállalatukat, akkor ismerjék kötelességüknek a közönséget kellően felvilágosítani."

TELEFONHÍRMONDÓ

1896. június utolsó hetében nemzetközi távíró- és postakonferenciát rendeztek Budapesten. A rendezvénynek azért a magyar főváros adhatott otthont, mert távközlésben – Puskás Tivadar óta, aki először állította a szórakoztatás szolgálatába az elektrotechnikát – nagyhatalomnak számítottunk.

Puskás találmányát, a telefonhírmondót először az 1881. évi párizsi elektrotechnikai kiállításon mutatták be. Az Operaházban, a súgólyuktól jobbra és balra mikrofonokat helyeztek el, s ezeknek a közvetítésével a kiállítási csarnokban felállított telefonfülkékben a közönség – belépődíj ellenében – meghallgathatta az előadást. Egy évvel később, 1882 januárjában pedig, a pesti Íróbál alkalmával a Nemzeti Színház operaelőadását közvetítették hasonló módon.

Puskás – miután visszatért Amerikából, ahol Edison munkatársaként tanulmányozhatta a „távbeszélés technológiáját" – Párizsban telepedett le, s itt alakította ki a világ első telefonközpontját. Már ekkor tervbe vette, hogy másodikként Budapesten hoz létre hasonló vállalkozást. Az „Európai Edison Telefon-társaság" ausztriai és magyarországi hálózatának kiépítését fivérére, Puskás Ferencre bízta. Budapesten azonban – úgy látszik – nehezebben barátkoztak az újdonságokkal, mint Párizsban.

Puskás Ferenc végigtalpalta az összes „illetékes osztályt", de senki sem akarta elvállalni a telefonközpont ügyét. Végre egy öreg miniszteri tanácsos fogadta. Puskás ékes szóval bizonygatta, milyen korszakos találmány is a telefon, de az öreg tanácsos visszakérdezett:

– Mondja öcsém, maga el is hiszi ezt a sok bolondságot?

– De méltóságos uram – érvelt Puskás –, a telefont Amerikában már föltalálták, működik.

– Úgy! Ámérikában? Hát nem tudja, hogy ott minden svindli?

– Párizsban is megvan már, a bátyám csinálta – erősködött Puskás Ferenc.

– Na hiszen, azok a vicces franciák... Aztán, mondja, mire jó ez az egész? – nevetgélt tovább a miniszteri tanácsos.

– Hát ha mondjuk valakinek a gyermeke beteg, és sürgősen orvost kell hozzá hívni... Például méltóságod fiához – pengetett más húrokat Puskás.

– Az én fiam már banktitkár...

– Talán a kis unokája!

– Nincs unokám!

– Meg a kereskedőknek is, mennyivel könnyebb lenne, ha telefonon köthetnék az üzleteket...

– Őket hagyja békén, öcsém! Csalnak azok úgyis eleget – zárta le a vitát a miniszteri tanácsos.

Minden hivatali ódzkodás ellenére a hálózat azért csak kiépült Budapesten is. 1881. május 1-én átadták a forgalomnak az első telefonközpontot. Akkor huszonhárom előfizetőt tartottak nyilván, közöttük néhány magánszemélyt, mint például gr. Lónyai Bélát, Weishut Alajos bankárt, Neuländer K. férfiszabót, Lovrich Gusztáv ügyvédet, Kozmata Ferenc fényképészt. Rajtuk kívül több intézmény is csatlakozott a hálózathoz. Mindenekelőtt a Képviselőház, s külön annak háznagya, Visontai Kovách László, aztán az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium, továbbá két bank, három kereskedőcég, ugyanennyi szerkesztőség (a Pester Lloyd, a Pesti Hírlap és az Egyetértés), végül két szálloda, az Angol Királynő és a Vadászkürt, valamint egy nyomda. A 23 előfizetőt 373 kilométer hosszú vonal kötötte össze.

Az első hazai távbeszélő-kezelő hölgy nevét is ismerjük: Matkovits Júlia. Őt még Puskás Ferenc tanította be, később a Teréz Központ vezetője lett. A telefonkezelés bizalmi állásnak számított, ezért a felvételt szigorú feltételekhez kötötték. Mindenekelőtt „két úri család ajánlása" kellett, ezenkívül előírták „a jó megjelenést (?), a gyors felfogást, a tiszta kiejtést, a jó modort, a kellemesen csengő, de elég erős hangot, s legalább egy idegen nyelv ismeretét" is. A „telefonálás tudománya" csak lassan terjedt a városi középosztályban, különösen a cselédek telefonhasználatát érte sok kifogás. Részlet egy úriasszony panaszaiból: „A telefonnal néha

zavarok támadtak a cselédek tudatlansága miatt. Például volt egy Viki nevű, igen korlátolt szobalányunk, nem is maradt soká, aki minden kioktatás ellenére, valahányszor a telefon szólt, és a telefonban kérdezték, ki beszél, ezt felelte: 'Itt Viktória beszél'... Így a telefonáló többszöri próbálkozás után, abban a hiszemben, hogy tévedésből a Viktória gőzmalmot vagy a hasonló nevű biztosítót kapcsolták, abbahagyta a kísérletezést."

1893-ban Puskás Tivadar – aki időközben hazatelepült Párizsból – létrehozta a budapesti telefonhírmondót. „Telefonújságom legfőképpen abban különbözik az eddigi újságoktól, hogy nem nyomtatás által készül, és nem olvasható, hanem maga az újság beszél... A telefonújság szerkesztőségi helyiségeiben a felolvasó az újságszöveget beolvassa az előtte levő hangfogóba (mikrofonba), amely a felolvasó beszédét a hálózaton keresztül az egyes előfizetőkhöz továbbítja... A hallgatók mindnyájan össze vannak kapcsolva a telefonújsággal, de nincsenek abban a helyzetben, hogy tetszésüknek vagy nemtetszésüknek nyilvánításával, vagy állandó kiabálással és a kapcsolat erőszakos megszakításával a felolvasót zavarják. Az általam feltalált, jól bevált berendezés lehetetlenné teszi, hogy bármelyik hallgató az egy időben hallgató többiekkel vagy a felolvasóval magát észrevétetni tudná."

A sok munka és izgalom, amely a telefon kiépítésével járt, megrongálta a feltaláló egészségét, hamarosan ágynak dőlt. 1893. február 15-én szólalt meg először a telefonhírmondó. A Magyar utca 6. szám alatt rendezték be a központját, saját hálózata azonban még nem volt, a kapcsolást a postától kellett kérni. Puskás a további munkálatokat már az ágyból irányította. Március 16-án az általa megálmodott és létrehozott hálózat vitte szét a hírt a városban: „Puskás Tivadar, a telefonhírmondó megteremtője, ma reggel fél kilenc órakor, életének 48-ik esztendejében, a Hungária szállóbeli lakásán meghalt."

Kezdetben a telefonhírmondó csak „beszélő újságként" működött, később egyre inkább a mai rádióhoz hasonlított. Egyre népszerűbbé vált. 1894-ben 700, két évvel később már

több mint ötezer előfizetője volt. A millenniumi kiállításon külön pavilonban mutatták be történetét és technikai újdonságait.

A telefonhírmondó színvonalas műsort kínált. Újsághirdetésekben olvashatjuk, hogy az előfizetők a millenniumi esztendőben a többi között a Népszínházban előadott „Orpheusz bájos zenéjét", Thomán István zongoraművész játékát, Bródy Sándor műveit – az író előadásában – élvezhették. Ízelítőként néhány részlet a hírmondó egyetlen napjának programjából: „Magyar dalok, cimbalmon előadja Nagysey Sey Dezsőné úrnő. Nagyária a Carmen című operából. Énekli Semsey Mariska operaénekes-nő. Nagy kettős a Troubadourból. Énekli Rózsa Izabella és Drechsler Jenő, a m. kir. Operaház tagja. Utánzatok Madách Imre Ember tragédiájából. Gyenes, Gabányi, Egressy, Szacsvay, Vizvári előadási modorát utánozza Nagy Kálmán úr."

A telefonhírmondó reggel fél kilenckor kezdte adását. Előfizetése négy hónapra 6 forint volt.

A KOR LELKE

Ha a korabeli sajtót lapozgatom, valami különös zamatot érzek: valami enyhén sós, jódos mellékízt. Talán a száz évvel ezelőtti polgár fölfokozott várakozásának, túlcsorduló büszkeségének, kapkodó izgatottságának izmokba, idegekbe párlódott savait. Mi ez: önbecsülés, biztonságérzés, harsányság, honszeretet vagy túlfejlett nemzeti érzület? Zsurnalizmus? Vajon a kor igazi lelke hol lakik? Az épülő európai nagyváros tágasságában, a király lelkiismeretes gondoskodásában, az adott szó becsületében, a liberális eszmékben, a kelmék és bőráruk megbízható minőségében, a gyógyfürdők és az ivókúrák jótékony hatásában, a tiszta szűzdohány zamatában? Vannak társadalomtudósok, akik azt mondják, a korabeli sajtó (és az irodalom) nyelvén annyira hamisan szólalnak meg a mindennapok, hogy ha hiteles képet akarunk kapni, más forrásokat kell keresnünk.

Vizsgáljuk meg ezúttal a millenniumi törvénykezés menetét. Az előzmények a Tisza-kabinethez nyúlnak vissza. Még az 1880-as években határozták el a Mátyás-templom „stylszerű restaurációját", az új országház felépítését, a Vaskapu szabályozását. 1891-ben millenniumi emlékbizottság alakult, amely február 4-i előterjesztésében két „nagyszabású szobor" felállítását javasolta: „az egyiket a honalapító Árpád, a másikat a királyságalapító Szent István emlékére". Thaly Kálmán országgyűlési képviselő pedig a honfoglaló hét vezér tiszteletére „hét millenniumi emlékoszlop" elkészítésére tett javaslatot, melyet a parlament elfogadott, s a kormány „programba vett".

1895-ben a Bánffy-kabinet, „haladva a nemzet emelkedő hangulatával, programját mind szélesebb alapokra fektette". Az 1896. évi VIII. törvénycikk már konkrétan fölsorolja, mi mennyibe fog kerülni. „1. Budapesten a Városligetnek az Andrássy út és a tó közötti részében a honalapító Árpádot és a nemzet történelmi múltját megörökítő emlékmű felállítása 802 640 forint. 2. Az ország hét különböző pontján, nevezete-

sen: a munkácsi várhegyen, a nyitrai Zobor hegyen, a Morva vizének a Dunába torkollásánál emelkedő dévényi várhegyen, Pannonhalmán, a zimonyi várhegyen, Pusztaszeren és a brassói Cenk hegyen emlékoszlop emelése 350 000 forint. 3. Budapesten, a várban, a Nagy-Boldogasszonyról elnevezett koronázási templom melletti Halászbástyán Szent István király lovas szobrának felállítása és a szobor körüli tér rendezése 300 000 forint. 4. Országos szépművészeti múzeum létesítése és a gyűjtemény anyagának gyarapítása 3 200 000 forint. 5. Végre: 400 új népfőiskola felállítása 673 000 forint... Mi e törvénycikket s mindazt, ami abban foglaltatik, összesen és egyenkint helyesnek, kedvesnek és elfogadottnak vallván, ezennel királyi hatalmunknál fogva helybenhagyjuk, megerősítjük és szentesítjük. Ferenc József s. k. (P. H.)"

Az új országház építését az 1880. évi LVIII-ik törvénycikk rendelte el. Hamarosan tervpályázatot írtak ki, amelyet Steindl Imre „műegyetemi tanár" nyert meg, őt bízták meg az „építés megvalósításával" is. Az építés költségei összesen 9 544 546 forintot tettek ki. „Az épületnél, rendeltetéséhez méltó volta és századokra szóló állandósága érdekében, csakis szilárd anyagok használtattak... (Úm. kő, márvány és gránit.) Az üléstermek berendezése a legnagyobb gonddal történt. A főrendiházban 324, a képviselőházban 461 ülőhely lesz, továbbá tíz-tíz miniszteri szék, elnöki és előadói emelvény; gyorsíró ülések." A pincében helyezték el a korszerű szellőző és fűtő, a forró nyári napokra pedig a darabolt jéggel működő hűtő berendezést.

Mindent egybevetve, az országház legkiválóbb nevezetessége valószínűleg mégis a kupolacsarnok, amelyben a magyar törvényhozás két háza az ezredév alkalmából együttes díszülését tartja. „E fényes csarnok tizenhat szögből fejlődik és 28 méter átmérőjű. A csarnok magassága boltzáradékig 27,20 méter. A 16 pillér bronzernyői alatt legkiválóbb királyaink és erdélyi fejedelmeink szobrai vannak elhelyezve, mindenik két-két apród közt."

Az épülő Országház csak akkor bontakozik ki teljes terjedelmében, amikor lebontják a körülötte lévő állványzatot. A

pesti polgár büszke megdöbbenését jól érzékelteti egy rövid hír a Budapesti Hírlapból. „Eddig az új országház olyan volt, mint a begubózott lepke: szépségeit elfödte a gubó, a körülötte elterülő sok mindenféle ideiglenes faépület és kerítés. Most ezeket mind lebontották, a lepke előbújt a gubóból. Az új országház monumentális szépségeit most már megláthatja az is, aki nem mássza meg érettük a budai várhegyet."

Az 1896. évi XX. törvénycikk „a magyar kir. statisztikai hivatal elhelyezésére emelendő épületről" rendelkezik. Február végére elkészül a városligeti új műcsarnok, s miután a friss falakat még néhány hónapig szárítják, csak május 4-én avatják föl. Márciusban a budapestiek csodájára járhatnak a Vígszínháznak: „a nézőtér gyönyörű, olyannak látszik, mint egy kis csecsebecse, mint valami ékszer, pedig Budapesten a legnagyobb, összesen 1850 ember fér bele". Átadják a Royal nagyszállodát az Erzsébet körúton, a Központi Vásárcsarnokot a Vámház körúton, és a szülészeti klinikát az Üllői úton. A tavasz beálltával pedig a főváros „főkertészeti hivatala" hozzálát a nagykörút fásításához. A Teréz és az Erzsébet körúton a kiszáradt fákat cserélik ki, míg a József és a Ferenc körúton, ahol eddig nem voltak fák, csemetéket ültetnek. „A hivatal mindent megtesz annak érdekében, hogy a millenniumi fák megfoganjanak, s minél előbb lombos fákká váljanak."

A túlfűtött várakozás és a lekicsinylés egy tőről fakadó hajtására példa kínálkozik a Kakas Márton című élclapban: „A székes-főváros tanácsa azon van, hogy a millenniumra minden ragyogjon Budapesten. Ezért: 1. Bemeszelteti a Gellért-hegyet. 2. Gömbölyűre köszörülteti az Újépületet. 3. Eau de Cologne-nyal megmosatja a szobrokat. 4. Zöldre fösteti a sétaterek fáit. 5. Pirosfehérre az Erzsébet tér verebeit. 6. A kopasz emberek fejét befásítja. 7. A bazilikát, amely nagyon érdes, belakkíroztatja. 8. A hordárok orrát legyalultatja."

KONSTANTINÁPOLY BUDAPESTEN

Az ezredéves ünnepségeknek különálló, jellegzetes kis szigete a Gellért-hegy alatti „lágymányoson" fölépült mulatónegyed, a Konstantinápoly. Minden együtt van itt: a vállalkozó kedv, a találékonyság, az utánzási és hasonulási szándék, a lelkes törökbarátság, a történelmi kosztümök és nemzeti vágyak szürrealisztikus kavalkádja, a csőd és az újrakezdés lehetősége.

Bár az épületegyüttes nem készül el időre, májusban mégis átadják a „nagyközönségnek". Az épületeket Hauszmann Sándor tervezte, kivitelezésükben amerikai, francia és török vállalkozók is részt vesznek. Talán a legnagyobb attrakciónak a James Pain & Sous cég tűzijátékai ígérkeznek, hiszen ők szolgáltatták a pirotechnikai látványosságot a chicagói világkiállításon, s később a moszkvai koronázási ünnepségeken is. Az utazókat Konstantinápolyba vízen a Duna-gőzhajózási társaság szállítja, szárazon a Ferenc József hídról, illetve a vasúti összekötő hídról lehet megközelíteni. Belépődíj: „rendes időben" 30, tűzijátékos napokon 40 krajcár.

Amikor a látogató a hajóról Konstantinápoly állomásnál a dunai töltésre lép, az Aranyszarv-öböl látványa fogadja. Az öbölben „száz meg száz tarka csónak leng". A töltésről a Galata hídon a fényes porta előtti térre jutunk, melynek hátterében a még épülő színkört láthatjuk. „Innen balra a korzó húzódik egészen a Janicsár térig, amelyen a nagy zenepavilon áll és amelyen a világhírű Aja-Sophia mecset utánzata épül majd föl. A mecset alapkőletételét június elején fogják tiszta mohamedán szertartásokkal megünnepelni. A Janicsár tértől jobbra kezdődik a girbegurba rue de Stamboul festői lépcsőkkel, mélyedésekkel és emelkedésekkel; az utcát a bazár boltsorai szegélyezik, ahol Sadullah Levy & V. Sauhami nagy sztambuli bazár-cég keleti iparműhelyeket, kávéházakat rendezett be. Az utcákon török népénekesek, tevék, szamarak, és más keleti érdekességek láthatók."

A Pesti Hírlap tudósítója szerint a „Konstantinápoly vezetősége a legnagyobb súlyt arra fektette, hogy a török népéletet híven, a maga való eredetiségében tüntesse föl, mohamedán erkölcsökkel és szokásokkal; a telepen nincsenek 'álháremek', sem más effajta helyiségek, úgy, hogy minden családapa bátran odaviheti családja nőtagjait is... Ráadásul még a Duna-gőzhajózási társaság is tüntet török-szimpátiájával, amikor mindössze 7 krajcárért szállítja oda az embert."

A lapok egyre-másra közlik a színesebbnél színesebb riportokat Budapest új látványosságáról. Jól tükröződik ezekben a századforduló polgárának érdeklődése más nemzetek (lehetőleg minél látványosabb) kultúrája iránt, bár bizonyos kirekesztő felhangok itt is megszólalnak. Érezhető a már többször emlegetett, ellentmondásos büszkeség, a Budapest-metropolis lakójának „szupremáciája" és kishitűsége, a bizonytalan, néha csiricsáré ízlés. Mindezek sajátos elegyét azonban kétségtelenül vonzóvá teszi az áradó vidámság és a színesség; az „életesség".

„Konstantinápoly olyan hangos volt ma – írja a Fővárosi Lapok tudósítója –, akár a padisah igazi metropolisa Rejrám ünnepén. Itt nápolyi olasz énekesek énekelték a népszerű funiculi-nótát, ami a Goldstein Számi dalát már eddig is szerencsésen leszorította a napirendről; egy másik emelvényen Dankó Pista énekkarának édes-bús, vagy pajzán magyar dalai zengenek a mecsetek között; amott Hamza Gyuri cigányzenekara cifrázza; az Aja-Sophia terén katona-banda recsegteti a valcert; ugyanott piros fezes zenekar... A közönség azt lesi, mikor zendít rá egy igazi török nótára. A maestro int, s a zenekar rákezdi: 'Fösvény az én uram szörnyen!' ... Éjszakára elállott az eső; az ég azonban felleges maradt. De nem is volt szükség az igazi csillagokra: sziporkázva repültek fel az égre a tűzijáték rakétái, forgó napjai, holdjai és színes csillagai..."

A látogatók ezenkívül megcsodálhatják a perzsa kéziipar remekeit, szőnyegeket és drága aranyhímzéseket, valamint dr. Candiani Napoleon velencei üveggyárosnak a helyszínen előállított üveg- és mozaiktárgyait, amelyek mind az „exotikus népek pazar ízléséről tesznek tanúságot". Uher Ödön

„fényképészeti pavilonjában pedig török kosztümöket tartanak készen", hogy aki akarja, így beöltözve örökíthesse meg magát az utókornak. De egy naponta többször megelevenedő élőképen azt is láthatják, amint II. Rákóczi Ferenc és kísérete partra száll Konstantinápolyban, miközben az ott állomásozó katonazenekar egyfolytában a Rákóczi-indulót húzza.

A nagy látványosságnak azonban hirtelen vége szakad. Ősszel arról írnak a lapok, hogy „az ünneplő város egyik büszkesége, a 'Konstantinápoly Budapesten' végleg beadta a kulcsot". A bukás okait elemezve a Pesti Hírlap a többi között „a nyáron uralkodó kedvezőtlen időjárást és a rossz közlekedést" említi. „De talán több is a mulatóhely, mint amennyire szükség volt, mert hát a közönség nem özönlött oly arányban a fővárosba, mint azt a reménykedők hitték. A kiállítás megnyitása előtt elterjedt, hogy az ország lakossága, a sok külfölddivel mind idehozza a pénzét, s hogy ily körülmények között minden vállalkozó meggazdagszik. Annyian pályáztak azután a publikum erszényére, hogy a csalódásnak törvényszerűen be kellett következnie." Bár a nagy befektetők hajlandók lennének a Konstantinápoly Budapesten Rt-nek fizetési moratóriumot adni, a kisebb hitelezők megindították a pöröket, s ezek következményeként „a kereskedelmi törvényszék f.é. október hó 1-ső napján kelt végzésével a csőd megnyittatott".

KÁNKÁN, AVAGY A LÁBEMELÉS MŰVÉSZETE

„Budapest keresi a szórakozást, s nem éppen válogatós módjában – olvashatjuk az Ország Világ egyik cikkében. – Egyre nagyobb azoknak a száma, akik orfeumokban, úgynevezett mulatókban a kurtaviganójú múzsának hódolnak (viganó: egy darabból szabott szoknya, Vigano bécsi táncosnő nevéből). Az emésztő munka után, amit kevés kivétellel mindenki végez és amely naphosszat nyűgben tartja a kedélynek minden nyilvánulását, üdülésszámba megy az estéli szórakozás, mikor is egy-két órán át kinek-kinek módjában van szépszerével csillapítani felzaklatott idegzetét."

A cikk szerzője rosszallóan állapítja meg, hogy míg más nagyvárosokban „az orfeumok a színházi szórakozás kiegészítői", nálunk mulató és színház – vetélytársak. „Ma már odajutottunk, hogy a fitos orrú múzsa bolyhos, szőke hajával nem holmi rejtett zugból kacsingat kifelé, hanem fényes, oszlopos márványcsarnokokban csicsergi el pikáns dalait."

Rákosi Jenő lapjában, a Budapesti Hírlapban arról ír, hogy kár lenne elszalasztani a lehetőséget, amelyet a „magyarosodás terén" a könnyű múzsa kínál. „Mulatozás közben kell megrohanni a magyar szellem produktumával ezt a fővárosi közönséget, hogy kivetkőzzék kozmopolita mivoltából. Mert mulatozása közben fogékony, gyönyörködése közben kapacitálható és akarva, akaratlanul meghajol a magyar géniusz előtt."

Az orfeumok ügye napirendre került a parlamentben is. Visontai Soma országgyűlési képviselő tette szóvá az orfeumok „tévelygő művészeti irányát". A többi között ezt mondta: „Az a zsargon, amely ott kifejezésre jut és azok az alakok, amelyek ott színpadra kerülnek, csak annak a társadalmi osztálynak válnak a szégyenére, amelyet reprezentálni akarnak és amely osztály éppen jelenlétével ezen előadásokat fenntartja. Egy gettó, amelyet a hatalom egyes felekeze-

tek láncraverésére és eltiprására alkot, gyűlöletes, de úgy látszik, vannak egyes felekezetek, amelyek önként tartanak fent ilyen gettókat, s ez bizony szánalmat kelt."

A képviselő úr a jelenséget azért is károsnak tartja, mert az az indulat, amelyet ezek az alakok szítanak, éppen „Magyarország egyik nemzeties irányú felekezete" ellen irányul. Hogy melyik ez a felekezetet, azt név szerint nem említi, de a példákból világos, hogy a „gettószellemű chantantok" csakis a zsidó tulajdonban lévő mulatók lehetnek. „Én a magyar kormány kulturális misszióját úgy fogom fel – fejezte be felszólalását Visontai Soma –, hogy neki ebből a városból magyar fővárost kell csinálnia, oly fővárost, amely minden ízében, külső megjelenésében, alakjában, felfogásában, irányában is tősgyökeres magyar lesz."

Azt, hogy az orfeumok magyarosodását szorgalmazó dörgedelmek nem maradtak hatástalanok, több újsághír is bizonyítja. A Moulin Rouge mintájára épült Párizsi mulató vezetője, Löbl Izidor például nemcsak a különleges sportok kedvelőire gondolt, amikor lövöldét alakított ki egy különteremben, de a magyarosodás szempontjait is figyelembe vette, s ezért magyar ruhás pincérek (és orfeum-hölgyek) szolgálták ki a vendégeket. A Solymossy mulató pedig az ezredévi ünnepségekre különleges műsorral készült, ezen „a millenniumi gondolat harminchat remek és óriási méretű stereoszkopikus tablóban nyert kifejezést". Itt mutatták be az Asszonypárbaj című „nagy daljátékot" is, amelynek kiállítására a tulajdonos – egy újsághír szerint – 20 ezer forintot költött. A jelmezeket Edouard Budie, „a londoni milliomos látványosságok utolérhetetlen mestere" tervezte. „Ezek valóságos műalkotások – írja a Pesti Napló –, melyek egyesítvén magukba a históriai stílust és a modern divatot, nálunk sohasem látott pompát és ízlést jelenítenek meg."

Salgó Jenő (színházi orvos, kritikus és drámaíró) *Az orpheumok világa* címmel elemző tanulmányt jelentet meg a Jelenkorban. A műfaj eredetéről ezt írja: „a legellentétesebb tényezők összeházasodásából született. Az ó-világ kezet fog benne az új-világgal, a francia rafináltság párosul a yankee

szellemmel. Gerjesség és otrombaság, az érzékek csiklandozása és a nevetőizmok legdurvább ingerlése hívta életre az intézményt."

A szerző szerint Párizsban ez idő tájt 10, New Yorkban pedig 30 orfeum működik, de ha figyelembe vesszük a lakók számát, s azt a tényt, hogy ezekben a városokban e műfajnak évszázados hagyományai vannak, nálunk meg csak most kezd gyökeret ereszteni, akkor meg kell állapítanunk, hogy „Budapest orfeumok tekintetében aránylag fölülmúlja Párizst és New Yorkot".

Salgó, aki nyilvánvalóan nemcsak a színházak, de a mulatók kulisszatitkaiban is járatos, úgy véli, „a budapesti orfeumokban megtalálható Párizs ledérsége és Amerika durvasága", de még valami sajátosan magyar is van bennük: a zsidó bohózat. Az orfeumok műsorait elemezve megállapítja: „A közönség nagy tömegei számára készülnek. Olyan emberekre számítanak, akik egyszerre nagyon durvák és nagyon rafináltak. Durvák az értelem tekintetében, s rafináltak, ami az érzékeket illeti. Ezért jár karöltve a bohóckodás és a kötéltáncos mutatvány a már nem is sikamlós sördalokkal, kuplékkal és az érzékeket fölkorbácsoló tánccal."

A nagy tekintélyű színikritikus végül így összegzi fejtegetését: „A budapesti orfeum durva is, meg gerjes is, nincs hiány pofonokban és jogaihoz jut a lábemelés művészete is. Utóbbi, az Algériából behurcolt, s Párizst őrületbe hajszoló, rafináltan érzéki tánc, a kánkán már a honi mulatók közönségét is kábítja. Ez az erős méreg, a fokozhatatlan trágárság és az elemi ösztönökre építő durva érzékiség itatja át az orfeumok világát, de ez adja meg Budapest jellegét is. Ez az, ami összefűzi a fővárost virulens szülöttjével, az orfeummal."

A Borsszem Jankó egyik karikatúrája orfeumi jelenetet ábrázol. A világot jelentő deszkákon a fitos orrú, ledér múzsa emelgeti lábát, előtte karnyújtásnyira két magyar úr mulat. A karikaturista az egyiket állszíjas, árvalányhajas csikóskalapba és sarkantyús csizmába öltöztette, a másiknak jellegzetes nagy orrot, sodrott pajeszt és szakállat rajzolt.

ÖSSZEHORDTUK KINCSEINKET

1896 májusában – igaz, egy év késéssel – a Városligetben megnyitotta kapuit az országos nemzeti kiállítás. „Összehordtuk nemzeti kincseinket, ősöktől ránk hagyott ereklyéinket, felhordtuk iparunk, mezőgazdaságunk, kereskedelmünk, tudományunk, művészetünk és irodalmunk milliókat érő termékeit és ezt a varázslatos gyűjteményt a haladás szent oltárán bemutattuk a magyarok Istenének, bemutattuk az egész világnak. És az egész világ eljött, hogy szemtől szembe meggyőződjék arról a haladásról, arról a bámulatos tökéletesedésről, amelyhez ezer esztendő alatt eljutottunk. Ahogy felküzdöttük magunkat a művelt nyugat leghatalmasabb birodalmainak sorába" – olvashatjuk a kiállítás pénzügyi bizottságának jelentésében.

A kiállítás a Városligetben mintegy 520 ezer négyzetmétert foglalt el. Összesen 240 pavilont emeltek. Az épületekre több mint ötmillió forintot költöttek, amelyhez az állam egymillióval járult hozzá. A hiányzó összeget a vállalkozóknak különböző sorsjátékokból, belépőjegyekből származó bevételekkel kellett pótolniuk. A főbejáró az Andrássy úttal szemben, a városligeti tavon átívelő háromnyílású, kőpilléreken nyugvó vashídon át vezetett. Ezen kívül még négy nagykapun, s több kisebb bejárón lehetett megközelíteni a kiállítást.

A hídtól balra a hadügyi pavilont helyezték el. Itt nemcsak a szárazföldi haderő fegyverzetét és szállítójárműveit, de az osztrák–magyar haditengerészet legkorszerűbb hajóinak makettjeit is megtekinthették az érdeklődők. A tó Nádor-szigetén kapott helyet a főváros, a kereskedelem és a hitelügyek pavilonja. A Széchenyi-szigeten pedig a Magyarország történelmét reprezentáló kiállítást mutatták be. Szemtanúk szerint ez az épületcsoport már messziről magára vonta a figyelmet: „bemutatta Szent Istvántól kezdve a közelmúltig a hazai építészet történetét, az Árpád-kori templomot és zárdát, a középkori lovagvárat (Vajda-Hunyad), a segesvári vártornyot, a csütörtökhelyi kápolnát, a bártfai városházát, a

Thököly-várat, amelynek renaissance udvarát remek szobrocskák díszítették. Minden épület az ezredév egy-egy jelentős kultúrtörténeti eszméjét jelenítette meg."

Egy másik szigeten fölépítettek egy egész falut, templommal, csárdával, községházával, iskolával, kórházzal, tűzoltóteleppel. A kiállítás nem titkolt célja, hogy a történeti falukép bemutatása „minta gyanánt is szolgáljon". A faluban tekinthették meg az érdeklődők a Herman Ottó irányításával készült ősfoglalkozások-kiállítást, ahol a nomád pásztorélet, az ősi halászat és vadászat eszközeit mutatták be. A templom melletti „ponyvákon" a háziipar legszebb tárgyait meg is vásárolhatta a közönség. Ha elfáradt, a kőbányai sörgyár sátraiban, pezsgős pavilonokban és kávéházakban pihenhette ki fáradalmait. Sokan a korzó fő érdekessége, a színes szökőkút köré elhelyezett padokra telepedtek le.

A kiállítás sok látnivalót kínált, de az biztos, hogy a legfőbb látványosság – legalábbis a korabeli lapok szerint – a megnyitóra érkező királyi pár volt. A tudósítók gyakran utalnak rá, hogy a látvány csak Árpád – a bizánci források által gyakran emlegetett – fejedelmi pompájához fogható. A királyi sátort az iparcsarnok előtti téren állították föl. „Ez a könnyű alkotmány fehér selyemben ragyogva, bíbor virágok tűzében égve, arannyal elárasztva lebegett a királyi házat váró pódium és az egész ünnepi kép fölött."

Az ünnepségen megjelent a hazai arisztokrácia színe-java. A lapokban aprólékos beszámolókat olvashatunk arról, hogy például Apponyi Albert „arisztokrata szocialista fekete díszöltönyben", Tisza Kálmán miniszterelnök és Ugron Gábor függetlenségi pártvezér fekete bársonymentében, Kossuth Lajos fia, Ferenc viszont sötétzöld selyematillában jelent meg. „Az arisztokrácia hölgyei közül különösen kitűnnek rendkívüli eleganciájukkal: Zichy Anna grófnő orgonavirág színű, ezüst csokrokkal ékesített ruhájában, Vay grófné fekete moirée öltözetében, Széchenyi Mária grófnő velencei csipkével ékített lila gaze toilettjében." A rossz nyelvek szerint a ruhaköltemények gyakran nem is a család tulajdonát

képezték, hanem – persze a legnagyobb titoktartás mellett – Tiller Mór és Társa „jelmez intézetéből" kölcsönözték azokat.

Az ünnepségen megjelentek Európa és Ázsia vezető államainak képviselői is. Itt volt – a többi között – Nerimán kán, a bécsi perzsa követ, fekete fezben, a japán követ „tökéletes diplomata dresszben, mellén zöld szalaggal és egy csomó rendcsillaggal" és a kínai diplomata, aki viszont szoknyát és copfot viselt. De a vendégek között voltak „bosnyákok, nemzeti öltözetben, valamint mohamedánok és keresztények, nagy szakállú bégek és egyéb potentátok is".

Tizenegy órakor azután megérkezett a királyi pár. A tömeg áttörte a rendőrkordont, s éljenezve, kalaplengetve, kendőt lobogtatva zúdult a felséges hintó után. Félő volt, hogy Ilosvay kapitány huszárszázadával nem tudja tovább fönntartani a rendet, de azután a kapitány tisztelgést vezényelt, s a század, mint a legyező, szétnyílott a király kocsija mögött, s ezzel fölfogta a közönség rohamát.

A lovastábornoki díszbe öltözött király mosolyogva szalutált az éljenzőknek. „A királyné pedig, kinek tiszta fekete gyászruhája olyan bánatos, olyan szomorú volt a tündöklésnek ebben a kincses házában, legyezőjével félig eltakarta az arcát, s így bólogatott az ezerszeres (!) éljenre." A „bús" királyné hamarosan vissza is tért lakosztályába, Ferenc József pedig lelkiismeretesen végignézte az egész kiállítást.

Négy óra tájt eleredt a sűrű, csöndes májusi eső. A tömeg gyorsan szétoszlott, bevonult a vendéglőkbe, kávéházakba, csárdákba. „Mindenünnen vidám cigányzene hallatszott." Amikor pedig hat órakor újra kiderült az idő, a közönség az iparcsarnok előtti korzóra vonult, s kipróbálta, milyen ülés is esik a királyi sátor baldachinos bársonyszékein.

IDEGEN SZEMMEL

Amint a Városligetben megnyitotta kapuit az országos nemzeti kiállítás, nemcsak a hazai sajtóban szaporodtak el az eseményt értékelő írások, de mindjárt megjelentek az első külföldi visszhangok is. Ezekből rendszeresen bő válogatást adott a városligeti sajtóközpont saját orgánuma, a Kiállítási Újság.

Budapest polgára megtudhatta például, hogy a hágai Het Vaterland május 18-i száma hosszú, háromhasábos cikkben méltatta a millenniumi kiállítást. A beszámoló természetesen nagy teret szentelt a megnyitási ünnepségnek (főként a királyi pár látogatásának), majd a történelmi és a néprajzi pavilon látnivalóit vette sorra. A szerző fontosnak tartotta, hogy Hága és Budapest között a menetdíj csak 135,70 márka, és ezért biztosra vette, hogy „az utazni szerető hollandi közönség a jövő nyáron bizonyára tömegesen a Duna völgye felé fog özönleni".

A montreali Le Monde és a brüsszeli Petit Bleu, miután megdicsérte az ezredéves kiállítás rendezőit, beszámolt a május 1-én történt munkászavargásokról is. A kanadai lap azt írta, hogy „Budapesten magyarellenes tüntetések történtek, mert a kiállítás főépületére kitűzték a szerb lobogót". Másként tálalta a május 1-i eseményeket a belga újság; szerinte „a magyar és a tót szocialisták között nagy verekedés tört ki".

A milánói Perseveranza című „régi, előkelő olasz lap" május 17-i számában igyekezett tárgyilagosan bemutatni a történteket. Arról írt, hogy bár a „hazafias tüntetéseken" részt vett valamennyi Magyarországon élő nemzetiség (a szerbeket és a románokat külön is említi), de „ezek az események jelentéktelenek azzal a nagy lelkesedéssel szemben, melyet a lakosság nagy többsége fajkülönbség nélkül tanúsít". A lap szerint a szerbek végül is nem ellenségesek az ezredéves fennállásukat ünneplő magyarokkal szemben, bizonyítékul részleteket közöl Opacsics bécsi szerb püspöknek a millenniumi ünnepségeket méltató pásztorleveléből.

A Kiállítási Újság sajtószemle rovata a „kilószám" érkező angol lapok beszámolói közül a Leeds Mercura egyik cikkét emelte ki. A hivatalos „diadalpropaganda" szerint ugyanis Magyarország csak az Ausztriával való kiegyezés után léphetett a gyors fejlődés útjára, csak így „zárkózhatott fel Európához".

Az angol lap a többi között ezt írta: „Budapest elegancia és kényelem tekintetében nem áll mögötte az új világ legszebb városainak. Pedig csak alig 30 éve, hogy a magyarok visszavívták alkotmányos önállóságukat, azóta haladnak... Ezért a kiállítás nem is annyira ezer évnek, mint inkább harmincnak az eredményeit tükrözi." Az angol lapok egyébként gyakran emlegetik a magyarok „hagyományos nemességét, szabadságszeretetét, pompa- és mulatságvágyát, s alkotmányos rend iránti vonzalmát". Mindezen értékeket valószínűleg azért idézi olyan egyetértően és lelkesen a Kiállítási Újság szemlerovata, mert egybevág a képpel, amelyet a millenniumi historizmus – elsősorban a bizánci és arab források nyomán – Árpád magyarjairól és későbbi leszármazottairól kialakított.

Úgy látszik, hagyományos értéknek számított a vendégszeretet is. A szemléző megemlít egy osztrák lapot, amelyik szóvá teszi, hogy Budapesten egy bérkocsi fél napra 50-60 forintba kerül, majd – talán éppen a rossz tapasztalatokat feledtetve – hosszan idézi egy angol vidéki kis újság cikkét. „A kiállítás nem nyerészkedési vállalat, hanem hazafias ünnep... Az idegenek, még a legszerényebbek is, meleg fogadtatásban részesülnek a vendégszerető magyarok közt, akik még nem tanultak meg hosszú számlákat csinálni. A magyarok csak arra törekszenek, hogy a vendég vegyen részt örömükben és csudálja szép fővárosukat."

Valószínűleg azonban az is igaz, hogy a külföldi beszámolók legalább annyira jellemzőek arra a nemzetre, amelyik a cikket közli, mint arra, amelyikről a cikk szól. Mindenesetre a francia újságokból összeállított sajtószemlét olvasva az az érzésünk, mintha a „gall tollnokok" éppen azokat a tulajdonságokat méltatnák bennünk, amelyekre maguk is büszkék. A

Revue des deux Mondes például ezt írja: „A magyarok a legkülönfélébb érzelmeket keltették mindenkor és keltik ma is. Nem lehet elvitatni tőlük a fékezhetetlen (!) hazafiságot, a bámulatosan éles politikai szellemet, a nyugati eszmékhez való gyors és könnyű alkalmazkodást... A magyarok, bár az őket környező szláv és német tömegekhez képest oly csekély számúak, sohasem adták föl nemzeti karakterüket, megmenekültek minden veszélyből, túléltek minden katasztrófát... És ma sem elégszenek meg azzal, hogy teljes függetlenséget vívtak ki, de a monarchia külpolitikájában ők viszik a döntő szerepet." A politikai elemzés azért is fontosnak tartja a magyaroknak a térségben betöltött szerepét, hiszen „ők képezik a szláv és a német (!) befolyás ellensúlyát".

Végül, korántsem az ünneprontás okán, inkább csak a körkép teljesebbé tétele érdekében idézzünk a nemzetiségi lapok egyikéből. A Turóc-Szent-Mártonban megjelenő Národnie Noviny május 4-i számában a többi között ezt olvashatjuk: „Van bennünk annyi nemesség, hogy elismerjük a magyarok örömének jogosultságát. De nem ismerhetjük el jogosnak az úgynevezett millenniumi ünnepélyeket... Történelmi humbug, hogy az ezeréves államot kizárólag a magyar faj tartotta volna fönt. Mert, mikor harcban állott az ország, mi sokkal több vért ontottunk a védelmében, mint a magyar törzs... Ezért kézzelfogható hazugság az is, hogy ami a városligetben fel van halmozva, az tisztán a magyarok alkotása volna... Az avatatlan utazó persze nem látja a tót kéznek, tót észnek és a román munkának a nyomát. Pedig mindenen megérzik a tót szellem, a zsidó csak a pénzt adta hozzá."

A millenniumi „tájékoztatáspolitika" tisztességére (vagy inkább ügyességére?) vall, hogy a Magyar Estilap három nappal később a Národnie Noviny cikkét teljes terjedelmében megjelenteti.

ALTERNATÍV KIÁLLÍTÁS

Az Országos Magyar Képzőművészeti Tanács 1895-ben – a közelgő ezredéves évforduló jegyében – pályázatot írt ki történelmi tárgyú képekre. Úgy látszik, a kiírók tisztában voltak a vállalkozás veszélyeivel, mert meghatározták a választható témákat. A nemzeti múlt, különösen a „közelmúlt" értékelése már akkor is sok vitát váltott ki, ezért a festők figyelmét jóval távolabbra, főként Árpádra és az Árpád-házra irányították. Persze, a parlamentben sokkal „közelibb" témákról vitatkoztak. Például a közös hadsereg tisztikarának ruházatáról, nyelvhasználatáról, Kossuth állampolgárságáról (a „szent öreg honosítását" Ferenc József rendre megakadályozta); később, Kossuth temetésén sem képviseltette magát a magyar kormány, s ez újabb hosszú és elkeseredett parlamenti szócsatákhoz vezetett.

Ezek a látszólag apró-cseprő ügyek mind a kiegyezés eltérő közjogi értelmezésével, végső soron nemzeti függetlenségünkkel függtek össze; ebből adódtak a viták „ideológiai sallangjai" is. A nemzet öntudata – honfoglalásának 1000. évfordulójára készülődvén, furcsa ellentétben az egyre harsogóbb ünnepi pompával – mind sebezhetőbbnek bizonyult.

Thorma János, a Nagybányán élő festőművész, még a pályázat kiírása előtt, 1893 őszén belekezdett egy nagy, történelmi tárgyú festménybe, amelynek később az *Aradi vértanúk* címet adta. Nagybányán akkor még nem működött a művésztelep, csak a millennium évében – éppen Thorma közbenjárására – költözött oda Münchenből Hollósy Simon néhány növendékével.

Thorma 1893-ban Aradra utazott, hogy előtanulmányokat végezzen képéhez. Könyvtárakban adatokat gyűjtött, szemtanúk emlékezéseit jegyezte le, sőt – a hitelesebb ábrázolás kedvéért – még egy kivégzést is végignézett. A festménnyel 1896-ra készül el, s a megadott határidőre beadta a képzőművészeti tanács pályázatára.

A Nagybányán megtelepedett Hollósy-kör festői közül később többen is szívesen fordultak a történelem felé. Bakó Zsuzsa: *A történelmi téma jelentkezése és alakulása a nagybányai festők munkásságában* című tanulmányában olvashatjuk, hogy az általuk készített 14 történelmi tárgyú kép közül 7 az 1848–49-es forradalommal és szabadságharccal kapcsolatos. „Nyilvánvaló tehát, hogy a nagybányaiak a történeti festészet Habsburg-ellenes, 'rebellis' vonulatához csatlakoztak", s ebben minden bizonnyal szerepet játszottak esztétikai kérdések is; a nagybányai festők szembefordultak és évekig küzdöttek a Benczúr Gyula és a „műcsarnoki festők" képviselte hivatalos irányvonallal.

Thorma nem burkolózik a nemzeti historizmus elvont, merev romantikájába, hanem a pozitivista történelemszemlélet alapján összehordott apró, hiteles mozaikokból – mozdulatról mozdulatra – építi föl a jelenetet. A képnek – az általánosan elfogadott akadémizmus követelményeivel szemben – nincs igazi főszereplője, nincs fókusza sem; ma inkább úgy hat, mint egy színes, szélesvásznú történelmi film mozgalmas részlete.

Valószínű, hogy a millenniumi ünnepségekre Hollósy Simon is elkészült freskójával, a *Zrínyi kirohanásá*val. A téma közkedvelt a magyar történelmi festészetben, talán Székely Bertalan Zrínyi-képe a legismertebb. Hollósy azonban, amikor fölmutatja a hazájáért hősi halált is vállaló mártír példáját, csak látszólag követi a hagyományos ikonográfiát. Festményének újszerűsége – Thorma képével, az *Aradi vértanúk*kal ellentétben – nem a témában rejlik, hanem a feldolgozás módjában. A kép rendkívül dinamikus, feszült és festői. A villogó színek, a lovak által fölvert por és az égő vár füstje föllazítja, szinte porhanyóssá teszi a körvonalakat. Németh Lajos szavaival: „A mű nagy festészettörténeti fordulat határán áll, az anyagfestés (naturalizmus) és a levegőfestés (impresszionizmus) elve ütközik benne..." A szokatlan „plein air csatakép" azonban nem talált követőkre.

Hollósy a friss nagybányai természetszemlélet („látványfestészet") legradikálisabb képviselője. Még Münchenből írja

Thormának Nagybányára: „Legfőbb vágyam... tájképekbe festeni egy olyan motívumot, ami engem a keserves nagyzásokból megelégedésre, nyugodságra bírna vezetni." Kezdetben a nagybányai festőiskola vezéregyénisége (39 évesen ő a „vén prímás"), később szembekerül Thormával és Rétivel, s elhagyja a várost. Técsőn próbál újra szerencsét, de ott sem tud igazán gyökeret ereszteni. Örökös nyugtalansága, ádáz szembenállása a hivatalos művészettel és a polgári világ külsőségeivel (állítólag egy „kasszírnőt" vett feleségül, amiért festőtársai kiközösítették), nehéz anyagi helyzete, az áhított „nyugodság" hiánya meggátolta, hogy modern természet- és művészetszemlélete valóban korszakalkotó művekben jelenjen meg.

Thorma János hajlékonyabb egyéniség. Ő is fontosnak tartotta a természet tanulmányozását, de nem az életszemlélet, a magatartás megváltoztatása miatt, inkább csak mint akadémiai stúdiumot, hogy „a növendék képes legyen az abszolút szépet megérezni és abban gyönyörködni". Hiába állt azonban Thorma közelebb az „uralgó ízléshez", a zsűri nem fogadta el a művét. (Igaz, a festő nem a meghatározott témák közül választott, de nyilvánvaló, hogy képét nem ezért utasították el.) Az aradi hazafiak kivégzését bemutató festmény újra a nemzeti függetlenség megoldatlan kérdéseire irányíthatná a figyelmet, vélték a képzőművészeti tanács vezetői; egyébként is, a Monarchia királyát nem lehet olyan botrányos kép elé vezetni, amely föltépheti a már behegedt sebeket (értsd: a gyilkost a gyilkosságra emlékeztetné).

Thorma – a hivatalos témajavaslatra fittyet hányó – „alternatív" képének híre gyorsan terjedt a városban, ám a művészetpolitika irányítói nem akarták vállalni a betiltással járó bonyodalmakat. Az *Aradi vértanúk*at először az Orczy-házban, később a városligeti Wampetich vendéglőben állították ki. Az étterem előtt naponta hosszú sorokban várakoztak az érdeklődők, hogy láthassák a botrányos hírű festményt.

AZ ELREJTETT VALÓ

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt hetilapja, a Népszava, amely akkortájt mintegy 5000 példányban jelent meg, időnként kolumnás – ma úgy mondanánk – „leleplező" riportokat közölt, amelyekkel a társadalom egy-egy „szégyenfoltjára" irányította a figyelmet. Az egyik ilyen riport a toloncházban készült. (A toloncházat a rendőrség tartotta fenn, ide zárták az ideiglenesen fogva tartottakat és azokat, akiket rövidebb időre zártak el.)

„A magyar kormány a múltat megfestette Munkácsyval és Fesztyvel, de szégyenletes jelenünket lakat mögött őrzi – adja meg az alaphangot a szerző. – Ha a múlt lelkesítő emlékei vászonra vetve büszkévé teszik az embert, hulljanak könnyei, ha végignézi jelenét. Azon elzüllött utcai gyermekek és gyámoltalan aggastyánok, kik hazájukban nem lehetnek otthon, átkot mondanak az ezredéves Magyarországra és annak bitorlóira! A hatalom eszköze, a bölcs rendőrség pedig összefogja az átkot szóró honfitársakat, elviszi zöld kocsin egy intézetbe, hol megtanulnak éhezni és hallgatni."

Az írás címzettje a hazánkba látogató külföldi, „ki káprázó szemekkel, botladozva halad végig ama fényes csarnokon, ahol kincs kincsre halmozva hever, s ha látott mindent, elvakultan felkiált: 'Oh, mily boldog itt a nép!'. Ne irigykedj, jámbor idegen – javasolja a szerző –, inkább szánjál bennünket. Mert itt a valót szégyenlik, s ezért elrejtik szemünk elől... Magyarország eredeti millenáris kultúrképe a fővárosi rendőrség Kerepesi úti toloncházában van kiállítva. És abban a szerencsében, hogy ezt láthassák, csak a munkanélküliek, a koldusok, a 'senki gyermekei', az elzüllött 'czuczilisták' és Mihaszna Jánosok részesülhetnek."

A toloncház lakóit rendszeresen fenyítik. Ám „ha az elbizakodott uralkodó osztály azt hiszi, hogy áldozatai 'megjavulva' kerülnek ki innen, akkor nagyon csalódik. Ha egy érzéssel bíró embert a véletlen ezek közé a félmeztelen emberek közé vet, iszonyodva hallgatja végig terveiket... A

séták alatt az egyik rész fajtalan beszédekben keresi a vigaszt, a másik a földön heverészve bámul maga elé. Csak a tolonckocsi érkezésének zajára tódulnak egy csoportba és villogó szemmel keresik a jövevények közt a jobb ruházatú áldozataikat."

A riport ezután bemutat egy-egy „érdekesebb" toloncházi alakot. Egy 11 éves fiúcska például azért került ide, mert zsemlét lopott. Egy galambősz aggastyánról megtudhatjuk, hogy koldulás miatt hozták be. „Pedig mindenki láthatja – véli a bőbeszédű öreg –, hogy munkára már képtelen vagyok. Tizenöt esztendeig szolgáltam Thaisz főkapitány idejében a rendőrségnél. Amíg tudtam, húztam az élet igáját, de már nem bírom, most elhagyatva mindenkitől, így pusztulok időnap előtt."

A riporter ismerősökre is bukkan. „Egy elvtársamat látom magam előtt, lerongyolódva, piszkosan. Beszélgetünk hosszasan, elmondja, hogy két hónapja munka nélkül van, lakbért nem tudott fizetni, szobaasszonya ezért kilökte. Éjnek idején, az utca kövezetén nyomta el az álom. A rendőrség csavargásért 8 napi fogságot mért rá, aztán eltoloncolták... Később egy másik ismerőst találtam. Az Akácfa utca valamelyik kapualjában szoktam látni ezt a féllábú koldust. Egykor cipész volt, de mint kisiparos nem tudott boldogulni. Ezért elment egy újpesti gyárba, ahol egy balesetben elveszítette az egyik lábát, s most 4 forint nyugdíjat kap havonta. Ebből pedig megélni nem bír, tehát koldul. Elfogták és 20 napra ítélték."

A cikkíró, úgy látszik, alaposan fölkészült a jogszabályokból. Megemlíti, hogy a fogház zárkáiba, ahová csupán 25 embert lehetne elszállásolni, nem ritkán 50 embert szorítanak be. „Ember ember hátán fekszik, a bűz leírhatatlan. Úgy látszik, a rendőrség csak másoknál tud rendet csinálni!" (Ezzel valószínűleg arra utal, hogy a rendőrségnek akkor joga volt a túlzsúfolt magánlakásokat kiüríttetni.)

A szerző utánanézett annak is, vajon milyen élelmet kapnak a toloncház lakói. A fejadag napi egy keserű fekete cipó, amit a kásalevesből és lencsehabarékból, illetve a lencse-

levesből és kásahabarékból álló, változatos menü egészített ki. „Élelemmel özvegy Lauberné látja el a fővárosi fogházakat, aki egy rab után a rendőrség börtönétől 9 krajcárt kap. Nevezett úrhölgynek a toloncházban van egy kantinja is, itt adják el a fővárosi hentesek az avas töpörtyűt és szalonnát. Ha valamelyik rabnak kívülről hoznak ételt, azt nem engedik be, mert akkor nem fogyna a kantin 'áruja'. Különben Laubernénak Gödöllőn nyaralója van, a kulcsár pedig alig bírja a hasát."

A riport így fejeződik be: „Míg az uralkodó osztály nyaral, fürdőzik és mulat, addig a nép izzad, fárad, nélkülöz és zúgolódik. Fönt a magasban kong az ünnepi harang és alulról átok száll millió szenvedő ajkáról."

A Népszava egy másik cikke a virágzó leánykereskedelemmel foglalkozik. Azzal vádolja a „lelketlen kufárokat", hogy azok „kihasználják a munka nélkül maradt szegény leányok kétségbeesését, s fényes ígéretekkel kétes mulatóhelyekre csalják őket. Itt a leányok a szép ruháktól, az ékszerektől és a legveszedelmesebb italoktól elkábítva olyan magasságokba jutnak, ahonnan egyenesen a sárba visz az út."

Ha azután néhány hónap múlva megundorodva ettől a világtól és önmaguktól kétségbeesetten újra munkát keresnek, mindenhol csak az új olasz sláger édeskés dallamát duruzsolják a fülükbe: Jámbó, Jámbó... Moziban, gyárban, villamoson csak ezt hallani, a mulatóhelyeken éjszakánként négyszerötször el kell ismételnie a zenekarnak: Jámbó, Jámbó. Ez szivárog elő az Ős-Budavára és a Konstantinápoly rejtett szeparéiból is, ahol a „pénz- és vérarisztokraták" szórakoznak a külváros gyorsan elvirágzó leányaival.

FEHÉR RABSZOLGÁK

A társadalom lappangó feszültségeit jól jelzik az újságcikkek, tanulmányok, amelyek a cselédek helyzetével foglalkoznak. Ezekből az írásokból általában az emberi együttérzés, a szánalom hangja csendül ki, igaz, a keresztény középosztály altruista érzelmeibe – mint az idő tájt gyakorta – bizonyos felsőbbrendűség is vegyül.

A Fővárosi Lapok, amelyet főként konzervatív, előkelő hölgyeknek szerkesztettek, beszámol például egy Anna nevű cselédlányról, akit azért állítottak bíróság elé, mert lopott. A cikk szerzője azonban nem a lány, hanem a társadalom felett mond ítéletet. „A földhöz tapadt szegény falusi paraszt leánya is, mint annyi más sorstársa, hogy a kenyerét megkeresse, kénytelen volt szolgálatba állni. Keserves kenyér. Reggel öt órától este tízig rabszolgája az egész háznépnek... Mert a takarékosság azt kívánja, hogy csak egyetlen cseléd legyen a háznál. Ennek az egynek a munkaerejét aztán, minden lelkiismeret-furdalás nélkül, a végletekig kihasználják. Ráadásul hulladék az élelme, kutyának való az éjjeli nyugvóhelye."

A Fővárosi Lapok egy másik számában vezércikket is találhatunk a cselédekről, az írás címe: Fehér rabszolgák. A szerző (dr. Szabóné Illésy Piroska) elöljáróban nem fukarkodik a hangzatos kifejezésekkel. Ilyesmiket olvashatunk: „A cseléd pária, óraszámra fizetett gép, kinek szenvedni, emberi érzelmeket mutatni nem szabad, mert a nagyságos asszony ideges lesz, ha szomorú arcot lát." Végül azonban a cikkíró, aki nyilván maga is gyakorló cselédtartó, fontosnak tartja, hogy fölhívja nagyságos asszony-társai figyelmét: „Soha, semmi körülmények között ne válasszuk bizalmasunknak őket, mert műveletlenek lévén mindég visszaélnek a bizalommal, s engednek pletykálási hajlamaiknak."

Molnár Lajos, aki a VI. kerületi kapitányságon a prostitúció, a borhamisítási ügyek és a cselédperek előadójaként dolgozott, falusi iparos szülők gyermekeként nyilván maga is jól ismerte a vidékről fölkerült fiatalok veszélyeztetett helyze-

tét. Mint a téma avatott szakértője, több tanulmányt írt a „cselédügyről" is. *A cselédközvetítés rendszeréről* című munkájából hosszabb „mutatványt" közöl a rendőrség lapja. Az írás elöljáróban bemutat egy „cselédszerző irodát". Ezek rendszerint nagyobb forgalmú utcákban ütnek tanyát, s mivel tőke alig kell hozzájuk, gombamód szaporodnak. „Kívül az ajtón, s a falakon különböző színűre festett rubrikákban szobaleány, mindenes, kocsis, nevelőnő, szakács stb. ajánltatnak a közönség figyelmébe. Belül az üzlethelyiséget egy léckerítés osztja ketté, a bejárat felé eső rész a 'várótermet', a kerítésen túl fekvő pedig az 'irodát' képezi. A váróterem fala mellett barnára festett pad fut körül, a raktáron levő 'anyag' számára."

A szerző szerint – aki különben igen élményszerűen írja le tapasztalatait – a váróterem sokféle funkciót tölt be. A cselédek egy része valóban itt várakozik a körbefutó padokon, másik részüknek csak a cselédkönyve hever szerteszét. „Ebből a helyiségből indul pályafutására igen sok, vidékről felkerült leány. Ez a helyiség az, melyben ködként oszlik szét a leányok rózsás reménye, s megy tönkre erkölcsük és jövőjük. Itt van a cseléd iskolája. Itt tanulja meg, hogy a becsületes munkánál könnyebb kereseti forrás is létezik."

„A cselédszerző intézet a cseléd casinója, melegedő helye, itt trécselnek egész nap, s itt figurázzák ki és szapulják meg – távozásuk után – a cselédért jelentkező asszonyokat. Itt gratulál egyik cseléd a másiknak, ha elszegődött. És itt cserélik ki tapasztalataikat. Ilyeneket lehet hallani: 'No hiszen, jó helyre mész, 3-ik emelet, 4 gyerek van, s ott mindig hiányzik egy ezüstkanál... Az asszony minden cselédjét a kapitányságra viszi'." Molnár Lajos nyilván sok hasonló esettel találkozott a munkahelyén.

A tanulmány részletesen elemzi a cselédszerzők működését szabályozó rendeletet. Megtudhatjuk, hogy a városi közgyűlés szabályrendelete világosan kimondja, a cselédszerzési díj csak a közvetített állás tényleges elfoglalásakor fizetendő, a cselédszerzők mégis gyakran előre követelik járandóságukat. „Különösen a vidékről felkerült cselédektől szedik be

előszeretettel előre a közvetítési díjat, s akkor sem fizetik azt vissza, ha a közvetítés valami miatt meghiúsult."

A cselédszerzők – a forgalom arányában – kifutókat foglalkoztatnak. Ők ajánlják városszerte a cselédeket, s ugyanők csábítják is nemsokára vissza. A cselédszerző „intézetek" tulajdonosai jól ismerik ezeket a manipulációkat, de nemcsak hogy nem tiltják segédeik kétes ügyleteit, hanem még ösztönzik is. Hiszen a tulajdonos a közvetítési díjat előre beszedi, így ő a forgalom növekedésében érdekelt, nem pedig abban, hogy tisztességesen – hosszú távra – közvetítsen.

Igaz, a már említett szabályrendelet azt is kimondja, hogy „ha az elhelyezett egyén alkalmazásából 15 napon belül kilép, az elhelyező (a cselédszerző) köteles 8 nap alatt a gazdának más egyént, illetőleg az elhelyezést kereső (cseléd) számára díj nélkül más alkalmazást szerezni; ha ezt nem tenné, a lefizetett díj visszakövetelhető". Molnár Lajos azonban megjegyzi, ő hivatali munkája során „még nem találkozott olyan asszonnyal, akinek egyszeri közvetítési díj lefizetése mellett kétszer közvetítettek ki cselédet, de még olyan cseléddel sem, aki egyszer fizetett és két helyre ajánlották". Mint minden rendeletet, ezt is egyszerűen ki lehet játszani. A cselédszerzők általában megvárják a cseléd kilépésétől számított – rendeletben előírt – nyolcadik napot, akkor valóban fölkeresik ügyfelüket, de az akkorra már legtöbbször új cselédet fogadott föl, „hiszen ki vezethet háztartást cseléd nélkül 7 napon át".

A cselédszerzők és segédeik általában kettős játékot játszanak. A gazdák pártján állnak annyiban, hogy a béreket igyekeznek leszorítani. Ugyanakkor a cselédek pártját fogják, amikor nemcsak az alkalmazóikkal szembeni, hanem a bíróság előtti jogaikra is kitanítják őket. Ezt bizony már a gyakorló cselédügyi előadó is sérelmezi. Mint írja: „Némely cselédet jogi tanácsokkal annyira kiképeznek, hogy ha egy ilyen a kapitányság elé kerül, alig lehet vele bírni."

NŐI BŰNTEVŐK

Rédey Miklós kerületi kapitány és elismert bűnügyi szakíró, a Rendőri Lapok állandó munkatársa (1896-ban a rendőrségi sajtóiroda vezetője) egyik hosszú cikkében a nők bűnözésével foglalkozik. Az írás kizárólag a „női bűntettesekről" szól, de a szerző – szándéka ellenére – arról is vall, hogyan látja általában a nők társadalmi helyzetét, szerepét a hivatalnok, egy olyan államapparátus alkalmazottja, amelynek minden fontos posztját férfiak töltik be.

Rédey a bevezetőben – valószínűleg az akkor rendkívül divatos schopenhaueri gondolatok hatására – fölállítja a „kiszámíthatatlan nő" hipotézisét. Schopenhauer írja a női bűnözésről: „A nők, mint a gyengébb nem, természettől fogva nem erőhöz, hanem cselhez kénytelenek folyamodni: innen ered ösztönös alattomosságuk és kiirthatatlan hajlamuk a hazudozásra. Éppen ezért a nők sokkal könnyebben tesznek a bíróság előtt hamis esküt, mint a férfiak. Az is kérdés tárgyává tehető, vajon szabad-e őket egyáltalán esküre bocsátani."

Rédey ennél finomabban fogalmaz. „A statisztikai mérlegelés e téren különösen nehéz – írja –, hiszen a gyengébb nem nemcsak a rendőrség előtt, de magában a társadalmi életben is – a maga valójában – kiismerhetetlen." Később mégis megadja a vonatkozási pontokat, amelyek segítségével a kutató eligazodhat a női lélek útvesztőiben. „A *gyönge* nő, akinek tulajdonképpeni élethivatása a *család* szűk körére szorítkozik, természete alapjában egy érzelem: a *szerelem* uralma alatt áll (kiemelések a szerzőtől), s mikor a nők bűnösségét vizsgáljuk, többé-kevésbé bűneit is ebben a szférában (ti. a szerelem szférájában) kell keresnünk... A nő, akinek lételeme a szeretet, a ragaszkodás, az önfeláldozás, ritkábban fog letérni a jó útról, mint a férfi, akit ezernyi más érzelem és szenvedély, különösen a létért való küzdelem oly sokszor tántorít meg."

A statisztikai adatok azt mutatják, hogy a nők a társadalomban képviselt arányuknál kisebb mértékben vesznek

részt a bűnözésben. Sőt, vannak olyan bűntettek, amelyeket szinte alig követnek el. „A nőt, kiben az ember erkölcsi életének alapját képező nemes ösztönök olyannyira ki vannak fejlődve, szemérme, félénksége, gyengeségének érzete visszatartja az ún. nyers bűnöktől, s inkább csak olyanokra készteti néha, amelyeknek éppen ezen nemes ösztönök a rugói."

A legsúlyosabb, a gyilkosságot elkövetők 19%-a, a testi sértést elkövetőknek pedig 25%-a nő. Igaz, a gyermekölés, a magzatelhajtás tetteseinek viszont 95%-a a gyengébb nemhez tartozik. Hasonlóan magas a női orgazdák és tolvajok száma (41% és 34%). Ha az elmúlt évek adatait is figyelembe vesszük, megállapítható, hogy az összes „bűntevőnek" csupán 29%-a nő.

Gyakori, hogy a nőket egy-egy bűntettben csak közvetett felelősség terheli. A szerző ezeket az eseteket a „nemi élet sajátos viszonyaira" vezeti vissza. Véleménye szerint „a férfiak által elkövetett bűntetteknek akárhány esetben végső oka vagy mondjuk jogi műszóval: bűnszerzője a nő, aki szerelme hatalmával uralkodni tud a férfiakon. Sok esetben láthatjuk, hogy a bűn először a nőben fogamzik meg, de mivel hiányzik belőle a kellő erő és elszántság, a férfit ösztökéli, hogy azt elkövesse, bár az sem ritka eset, hogy a férfi él vissza a nőnek iránta érzett, semmiféle akadálytól vissza nem rettenő szerelmével. A szerelmes nő mindenre képes!"

Jellemző, hogy a nők húsz és harminc év között, „érettségük és szépségük teljében" követik el a legkevesebb bűncselekményt. Csökken a bűnelkövetők száma a családi életet élő nők körében is. „A bűnügyi statisztikákban kétszer több gyermektelen özvegy, elvált asszony és hajadon szerepel, ami az anyai szeretet, s a gyermek gondozásának jótékony hatásával magyarázható. Ez a tendencia a férfiaknál is megfigyelhető, a családtalan férfiak, akiknek nincs mit félteniök vagy veszteniök, a férfi bűnösök nagyobb részét képezik."

Rédey megemlékezik egy „speciális körülményről is, melyet magában a székesfővárosi életben kell keresnünk". Mivel vidéken egyre kevesebb a munka, évenként ezrével tódulnak fel a vidékiek Budapestre, hogy itt gyári munkásnak,

napszámosnak, cselédnek álljanak. Közöttük nagyon sok a nő. A női munka pedig köztudottan igen olcsó, egy egyedülálló asszony egyszerűen nem tud megélni a két keze munkájából. „A nyomor pedig, s az ezek nyomán járó piszok és romlottság nagyon rövid idő alatt beszennyezi azt a nőt is, aki még romlatlan, tiszta erkölcsökkel jött föl a falujából. A rendőrség vagy más hatóság nem tud segélyt nyújtani a nagyvárosban elszigetelten élő nőnek, s ezért az könnyen az erkölcstelenség vagy a bűn posványába tévedhet."

Igaz, azok a nők sincsenek sokkal könnyebb helyzetben, akik férjet találtak, s a gyári munka mellett igyekeznek ellátni családjukat. A mindennapi robot meglazíthatja a családi élet kötelékeit, ilyen körülmények között a nők elhanyagolják a gyermekek nevelését, s könnyen a bűn útjára tévednek. A szakíró tapasztalata szerint: „ha a nő csak a családja körében, természetes élethivatásának élhet, mindig megmarad kedves, tiszta, jóságos nőnek, de mihelyt kilép e körből, éppúgy a szenvedélyek és bűnök áldozata lesz, mint a férfi."

Budapest közbiztonságát nemcsak az „aktív" kéjhölgyek rontják, legalább ilyen veszélyesek a kiöregedett prostituáltak, az ún. melkerinek (kéjtolvajok) is. Ők azok, akik – „miután elveszítették nőiségük varázsát, s ezért nem bírnak már hatást gyakorolni a férfiakra –, ittas úriemberek kifosztására adják a fejüket". Az ittas férfiak réme még „a kávéházi pénztárosnők és a női zenészek elvetemültebb része is, akik fizetéskor fonnyadt bájaik mutogatásával megzavarják a szerencsétlen kuncsaftok fejét".

A kiszolgáltatottság, a nyomor újratermelődik, véli a szerző. „Az elhagyott leánygyermekek anyaként legtöbbször maguk is eldobják gyermekeiket. Megdöbbentő, hogy milyen magas a gyermekprostituáltak száma Budapesten. Ebben, sajnos, a környező országok között elsők vagyunk."

AZ EZÜSTÖS BANDA

Már javában tartottak az ezredévi ünnepségek, amikor egy rejtélyes bűntény-sorozat hozta izgalomba a főváros lakóit. Szokványos betöréssel kezdődött: az újságok megírták, hogy „a Sótér utca 6. szám alatt lakó házmester arra a kellemetlen felfedezésre jutott, hogy Szirmay Ottó grófnő (!) lakása nyitva van, s a szobákban nagy a rendetlenség. A házmester azonnal jelentést tett a rendőrségen, ahol konstatálták, hogy az elmúlt 14 nap alatt, míg a grófnő vidéki birtokán tartózkodott, ismeretlen tettesek álkulccsal benyitottak a lakásába és onnan ezüstneműket loptak el." A nyomozást nehezíti, vélték a szakértők, hogy „az ellopott ezüstök mennyiségére és mibenlétére senki sem tud felvilágosítást adni."

Nem sokkal később a rendőrség letartóztatott két gyanús fiatalembert, akik egy házalónak két értékes gyertyatartót kínáltak eladásra. Róth Ármin 23 éves kárpitossegédnél és Lichtenstein Ede 28 éves újpesti betűszedőnél ezenkívül egy ezüst tálat, ezüst forralót, lábast, egy selyemkendőt és egy női díszmagyar ruhához tartozó selyemszövetet találtak. Szirmay grófnő, aki időközben hazajött vidéki birtokáról, megerősítette, hogy a két gyanúsítottnál talált ezüstnemű az ő tulajdonát képezi. Csakhogy ez csupán egy töredéke a grófnőtől eltulajdonított mintegy 10 ezer forint értékű gyűjteménynek.

Részlet az eltűnt tárgyak listájából: „Nagy bőrládában 1 nagy ezüst kosár, 1 nagy tejes kanna, 1 kis kávés kanna, 1 kis ezüst lábas 'C. P.' monogrammal, ötágú koronával és eperlevéllel gravírozva, 1 leveses tál 'S. P.' betűkkel, 2 gömbölyű tál, 2 hosszú tál, 2 mártás tál aljjal, 1 ecettartó, 1 teaszűrő, 12 kanál, 12 halkés, 2 gyertyatartó, 1 rumtartó, 1 törött cukortartó... stb."

A nyomozók alaposan megvizsgálták a listát, majd vallatóra fogták a két tolvajt, akik először következetesen tagadták, hogy ők követték volna el a betörést. Később azzal álltak elő, hogy az ezüsttárgyakat valóban ők vitték el, de „már kész

munkára mentek". Egy kávéházi ismerősüktől hallották – akit természetesen nem tudnának megnevezni, mert csak látásból ismernek –, hogy Szirmay grófnő lakása nyitva van, s onnan annyi ezüstöt vihetnek, amennyit csak akarnak. Ez a jóakaró azt is mondta – hangzott a két tolvaj vallomása –, hogy az ajtón egy gyufaszálat, a küszöbön pedig egy papírlapot találnak. Úgy jelzik majd nekik, hogy szabad a vásár. Ha ezeket a jeleket nem találják, akkor vigyázzanak, a grófnő hazatért.

Amikor Róth és Lichtenstein a helyszínre érkezett, a jelek zöld utat mutattak. A két tolvaj behatolt a lakásba, s magával vitt néhány tárgyat, később ezeket a nyomozók hiánytalanul meg is találták náluk. Csakhogy a városban néhány nap leforgása alatt még három betörés történt, s újabb ezüsttárgyak tűntek el. A rendőrségnek fogalma sem volt, kik a tettesek, és hol vannak az ezüstök; a nyomozás – ahogy rendőrségi körökben azóta is mondani szokás – nagy erőkkel folytatódott.

Néhány nap múlva letartóztatták Pollák „Zsigát", a büntetlen előéletű, munkanélküli pincért, akiről föltételezték, hogy a Szirmay-lakás kifosztásakor a „benyitást csinálta", de a szálak nem gombolyodtak tovább. Pollák megnevezett ugyan egy Spitzer Henrik nevű házalót, kinek ő állítólag ezüstneműt adott el, de a Spitzernél elrendelt házkutatás semmi eredményt nem hozott. Spitzer tagadta, hogy ismerné Pollákot.

Ám a nyomozók akkor már Spitzer minden lépését követték, így jutottak egy Klein nevű bádogos nyomára. Klein bevallotta, hogy ő vett ugyan Spitzertől ezüstöt, de az nincs nála, mert egy zsákba hamu közé rejtette, majd átvitte szomszédja pincéjébe, mondván, a zsákban mész van. A rendőrök a mondott helyen meg is találták a zsákot és benne néhány ezüstöt. Csakhogy ezekről már nem lehetett megállapítani, hogy eredetileg kinek a tulajdonát képezték, mert legtöbbjüket szilánkokra vágták, más részüket pedig beolvasztották.

A gyanúsítottakat előzetes letartóztatásba vették, de az „ezüstös banda" tovább tevékenykedett. Rövid időn belül föltörték Gosztonyi Béla miniszteri titkár és Hegedűs Károly

országgyűlési képviselő lakását. Mindkét helyről nagy értékű ezüsttágyakat vittek el. Vajon honnan tudták, hogy melyik lakásban lelnek gazdag zsákmányra? És hol rejtették el a mesés ezüstkincset?

A rendőrség sötétben tapogatózott. A nyomozók dolgát nehezítette, hogy hiába kapták el a banda újabb és újabb tagjait, a nyomozás minduntalan megakadt, hiszen az elkövetők, úgy látszott, valóban nem ismerik egymást. Nyilván jól működő munkamegosztásban dolgoztak: mások törték föl a zárakat, mások vitték el a holmit, s megint mások értékesítették. A tagok nem találkozhattak egymással. Bérczy Béla, a fővárosi rendőrség bűnügyi osztályának vezetője valószínűleg ekkor szembesült először a „szervezett bűnözéssel".

A nyomozók az aprólékos megfigyelésekből összeállított „mozaikkép" alapján végső soron arra a következtetésre jutottak, hogy a hálózat szálai a bádogosmester kezében futnak össze. Csapdát állítottak, s így sikerült a mintegy húsz fős bandát egyenként kézre keríteni. A lopott holmi nagy részét is megtalálták a Magyar Gazdasszonyok Országos Árvaházának kertjében, ahol a bádogos éjszakánként elásta azokat. Bárczy Béla és az ezüst-ügyben nyomozó detektívek főkapitányi elismerésben részesültek.

RABONBÁN

Ha az ezredévi ünnepségek díszfelvonulásán a nézők között közvéleménykutatást rendeztek volna, hogy kit tartanak a legszebben öltözött magyar politikusnak, bizonyára az a talpig fekete bársonyba öltözött, ezüstcsatokkal ékített, kócsagtollas úr kapja a legtöbb szavazatot, akinek még a lovára is Kossuth-címeres nemeztakarót terítettek, s a zablaszárat kétoldalt szűk posztónadrágba (székelyharisnyába) bújtatott csatlósok tartották. Ő volt az, Ugron Gábor, az erdélyi Rabonbán.

A nemes veretű Rabonbán kifejezés először a székely krónikákban fordult elő. Valószínűleg mesterségesen alkották: előtagját a rabbi szó elferdítéséből, utótagját pedig a bán főnévből rakták össze. Az ún. Székely Krónika szerint a honfoglalás idején a székelyek vezérét, főpapját nevezték rabonbánnak. A millenniumi évek romantikus, Erdély-központú historizmusa, amikor újra Attila leszármazottaiként, a leghívebb magyarokként emlegették a székelyeket, nemcsak a köznyelvben hozta divatba a rabonbán szót, de beojtotta a szépirodalomba is.

Ugron Gábor 1847-ben született. Pesten és Bécsben tanult jogot, majd ő is részt vett az Almásy-féle összeesküvésben. Igaz, a szervezkedésben betöltött szerepe jelentéktelen, nem is ítélik el, de ahhoz azért elég, hogy idejekorán kialakuljon a daliás termetű ifjú forradalmár nimbusza. 1869-ben beáll önkéntesnek a József főherceg nevét viselő gyalogezredbe, de közben újságot is szerkeszt. Gyermekkori barátjával, Bartha Miklóssal Ördögborda címmel élclapot jelentet meg.

1871-ben először Olaszországba utazik, ahol fölajánlja szolgálatait Garibaldinak (rövid ideig harcolt is Riciotti légiójában), majd Párizsba siet, hogy közelebbről is szemügyre vegye a kommünt. „Díszes egyenruhában sétálgat a torlaszok között mint diplomáciai útlevéllel rendelkező előkelő idegen, mindent megnéz, mindenkit kikérdez, mindenhol megjelenik és szorgalmasan küldözgeti helyzetjelentéseit az

Ellenőrnek és más lapoknak... Arról persze szó sincs, amit később oly gyakran emlegetnek hívei, s célozgat rá maga is, hogy ti. életét kockáztatva harcolt volna a szabadságért. A franciák szabadságáért. De a harcolók hősiessége határozottan imponált neki." (Írja Buza Péter Ugronról rajzolt portréjában.)

Miután 1872-ben hazatér, a nemzetközi forradalmi mozgalmakban szerzett tapasztalatai alapján elérkezettnek látja az időt, hogy hivatásos politikusként is porondra lépjen. Képviselőnek jelölteti magát. A függetlenségi pártban csatlakozik a „fölforgatókhoz" (Verhovay Gyulához, Ónody Gézához, Bartha Miklóshoz), eltávolítják a párt éléről a rendíthetetlenül elvhű és tisztakezű Mocsáryt, s ezzel megalakulhat az új formáció: a „függetlenségi és 48-as" párt. A csoport legfőbb célja, hogy kormányképessé tegye a pártot. Ugron semmiféle eszköztől nem riad vissza, manőverei azonban végül is kudarcot vallanak.

Nemcsak a függetlenségi mozgalomból szorul ki, de tekintélye is megrendül. Igaz, korántsem politikai okokból. A hírek arról szólnak, hogy Ugron, a rettenthetetlen párbajhős, a kiváló szónok s a parlamenti obstrukció utolérhetetlen bajnoka csődbe jutott. Hétezer holdas birtokát különböző adósságok fejében betáblázták, így az már aligha fedezhette tetemes kiadásait. A Rabonbán ekkor merész lépésre szánta el magát. Olcsón fölvásárolta a környék gazdáitól a zabot, s azt – parlamenti kapcsolatait kihasználva – jó pénzért eladta a kincstárnak, amely azután ebből a készletből élelmezte a közös hadsereg hatalmas lóállományát. „Ez bizony panamaszagú akció, különösen, ha olyan ember követi el, aki minden alkalmat megragad a hasonló ügyek leleplezésére." A Rabonbán zabügyleteit a sajtó jól megszellőztette, ekkor ragadt rá a Zabonbán gúnynév.

Ugron a korszak jellegzetes figurája. Szívesen szónokolt az „egyszerű székely nép" érdekében, ez azonban nem akadályozta, hogy kétes tranzakciókba bocsátkozzék. Nevét összefüggésbe hozták a még Tisza Kálmán idején leleplezett „székely puccsal" is. A szervezkedés mögött az ellenzék

„törökbarát" tagjai húzódtak, akik Klapka közvetítésével angol pénzen s Bécsben vásárolt fegyverekkel meg akarták állítani az orosz cár térhódítását a Balkánon. Úgy képzelték, ha sikerül felfegyverezni néhány ezer székelyt, s ezek el tudják vágni a cári csapatok Románián keresztül vezető utánpótlási vonalait, összeroppan az orosz offenzíva, és a török szultán, aki a nehéz időkben a magyar szabadságharc hősei mellé állt, most lélegzethez juthat, s ellentámadásba mehet át.

A puccsot azonban olyan hevenyészve készítették elő, s még az akció előtt annyian jelentették illetékes helyen, hogy elterjedt, az emigrációban élő Klapka és az itthoni törökbarát ellenzékiek sem gondolták komolyan a dolgot, s csak azért találták ki az egészet, hogy az angoloktól kicsalt pénzt elsikkaszthassák. Mindenesetre tény, hogy a puccs „hivatalos" leleplezése előtt egy héttel Tisza Kálmán már Bécsben járt, hogy megbeszélje az uralkodóval, a puccsistákkal szemben milyen büntetést foganatosítson. Megegyeztek, hogy nem csinálnak nagy ügyet a dologból, mert sem újabb mártírokra nincs szükség, sem arra, hogy a komolytalan ellenzéki akció diplomáciai bonyodalmakat okozzon.

Kiderült, hogy Ugron részt vett az angol képviselőház egyik tagjával folytatott tárgyaláson, de hogy pontosan mennyi pénzt kaptak, azt nem lehetett tudni. Ugront tehát le kell tartóztatni, ez nem kétséges, mégis jobb lenne, ha nem kéne... Így a főkapitány az elfogatási parancsot idejekorán kiszivárogtatja, hogy a képviselő úrnak még legyen ideje elmenekülni. A Rabonbán leborotválja bajuszát és szakállát, kék szemüveget vesz, s Olaszországba utazik, Itáliának ugyanis nincs kiadatási egyezsége a Monarchiával.

Ugron Gábor kalandos életében megpróbálkozik még bank- és fonoda-alapítással, tégla- és cserépgyártással, de egyik sem sikerült neki. A függetlenségi mozgalmat is politikai ellenlábasa, Kossuth Ferenc tette valódi kormányképes erővé.

TREUGA DEI

Az 1896-os esztendő „első háromnegyedét hazánk ezeréves fennállásának ünnepélye" töltötte be. Ősszel azonban a soron következő parlamenti választások teljesen fölforgatták a korábbi erőviszonyokat, s a politikai élet szereplői maguk is meglepődtek, milyen erővel lángoltak föl a korábban már kihunytnak hitt „bozóttüzek". Elszabadult a pokol.

A treuga deit (Isten békéjét) Apponyi Albert hirdette meg még az előző évben. Emlékirataiban így ír erről. „1895 végén már a következő évre kitűzött millenáris ünnep előkészítése foglalta el a kedélyeket. Engem is annyira megkapott az ünnep nagyszerű eszméje, hogy karácsony napján a párt hírlapi orgánumában, a Nemzeti Újságban cikket tettem közzé, amelyben a millenniumi ünnep idejére a pártok közt fegyverszünetet indítványoztam, azzal a feltétellel, hogy a kormányzati szellemből a pártosság kiküszöböltessék és a választások tisztaságának és szabadságának törvényes biztosítása által a pártok küzdelméből a méregfog kihúzassék."

Apponyi szerint az ünneplő nemzet példát adott „istenfélelemből, hazaszeretetből és királyhűségből", s ezt a pártok apró gáncsvetései sem tudták megzavarni. Megjegyzi, hogy a millenniumi esztendő tetőpontja minden bizonnyal az az ünnepély volt, amelyen a király és az országgyűlés egymást üdvözölték. Csakhogy ezen ő nem lehetett jelen, mert atyja súlyos betegsége elszólította a fővárosból. Igaz, Benczúr mester ennek dacára, „a magasabb történeti igazságot egy véletlen körülmény fölé helyezve", odafestette az ő fejét is híres képére.

Apponyi, aki 87 esztendőt élt, s ebből mintegy hat évtizeden át tagja volt a magyar parlamentnek, megemlít egy kevéssé ismert millenniumi eseményt is: szeptember elején Budapesten rendezték meg az interparlamentáris unió soron következő konferenciáját. Ezen pedig először vettek részt az orosz birodalom képviselői. Apponyi úgy emlékezik, hogy a meghívás ötlete tőle származott. „Abból indultam ki – írja –,

hogy a békemozgalom legfőbb orgánuma (t.i. az interparlamentáris unió) nem teljes, ha Oroszország abban képviselve nincs." A térség békéjének zálogát később is abban látta, ha az orosz birodalmat mindjobban bevonják a nemzetközi szervezet működésébe.

Az 1896-os magyar parlamenti választások egyáltalán nem az Apponyi meghirdetette tisztaság és szabadság jegyében zajlottak. Kormánypárti képviselők is elismerték, hogy a „Bánffy-kabinet által lebonyolított választásokon a hatósági erőszak és korrupció soha nem látott méreteket öltött" (Herczeg Ferenc). Andrássy Gyula pedig úgy vélte: „A menyasszony túlságosan is szép..."

Apponyi mint az ellenzék vezére, azt fejtegette, hogy a kormánypártok teljesen fölöslegesen vetettek be törvénytelen módszereket, hiszen a millenniumi ünnepségek hazai és nemzetközi sikere, valamint „az Ausztriával jól haladó közgazdasági tárgyalások kedvező hangulatot teremtettek a kormány mellett". Bánffyék, bár győzelmük nem volt kérdéses, azért akarták minden („unfair") eszközzel csökkenteni az ellenzéki szavazatok számát, hogy könnyebben kormányozhassanak.

„A kierőszakolt aritmetikai diadal" azonban a visszájára fordult. „A számban megfogyott ellenzék nemcsak oly mélységes elkeseredéssel jött a parlamentbe, mely minden békés együttműködést kizárt, hanem azzal a meggyőződéssel is, hogy neki nem alkotmányos kötelessége egy ekképp létrejött választási verdikt előtt meghajolni, hogy neki, mivel a nemzet akaratát meghamisították, minden meg van engedve." Apponyi szerint az ellenzék kilátástalan helyzete hívta életre az obstrukció intézményét, amely később szinte teljesen megbénította a parlament munkáját.

Valójában az obstrukciót már jóval korábban is alkalmazták a magyar parlamentben. Amikor például 1872-ben a Lónyay-kormány beterjesztette választójogi törvényjavaslatát, amelyet az ellenzék sérelmesnek, a kormányzati többség viszont általános vitára alkalmasnak talált, a részletes tárgyalás során Helfy Ignác, a szélsőbal vezére bejelentette, hogy

pártjának harminckét tagja becsületszóval kötelezte magát, hogy „a javaslat törvényerőre emelését minden eszközzel megakadályozza”. Az ellenzék be is váltotta a szavát: végtelen hosszúságú beszédeket mondott, lépten-nyomon név szerinti szavazást kért, s így a száznégy szakaszból álló törvényjavaslat első szakaszát öt hétig tárgyalta a tisztelt ház. Miután pedig az első szakaszt elfogadták, a képviselőház mandátumának lejártáig már csak négy nap volt hátra. A törvényjavaslatból csakugyan nem lett semmi.

Többször felvetődött, hogy az obstrukciót erőszakos eszközökkel kellene letörni. Csakhogy ettől végső soron a kormánypártok is visszariadtak, mert úgy gondolták, esetleg még nagy szükség lehet rá, ha például áthidalhatatlan ellentét merülne fel a képviselőház és az uralkodó között. A magyar politikai élet ellentmondásaira jellemző, hogy nemcsak az ellenzéki, de a kormánypárti politikusok is elhitték, hogy egy ilyen konfliktusban az obstrukció valóban védelmet nyújtott volna a parlamentnek a királyi hatalom túlsúlya ellen.

Amikor az 1896-os választások után a treuga deinek hirtelen vége szakadt, az „agyonbeszélés tudománya” tökéletes ellenzéki fegyverré csiszolódott. Az obstrukciónak nemcsak tudósai, de páratlan művészei is akadtak, akik sokszor hetekre meg tudták bénítani a parlament munkáját anélkül, hogy egyetlen ponton is megsértették volna a házszabályokat.

Nem jelentett különösebb újdonságot – az igazi mesterek nem is alkalmaztak ilyen olcsó fogásokat –, amikor valaki módosító javaslatában például az „indítványoz” szót „javasol”-ra kívánta változtatni, majd név szerinti szavazást kért, ami eltartott másfél óráig, s mivel a ház a szabályok szerint nem ülésezhetett négy óránál hosszabban, három név szerinti szavazással „agyon lehetett ütni egy ülést”. Az igazi mesterek ennél sokkal rafináltabb módszerekkel éltek. Órákig tudtak úgy szónokolni, hogy mondataik kerekek voltak, hév is volt bennük, csak éppen nem mondtak semmit. Ha pedig elunták a szónoklást, húsz aláírással zárt ülést kértek, s

ezen újabb órákig vitatkozhattak azon, vajon szükség van-e egyáltalán zárt ülésre.

Herczeg Ferenc, aki kormánypárti képviselőként maga is évtizedekig koptatta a „gótikus ház" padjait, az obstrukciót „nemzeti veszedelemnek" tartotta, hiszen „vele együtt olyan elvadult hang kapott lángra a politikában, hogy művelt ember a polgári élet semmiféle körében nem élt olyan izgalmak és lealázó veszedelmek közt, mint a magyar képviselőházban. Nemegyszer kétségeim támadtak az iránt, hogy tisztességes ember lehet-e egyáltalán tagja ennek a Háznak?"

A PÉNZ ÖRDÖGE

A Rendőri Lapok 1896. december 19-i számában rövid tudósítást olvashatunk az Osztrák–Magyar Államvasút-társaság egyik vezető hivatalnokáról, aki miután negyvenezer forintot kiemelt a társaság kasszájából, egyszerűen kereket oldott. A lap „Nyilvántartás" rovatában közli Dittrich Antal fényképét is – komoly, elegáns, minden gyanú fölött álló polgárembernek látszik. Dittrichet akkor már napok óta hiába kereste az olasz, az osztrák és a magyar rendőrség.

A hivatalnok 16 éve állt az Osztrák–Magyar Államvasút szolgálatában. Négy éve helyezték át Bécsből Budapestre, ahol a társaság államosítása után külön egységet képező bánya-, huta- és uradalmi egység igazgatóságánál titkári teendőket látott el. (Az áthelyezés indokát nem ismerjük, valószínűleg jó munkájáért kapott magasabb beosztást itt Budapesten.) Nejével és két kisebb fiával a terézvárosi Gyár utca 22. számú házában bérelt kisebb, de a nyomozók szerint „igen elegánsan berendezett" lakást. A lakásért évi 420 forintot fizetett.

A főkapitányságon a cég nevében Dreschler Béla kereskedelmi igazgató tett feljelentést. Szerinte Dittrich Antal teljes mértékben élvezte az igazgatóság bizalmát. Korábban készpénzzel nem foglalkozott, idén azonban, éppen feddhetetlensége miatt, rábízták a társaság által fizetendő adók kezelését. Így juthatott hozzá a kasszában őrzött nagyobb összeghez. Dittrich évi háromezer forintot keresett, ez akkor kiemelkedő fizetésnek számított. Ennek ellenére – legalábbis a társaság tudomása szerint – szolid, polgári életmódot folytatott, nem kártyázott, nem lóversenyezett, nem voltak nőügyei, szóval „egész életmódja arányban állott társadalmi helyzetével".

Dittrich Antal 44 éves volt, római katolikus vallású. Hétköznaponként pontban 9 óra előtt 5 perccel indult hivatalába. Munkatársai szerint szorgalmasan, pontosan végezte feladatát. Sohasem kötekedett, nem hangoskodott. Délben

otthon ebédelt, s utána visszatért munkájához. Nem dohányzott, munka után nem járt kávéházba sem, napi egy kávéját mindig a felesége készítette el. A ház lakói egybehangzóan állították, hogy este 8 után már szinte mindig otthon tartózkodott.

Azon a pénteki napon is rendes időben jött haza a hivatalból. És a szokásos időben tért nyugovóra. Szombaton fölkelt, nyugodtan reggelizett, tejeskávét friss zsemlével, s közben, ahogy szokta, átolvasta az Egyetértés közgazdasági rovatát. Aztán öt perccel kilenc előtt fogta a kabátját, kalapját, s így szólt a nejéhez: „No, én akkor elmegyek. Lehet, hogy ma később jövök haza, mert mostanában sok a dolgom a hivatalban." És ezzel elment. Soha többé nem látták.

Hiába várták délben ebédre, s hiába vacsorára. Dittrichné először arra gondolt, hogy férje hivatalos ügyben megint vidékre utazott, ami az utóbbi időben gyakran megtörtént. Elmúlt a vasárnap, de a hivatalszolga nem hozott semmi üzenetet. Hétfő reggel azután az asszony elment a cég Dalszínház utcai székházába, hogy megtudakolja, hol a férje. Ám a kereskedelmi igazgató azzal fogadta: „Hát nincs otthon? Azt hittük, hogy Dittrich betegen fekszik az ágyában." Sikkasztásra azonban még akkor sem gondolt senki. Az asszonynak azt tanácsolták, hogy menjen el a rendőrségre és jelentse férje eltűnését, hátha valami baj érte útközben.

Kedden délután – a kereskedelmi igazgató jelenlétében – törték föl Dittrich íróasztalát, amelyben két levelet találtak: az egyiket Dreschler igazgatónak, a másikat Dittrich idősebbik fiának címezték. Az elsőben ez állt: „Elismerem, hogy sikkasztottam, de azt nem mondom meg, hogy mennyit." Fiához írt levelében pedig búcsút mondott a családnak, majd ezzel a talányos mondattal zárta levelét: „Tudtam én, hogy ennek így kell majd történnie." Egyéb magyarázattal nem szolgált.

De hát mi történt Dittrich Antallal? Törhette a fejét az üggyel megbízott Tóth rendőrnyomozó. Tettes van, indok nincs. Vajon egy szerény, pontos, megbízható tisztviselő egyszer csak miért engedett a csábításnak? Mert hogy csábítás történt, azt a fiatal nyomozó majdnem bizonyosra vette.

Talán a „pénz ördöge” csavarta el Dittrich fejét? (Megfelelő bizonyítékok híján Tóth egyelőre kénytelen volt így nevezni a csábítót.) A tettes érte áldozta föl egy Monarchia korabeli hivatalnok legfőbb erényét, a szolid megbízhatóságot, amelyet pedig legalább olyan féltve kellett volna őrizzen, mint az eladósorba serdült, nem túlságosan gazdag leány a szüzességét.

Tóth nyomozó ekkor valószínűleg fölnézett az asztala fölött függő képre. Igen, gondolta, a tettes tettével nemcsak megsértette a törvényt, de elárulta a hivatalnoki erény legfőbb őrét és megtestesítőjét, magát a királyt is. Hiszen azt mindenki tudta, az újságok is gyakran megírták, hogy őfelségének milyen örömet okozott, ha Bécs és Budapest között, kitekintve a robogó vonat ablakán, sorra fogadhatta az elsuhanó pofaszakállas alakok, az őt formázó, lelkiismeretes és megbízható állomásfőnökök tisztelgését. Ez legalább olyan kellemes és megnyugtató volt számára, mint mikor egy hosszú, szorgos munkával töltött nap után végignézhetett az elintézett ügyek hosszában kettéhajtott, háromszínű zsineggel átkötött aktacsomóin. Igaz – bizonytalanodott el ekkor okfejtésében a nyomozó –, az öreg király legkedvesebb időtöltésének viszont az számított, ha esténként „barátnőjével”, Schratt Katalinnal, a Burg-színház művésznőjével pikétezhetett.

Tóth még nőtlen volt, és semmiféle szőrzetet nem viselt az arcán. Délben nem ment haza a tüzérhadnagy özvegyétől bérelt szerény lakásába, hanem a kapitánysággal szemben egy kocsmában virslit és sört szokott ebédelni. Szerdán, ebéd után, engedve a testét átjáró kellemes bizsergésnek, azon gondolkodott, vajon a pénz ördöge hímnemű-e vagy nőnemű. Tóth úgy döntött, inkább az utóbbi, s ezért délután javasolta főnökének, küldjenek telegramot minden megyei főkapitánynak. Az üzenet nemcsak a tettes pontos személyleírását tartalmazta, hanem elrendelte, hogy haladéktalanul nyomozók járják sorra a nyilvánosházakat, s faggassanak ki minden leányt, nem látták-e arrafelé Dittrichet.

Tóth valószínűleg nem járt rossz nyomon, amikor csábító után szimatolt. Igaz, nincs tudomásunk arról, hogy valaha is elfogták volna a mesés összeget sikkasztó hivatalnokot – többen tudni vélték, hogy a pénzzel Amerikába vette útját –, a megoldás azonban, úgy véljük, végső soron az érzékek mélyén rejtőzött. Később jó néhány, a századfordulón játszódó irodalmi műben, de a korszakkal foglalkozó lélektani tanulmányban is, olyan alakokról – becsületben megőszült tanárokról, hivatalnokokról, katonatisztekről – olvashatunk, akik egy szép napon – látszólag teljesen érthetetlenül – odahagyták családjukat, hivatalukat, egyszóval mindenüket, s frivol kalandok nyomába szegődtek. Talán minél szigorúbban, fegyelmezettebben, szabályosabban élt valaki, minél inkább egész életében azon igyekezett, hogy kézben tartsa a sorsát, annál ellenállhatatlanabbul vonzotta a könnyed, a ledér, a botrányosan kiszámíthatatlan.

PEDOFIL PÉNZÜGYÉR

1896. december elején Rauch Júlia 19 éves hajadon – valószínűleg ügyvéd ismerőse tanácsára – azzal a panasszal fordult a budapesti bírósághoz, hogy gazdasszonya évek óta „rossz életre csábítja". A bíróság helyt adott a panasznak, s csábítás gyanújával vádat emelt egy közelebbről meg nem nevezett, előkelő, vagyonos családból származó, korosabb hölgy ellen, akinek nevét – nyilván tapintatból – nem hozták nyilvánosságra. Az újságok csak annyit árultak el róla, hogy Balogh János nyugalmazott pénzügyi titkár felesége.

A zárt tárgyaláson először a csábítással vádolt idős hölgyet hallgatták ki. Az elnök mindenekelőtt arra volt kíváncsi, hogy a vádlott hogyan ismerkedett meg Rauch Júliával. (A sértett nevét többször is megemlítették a bíróság előtt, vele szemben, úgy látszik, mellőzték a tapintatot.)

Vádlott: – Még 1889-ben történt, hogy Nagyváradon, a piacon egy vajasasszonnyal találkoztam, aki egy csinos leánykát vezetett a karján. A gyermek igen megtetszett, s miután az asszony hajlandó volt átengedni nekem, én magamhoz vettem.

Elnök: – Hány évesnek látszott a gyermek? És a vajasasszony az anyja volt-e?

Vádlott: – A gyermek 12-13 éves lehetett, szülei korán elhaltak. A vajasasszony valami rokona volt Júliának, s könyörületből tartotta. Mígnem rájött, hogy a leányt érdemtelenül részesítette jótéteményben.

Elnök: – Ezt honnan veszi?

Vádlott: – Nálam is nagyon rosszul viselte magát, pedig úgy bántam vele, mint saját gyermekemmel. Rongyokban jött hozzám, s én fényesen kiöltöztettem.

Elnök: – Annyira fényesen kiöltöztette, hogy a férje szerelmével kezdte üldözni a lányt. Ezt nem vette észre?

Vádlott: – Nem, ezt nem észleltem soha. Júlia természetét ismerve talán inkább fordítva lehetett!

Elnök: – Az igaz, hogy a férje néha hónapokra elutazott Júliával?

Vádlott: – Férjem ez idő tájt gyakran szenvedett influenzában, ezért a fővárosba jött gyógykezeltetni magát, a leányt pedig mint ápolónőt hozta magával.

Elnök: – Hát az igaz, hogy amikor a férje megunta Júlia „ápolónői szolgálatait", ön a leányt eladta egy debreceni nyilvánosház tulajdonosának hatvan forintért?

Vádlott: – Én nem adtam el, hiszen, mint azt a bíró úr is bizonyára tudja, vagyonos asszony vagyok, akinek nincsen szüksége pénzre.

A vádlott után a sértett kihallgatása következett. Rauch Júlia elmondta a bíróság előtt, hogy sem szüleit, sem rokonait nem ismerte, hanem édesapjának egy barátja, bizonyos Braun János nevelte 12 éves koráig, amikor is Baloghné megvásárolta őt a nagyváradi piacon.

Elnök: – Mit gondol, mi célja volt magával az asszonynak?

Sértett: – Baloghné férje nagyon sok pénzt pazarolt el házon kívül hölgyekre. Az asszony, hogy a további tékozlásnak elejét vegye, elhatározta, olyan nőt fog otthon tartani, aki leköti férje szerelmét. Terve sikerült is, mert Baloghnak megtetszettem, folytonosan üldözött, s végül a bűnbe csábított.

Elnök: – Azt szeretném tudni, hogy kitől tanulta az ilyen kifejezéseket, mint „bűnre csábított".

Sértett: – Nem tanított erre engemet senki, de azt a szentírásból is tudni lehet, hogy a paráználkodás: bűn.

Elnök: – Jól van, jól van! Hány éves is volt maga akkor, amikor Balogh először „bűnbe csábította"?

Sértett: – Még nem töltöttem be a tizennegyedik évemet.

Elnök: – És miért nem próbálta otthagyni Baloghékat?

Sértett: – Én menekültem volna a háztól, de nem volt senkim, akitől segítséget kérhettem volna. Balogh pedig mindenüvé magával vitt, mert attól tartott, hogy megszököm. Két hónapig Pesten tartózkodtunk, négy hétig meg Bécsben.

Elnök: – Hol laktak?

Sértett: – Különböző szállodákban.

Elnök: – Senki sem kérdezte meg Baloghtól, hogy mit keres maga mellette?

Sértett: – Mindenkinek azt mondta, hogy én ápolom.

A továbbiakban az elnök arra a kérdésre kereste a választ, hogy Balogh végül miért hagyta el feleségét és „ápolónőjét". Rauch Júlia erre nem tudott válaszolni, azt azonban még fontosnak tartotta, hogy a törvényszék előtt is elmondja: egy alkalommal Baloghné meglátogatta őket, de hiába panaszkodott neki, mire kényszeríti őt Balogh, az asszony csak mosolygott.

Elnök: – Később, amikor Balogh otthagyta magukat, akkor maga mit csinált?

Sértett: – Baloghné arra kényszerített, hogy kávéházakba menjek és ott pénzt keressek.

Baloghné (közbekiált): – Ez nem igaz!

Sértett: – Nem-e? Talán az sem igaz, hogy maga mutatott be mindenféle úriembereknek, s kioktatott, hogyan teljesítsem különleges kéréseiket?

Az elnök, attól tartva, hogy a két asszony kapcsolatuk újabb részleteivel hozakodik elő, ingerülten közbeavatkozott: – Ne vitatkozzanak itt! Sértett azt mondja meg inkább, hogyan került abba a debreceni nyilvánosházba.

Sértett: – Baloghné vitt Debrecenbe, s mintegy fél óráig alkudozott a tulajdonosnővel, mire megegyeztek, hogy 60 forintért elad engem. Igaz, ha nem tudtak volna megegyezni, én akkor is otthagyom Baloghnét, mert így legalább a magam ura lehetek.

Elnök: – Balogh mit sem tudott erről?

Sértett: – Csak később értesült az asszony kufárkodásáról. Akkor leutazott hozzám, s azt mondta, még mindig szeret, s menjek el vele. Ezt én megtagadtam, s kértem, hagyjon békén. Mire ő elment a kapitányságra és bejelentette, hogy én, a nevelt lánya, nem vagyok hajlandó házába visszatérni.

Végül a nyugalmazott pénzügyi tanácsost hallgatták ki, aki – legalábbis a Rendőri Lapok tudósítója szerint – olyan cinikus magatartást tanúsított a bíróság előtt, hogy az elnöknek többször is rá kellett szólnia.

Elnök: – Adjon hálát az istennek, hogy csak mint tanú szerepel ebben az ügyben! (A per leírásából nem világos, hogy ha Rauch Júlia, mikor Balogh „megrontotta”, még nem töltötte be a tizennegyedik életévét, a megrontót miért nem állították bíróság elé.)

Balogh: – Hát istenem, szeretem a gyerekeket! Ha a bíró úr a lelkembe látna, bizonyára irigykedne. Mindenki csak irigykedik, mert én azt csinálom, amihez kedvem van.

Elnök: – Hallgasson! Nem vagyok kíváncsi sem magára, sem a sötét lelkére.

A törvényszék még aznap határozatot hozott: Baloghnét fölmentette a vád alól. Rauch Júlia ugyanis „nem volt törvényesen adoptált leánya, márpedig a törvény csak azt üldözi, aki gyermekét, gyám- vagy nevelt leányát bírja rossz életre”.

VAY SAROLTA-SÁNDOR

Furcsa história ez, zegzugos, akár egy pesti mulató helyszínrajza, frivol, mulattató és megható, mint egy századvégi bulvár darab a Magyar Színház vagy a Burgtheater színpadán. A szálak a bukott forradalomig vezetnek, az érzelmek túlcsordulnak, a jelmezek felcserélhetők. Gárdonyi írta *A bor* című darabjának egri bemutatója után: „Láttam szőke, beretvált arcú cigányokat, lakkcipős parasztasszonyokat, derékig érő hajú, kebles Jancsit…"

Most már minden megtörténhet? Vay Lászlónak, Bem tábornok egykori szárnysegédjének, a daliás honvéd őrnagynak, a gyóni kastély urának és Beniczky Saroltának, a kíméletlen Habsburg-ellenességéről híres Beniczky család leszármazottjának a várva várt fiú helyett leánygyermeke született. Csakhogy a forradalom egykori hőse nem törődött bele a sors eme kegyetlen tréfájába, s elhatározta, hogy leányából, Saroltából fiút nevel. Ennek érdekében föl is fogadta nevelőnek Kászonyi Dánielt, aki Kossuth titkos utasításaival érkezett Londonból. A forradalom újraindításából azonban nem lett semmi, viszont Kászonyi a kis Saroltát megtanította a betűvetésre. És még valamire.

Kászonyi Dánielnek két szenvedélye volt: az egyik a magyar szabadság, a másik egy reménytelen szerelem. Ötvenéves korában utóbbi váratlanul beteljesedett: szerelmének tárgya egyszer csak az ölébe hullott (igaz, kissé már fonnyadtan, öregen és betegen). A hajdani forradalmár azonban így is tudta, mi a kötelessége: magához vette egykori szerelmét, kit a gaz férj csúful elhagyott. (Még a négy gyermek sem jelenthetett akadályt.) Ilyen egy igazi férfi! Kászonyi ezt a példát nyújtotta át a kis Saroltának. Emellett megtanította őt vívni és lovagolni.

A történet akkor vett igazán váratlan fordulatot, amikor Beniczky Sarolta, akiről feljegyezték, hogy betegesen irtózott a holdfénytől, s emiatt gyakran voltak hisztériás rohamai, második gyermekként fiút szült. Vay László azonban nem

jött zavarba. Nem is változtatta meg elsőszülöttjével kapcsolatos terveit, ám, hogy a családon belül föl ne boruljon a nemek egyensúlya, elhatározta, fiát szoknyába bújtatja. Vay Péter később – szerencsére – az „öltözékéhez illő" papi pályát választott. Nővére, Sarolta írta róla: „minden bűnökért imádkozik már a szép szőke misszionárius".

Vay Sarolta tizenhat éves és már fiúnak vallja magát, amikor anyai nagyanyja, aki viszont „a maga testi valójában" ismerte unokáját, egy drezdai leányintézetbe íratja. Csakhogy Sarolta (Sándor?), talán hogy férfiasságának csalhatatlan bizonyítékát adja, az intézetből megszöktet egy „nefelejcsszemű, aranyszőke, ifjú misst". Kászonyi Dániel („Dani papa") a harmadik vasútállomáson éri utol a boldog párt, s neveltjét – immár bizonyítottan férfiként – haladéktalanul hazaviszi Gyónra.

Sándor (Sarolta?) nyelveket tanul, sokat olvas, és maga is megpróbálkozik az írással. Sokat iszik, gyakran részeg, erős, fekete szivarokat szív, s előszeretettel látogatja a vidéki nyilvánosházakat. A lányok imádják az apró termetű gavallért. Amikor egyszer valami rokon azt kérdezi tőle, nő létére miért hord férfiruhát, Sarolta-Sándor így válaszol: „Ennek egyszerű az oka. Férfi vagyok, az akarok lenni, és ezt nekem senki sem tilthatja meg!" Szívesen forgolódik a vidéki színházak körül, Egerben például a szép Hegyesi Marinak csapja a szelet, s mint arról a helyi sajtó beszámol, nem is eredménytelenül. Ez idő tájt jelennek meg első versei – Vay Sándor néven – a Képes Családi Lapokban, a Petőfi Társaság kiadványában. Mindenütt ott van, ahol történik valami. A tiszaeszlári per idején Nyíregyházára utazik (Szabolcsban és a Nyírségben van a Vay család ősi birtoka), de csak ritkán látható a vármegyeházán, az újságírók padsorában. Ezúttal Eszéki Emmának, a helybéli törvényszéki bíró leányának, a színház tehetséges, bár már nem egészen fiatal színésznőjének udvarol. Nem is várja meg az ítélethozatalt, hanem egyik éjszaka, előadás után megszökteti a primadonnát. Pesten összeházasodnak, s a Lipót utca 52. sz. alatt lakást bérelnek. Három évig élnek együtt, Eszéki Emma örökre lemond miatta a színpadról.

Sarolta-Sándor néhány év múlva a Wörthi-tónál megismerkedik a klagenfurti erdőfelügyelő kissé csúnyácska, lángolóan vörös hajú lányával, Marival, akit hamarosan feleségül is vesz. Apósától egy sohasem volt kiadó titkári állására nyolcszáz forint kauciót kér. Amikor azonban kiderül, hogy a reménybeli hivatal nem is létezik, a becsapott após följelenti Sándort, mire a rendőrség letartóztatja, s a vizsgálati fogságban a fogolytársak és a fegyőrök megbizonyosodhatnak róla, hogy Sándor valójában nő. Mari, a feleség azonban nem panaszkodik férjére; egy levelében azt írja: „Nem szeretek többé idegen gyermekeket (ti. mielőtt férjhez ment, tanítónő volt a foglalkozása), de ha Sanyival volna gyermekem, ezt imádnám."

Vay Sarolta-Sándort Budapest leghíresebb védőügyvédje, Hets Ödön veszi pártfogásába, s hamarosan ki is szabadítja a börtönből. Az ügyvédi költséget Sándor korábbi felesége, Eszéki Emma fedezi. Az orvosi szakvéleményt Krafft-Ebing, a híres pszichológus adja; szerinte a vizsgált személy esete „patologikus". Sarolta-Sándor a bíróság előtt arra hivatkozik, hogy „minden lépését a szeretet vezette, s aligha követhetett el bűnt, hiszen ez az isteni tanításnak is az alapja". Felmentik.

Elhatározza, ezután már csak az irodalomnak él. Sorra jelennek meg novellái, meséi. Az „úri közönség" szinte falja a könyveit. Népszerűségét csak fokozza furcsa megjelenése: a 153 centis termet, a széles, vénlányos arc, a vastag szivar, a zord káromkodások, a kockás zsakett és az érett asszonyra valló formák... Hiába azonban a nagy népszerűség, Sándor-Sarolta nem elégedett a „magyar literatúra anyagi javadalmazásával". Ezért egy időre elutazik Fiuméba, ahol kávéimport-ügynökséget nyit. Valami üzleti ügyben éppen Zürichben időz, amikor kitör az első világháború. Négy évig hiába próbálkozik, nem tud hazatérni. Közben tüdőgyulladást kap, a luganói szanatóriumba viszik. Itt éri a halál 1918. május 23-án. Hogy hol nyugszik a teste, nem tudjuk.

SIMLI MARISKA

Élt Székesfehérvárott egy báróné, akit mindenki „fekete szivarú Szeszicsnek" hívott. (Az igazi nevét nem őrizte meg az emlékezet.) Rövidre vágatta a haját, férfiruhában, vadászzekében, lovaglócsizmában járt, kezéből sohasem hiányzott a korbács, s ha végigvonult a városon, vadászkutyák hada követte. A Magyar Király volt a törzshelye, jellegzetes, mély zengésű hangján többnyire itt udvarolt valamelyik előkelő dámának, miközben erős szivarjaiból óriási füstfellegeket eregetett.

Amilyen gyöngéden bánt fekete szivarú Szeszics a nőkkel, amire az idő tájt – úgy látszik – nagy igény mutatkozott, olyan férfiasan viselkedett férfiak társaságában. Valószínűleg annyira férfinak gondolta már magát, hogy felvételét kérte a Nemzeti Kaszinóba, ahová akkor még nőket egyáltalán nem vettek fel. A polgármesterre hárult a kényelmetlen feladat, hogy közölje a bárónéval, vele sem tehetnek kivételt. Mire Szeszics – állítólag – akkorát csapott lovaglóostorával az asztalra, és akkorát káromkodott, hogy csaknem párbaj lett a vége.

A városban hamarosan elterjedt a híre, hogy a báróné „kontrakaszinót" létesít, s e célból már ki is bérelte a Nemzeti Kaszinóval szemben lévő ház első emeletét. Fekete szivarú Szeszics az új létesítményt Dandy Clubnak nevezte el, s a „férfias nők egyesítését" tűzte ki célul. Ezért levelet írt a többi között Vay Sarolta-Sándornak és Zathureczky Gyuláénak, egy Szabolcs megyei birtokos özvegyének, aki azzal híresült el, hogy több férfit vert meg életében, mint ahánnyal törvényesen megesküdött, márpedig az köztudott, hogy a verekedés csak törvényes házastársak között megengedhető. Mindkét hölgy elfogadta a meghívást.

Fekete szivarú Szeszics igazi fölfedezettje azonban Simli Mariska volt, aki egy jómódú, papoknak dolgozó szabómester leányaként látta meg a napvilágot Székesfehérváron. Mariska, miként Vay Sarolta-Sándor, szintén verseket írt, egész

életműve azonban egyetlen 8 oldalas „könyv”, amely éppen a millennium évében jelent meg. A fiatal hölgy mindig reverendában járt, folyóiratot alapított, s előfizetőket gyűjtött leendő könyvéhez, amelynek megjelenését – állítólag – Hegyesi Mari egri színésznő (Vay Sarolta-Sándor korábbi kedvese) is támogatta. Szeszics, akit a Magyar Királyban gyakran láttak együtt Mariskával, úgy tudta, hogy a lány Vay Sarolta-Sándort tartotta példaképének.

A Dandy Club megnyitóját „piknik” alapon rendezték. Szeszics arra kérte Vay Sarolta-Sándort, hogy – tekintettel fiumei hivatalára – gondoskodjon megfelelő mennyiségű kávéról, ő maga a szivarok beszerzését vállalta. A székesfehérvári Dandy Club megnyitására meghívták Podmaniczky Frigyes bárót is, aki akkor amolyan országos biztosi posztot töltött be a klubmozgalomban. Az volt a feladata, hogy ellenőrizze: az országszerte megalakuló társaskörök, egyesületek, kaszinók rendeltetésszerűen működnek-e, s alapszabályzatuk megfelel-e Széchenyi István szellemiségének, s az abban gyökerező haladó hagyományoknak.

Podmaniczky Frigyes, akit jellegzetes pepita nadrágjai miatt gyakran csak „kockás bárónak” hívtak, idejében megérkezett, s a hölgyek vezetésével mindjárt meg is tekintette a Dandy Club alapszabályzatát, valamint a mellékhelyiségeket, mert ellenőrzési körútjai során ezekre mindig különös gondot fordított. Végül a király szavajárását utánozva azt mondta: „Mindennel meg vagyok elégedve.” Azután fölszolgálták a rummal ízesített, Vay Sarolta-Sándor-féle kávét, s a báró a hölgyekkel erős szivarra gyújtott.

Tagadhatatlan, hogy az est fénypontja az volt, amikor Simli Mariska hátracsapta reverendájának szárnyait, feltette aranyláncocskán függő monokliját, s nem túlságosan erős, de érzékien kifejező, kissé gunyoros hangon olvasni kezdett. A báró kérdőn Szeszicsre nézett, aki azt súgta a fülébe, hogy ezek azok a levelek, amelyeket Simli Mariska kisasszony az évek során hódolóitól kapott. „Aranykedvű, aranyszárnyú ámori pajkosság, pogány bűbájosság, lelki édesség és tisztaság nevet az ajka szögletén”, írta a többi között Podmaniczky

báró a naplójába, de nem tudni, hogy ezek a saját vagy a kisasszony szavai voltak-e.

Egyszer csak Vay Sarolta-Sándor vastag, széles arca téglavörösre változott. – Ezt azért nem vártam magától! Azt hittem, ezt a levelet jobban megőrzi, mint a többiekét – mondta, s akkorát szusszant, hogy attól kellett tartani, mindjárt fölfeslenek a gombok, s dús melle kibuggyan a férfiruha páncéljából.

– Amint látja, jól megőriztem – felelte Simli Mariska fakó, rezzenéstelen arccal, s kifogástalan udvariassággal. Erre Vay Sarolta-Sándor káromkodott egy cifrát, s kitépte Mariska kezéből a levelet.

– Adja vissza! – mondta Mariska csöndes határozottsággal. – A levél az enyém, nekem szól!

Podmaniczky báró zavartan kapkodta a fejét, nem szerette a skandalumot.

– Ugyan, hagyjátok már ezt a levélhistóriát – mondta akkor fekete szivarú Szeszics, hogy mentse a helyzetet, s egészen közel hajolt a báró füléhez, mintha a következő pillanatban pajzán szavakat akarna beléjük sugdosni. A madárcsontú báró ijedten visszahőkölt a feléje közeledő nagy testtől.

– Az elveszett levelek miatt történt eddig a legtöbb baj a világon, erről szólnak a regények és a színdarabok – összegezte életének és művészetének eddigi tapasztalatait Vay Sarolta-Sándor. – Mindjárt kettéhasítom valakinek a fejét!

– Nono – mondá a báró –, ez olyan vármegyei szokás!

Az alacsony termetű, kissé görbe lábú költő(nő) ezt súlyos sértésnek vette, s felkiáltott: – Ha ön, báró úr, olyan jól tudja, mi a szokás a vármegyében, akkor ne csak szavaljon itt nekünk a szabályokról, hanem álljon ki velem egy kis „manzsettírozásra" –, ezzel odalépett a terem falára kifeszített zöld posztóhoz, s leakasztott róla egy kardot, majd egy ugrással a bárónál termett, és kiütötte kezéből a pipaszárat.

Podmaniczky, aki egyébként veszélyes vívó hírében állt, odaballagott szépen a zöld posztóhoz, s leemelt egy másik kardot. Néhány percig „csuklóztak". Nem mondhatni, hogy a költő(nő) különösebb ügyességet tanúsított a kardforgatás-

ban. Fekete szivarú Szeszics, aki maga igen jól vívott, látva Sarolta-Sándor vehemens ügyetlenkedéseit, többször is fölszisszent, de a báró vigyázott a költő(nő) testi épségére, s egy óvatlan pillanatban kiütötte kezéből a kardot.

– Egál! – kiáltotta Szeszics, mire a vívók letették fegyvereiket, s újabb szivarra gyújtottak.

Székesfehérváron néhányan őrzik még Simli Mariska emlékét. Azt mondják, miután visszatért Budapestről, a városi könyvtárban dolgozott, később teljesen elzüllött, s tüdőbajban halt meg. Csak föltételezhetjük, hogy Podmaniczky báró, aki viharos szerelmi kalandjairól többnyire szemérmesen hallgatott (naplójában is csak egy-egy odavetett félmondat vagy szállodaszámla árulkodik ezekről), annak idején az „ámori mosolyú" reverendás leány kegyeiért párbajozott Vay Sarolta-Sándorral.

AZ OROSZLÁN MEGSZELÍDÍTÉSE

Egy felségsértésért hat hónapi elzárásra ítélt újságíró a Markó utcai börtönben *A király* címmel terjedelmes könyvet írt, amely éppen a millennium esztendejében jelent meg. A könyv nagy föltűnést keltett, ami nem is csoda, hiszen szerzője, ifjú Ábrányi Kornél, az előkelő, jó hírére kényes Eördögh famíliából származott, s mint az Apponyi-féle Nemzeti Párt vezető alakját korábban a nemzeti függetlenség elszánt harcosaként tartották számon, börtönben írt művében viszont szenvedélyes királyhűségéről adott tanúbizonyságot.

A Szabolcs megyei ősi Eördögh-birtokot azonban nem az ifjú, hanem még apja, idősb Ábrányi Kornél számolta fel, amikor művészi hajlamainak engedve Budapestre költözött, hogy teljesen a zenének szentelhesse életét. Ifjú Ábrányi Kornél már a fővárosban született. Az irodalom szeretetét a pesti piarista gimnáziumban tanulta meg. Még középiskolás, amikor írásai jelentek meg a Magyarország és a Nagyvilágban. Huszonkét éves korában megszöktette Schwartz Máriát, egy budai halászmester alig 16 éves lányát, és Máramarosszigeten a család beleegyezése nélkül feleségül is vette.

Először nagy volt a felháborodás, apja ki akarta tagadni, később azonban megbocsátott, s beajánlotta fiát a család régi, befolyásos barátjához, Lónyay Menyhérthez, aki akkor éppen pénzügyminiszterként tevékenykedett. Ifjú Ábrányi a pénzügyminisztériumba került segédfogalmazónak. Itt egy évet töltött el, majd áthelyezték a miniszterelnökség sajtóosztályára.

Közben színdarabokat írt, s amikor egyik vígjátéka akadémiai dicséretben részesült, úgy gondolta, a továbbiakban – apjához hasonlóan – ő is egészen a művészetnek szenteli életét. Otthagyta állását, elszegődött az akkor alakult Közérdek című lap színházi és irodalmi rovatvezetőjének. Az 1870-es években sorra jelentek meg regényei, drámái és publicisztikái. Dolgozott a kormánypárti élclapnak, a Borsszem Jankónak, a Nemzeti Párthoz közel álló Kelet Népének és a

Magyarországnak. Később a Pesti Naplóhoz került, ahol végigjárta a szerkesztőségi ranglétra valamennyi lépcsőfokát: 1882-ben kinevezték főmunkatársnak, tíz évvel később pedig főszerkesztőnek. A politikai életrajz műfaját, amely az idő tájt a gyors siker egyik biztos receptjének számított, különösen kedvelte. Kákai Aranyos II. álnéven a többi között portrét írt Tisza Kálmánról és Andrássy Gyuláról. Sikereinek csúcsán mindkét irodalmi társaság – a Petőfi és a Kisfaludy is – tagjai közé választotta.

Talán nem volt olyan műfaj, amelyet Ábrányi ne művelt volna, de olyan lap is kevés lehetett, amelynek ne adott volna kéziratot. Ő a korszak egyik igazi főhivatású irodalmi mindenese. Sűrűn ontja írásait, melyeket éles hang, friss, közérthető, az élőbeszédre emlékeztető stílus, de az ezzel együtt járó felszínesség is jellemez. Ez utóbbi különösen regényeiben nyilvánult meg, amit Gyulai Pál gyakran szóvá is tett. Igaz, Gyulai a másik szekértábor tagja volt, a Kisfaludy és a Petőfi Társasággal szemben az Akadémia klasszikus értékrendjét képviselte, s ehhez az is hozzátartozott, hogy élesen támadta az írókat, akik – mint Ábrányi is – az irodalomból akartak megélni, s akik ezért „szükségképpen egy jól dotált költői papirendet" alkottak.

Ábrányi a regényeiről és színdarabjairól írott kritikák elmarasztaló megjegyzéseit személyes támadásnak, gáncsoskodásnak vette. Különösen Gyulaira haragudott, s minden kritikájára viszontválaszolt. Ábrányi egyik Gyulainak címzett írásában a kritikus két fajtáját különböztette meg, az egyik a méh-típus, a másik – ilyen Gyulai is – a darázs, aki mérges fullánkjával csak ártani tud. De nem lehetett mindent a kritikusok rovására írni, Ábrányi regényei nem fogytak, drámái sorra megbuktak. Csupán azzal vigasztalhatta magát, hogy „nemes barátjának", Jókainak nagy örömet szerzett, amikor Róza asszony ötvenéves színészi pályafutásának jubileumán elszavalta alkalmi költeményét.

Ahogy a „darazsak" támadásai szaporodtak, Ábrányi egyre gyakrabban hangoztatta, hogy mivel Jókai regényírói művészete elérhetetlen magasságokban állott előtte, a

színpadon pedig Csiky Gergely aratta le valamennyi babért, ezért ő visszavonul a művészettől, hogy egész tehetségével a politikát szolgálhassa. Amikor korábban otthagyta jól fizető állását a miniszterelnökségi sajtóirodában, hasonlókat nyilatkozott, csak ellenkező előjellel, akkor éppen a politikát készült elhagyni. Leköszönt a Kisfaludy és a Petőfi Társaság tagságáról is. Mivel az utóbbinak akkor Jókai volt az elnöke, Ábrányi természetesen nem mondott le arról a látványos gesztusról, hogy nyílt levelet intézzen az elnökhöz, amelyben lemondását a többi között ezzel indokolta: „Éppen a Méltóságos Elnök Úr egyik regényéből tanultam meg, hogy 'jókor elmenni – ez az élet titka'." Ezek a fordulatok még néhányszor megismétlődtek pályafutása során.

A Nemzeti Párt képviselőjeként került a parlamentbe. Főként a Pesti Naplóban tette közzé politikai nézeteit, amikor pedig ő lett a lap felelős szerkesztője, e hasábokon nyíltan is meghirdette a Nemzeti Párt programját. Hangja egyre élesebb, harcosabb. Robusztus termetével, a legújabb angol divat szerint szabott öltönyeivel, felöltőivel, cilinderével és esernyőjével a korszak legismertebb figurái közé tartozott. Sajátos pofaszakálla, amelyet nem beretváltatott sem könynyedén Ferenc József-esre, de nem hagyott Kossuth-formán sem elvadulni, pontosan kifejezte politikai álláspontját: nem tartozott sem a kormánypárti, „szabadelvű óriáskígyók", sem a „függetlenségi tigrisek" közé. A kortársak szerint Ábrányi leginkább egy oroszlánra emlékeztetett.

Igazi arszlán (lion) volt, nemcsak a szó divatfi értelmében, de erre vallott vad természete is. Amikor egy, a lapjában megjelent, állítólag felségsértő cikk miatt házkutatást tartottak a szerkesztőségében, Ábrányi az eljáró hivatalnokra fogta a papírvágó kést. Ekkor „a hatóságokkal szemben tanúsított fegyveres ellenállás miatt" hat hónapi fegyházbüntetésre ítélték. Az egész város hősként ünnepelte, a nők rajongó levelekkel ostromolták. Ábrányi a börtönben újra a szépirodalom felé fordult, s megírta *A király* című, Ferenc Józsefet dicsőítő regényét. A Nemzeti Párt azonnal kitagadta soraiból, a párt

vezetői még ahhoz sem járultak hozzá, hogy Ábrányi nyílt ülésen védhesse magát.

Akkor egy időre megint visszavonult a politikától. Közben – miután első nejétől elvált – Karlsbadban megismerte Tömöry Adriennt, és hamarosan feleségül is vette. Ábrányi – talán éppen az ő biztatására – verses regényt írt, majd hamarosan kinevezték a miniszterelnöki sajtóosztály főnökévé.

A KORMÁNYBIZTOS HALÁLA

Még tart az ünnepi év, amikor itthon már elkezdődnek az 1900-as párizsi világkiállítás előkészületei. A kiállítás magyar osztályának rendezését arra a Lukács Bélára bízzák, aki korábban az államvasutakat igazgatta, később pedig kereskedelmi miniszterként a városligeti kiállítás kivitelezési munkálatait is felügyelte.

Lukács a millenniumi évek egyik legsikeresebb politikusa, de nemcsak sikerei, hanem életének tragédiába torkolló befejezése is jellemző a korra. Zalatnán született, egy gazdag örmény bányatulajdonos hatodik gyermekeként. Alig múlt egyéves, amikor 1848. október 23-án a magyarországi forradalom hatására kitört erdélyi zavargásokban „egész családja az oláhoktól megöletett; ő maga csak csodás véletlenségből menekült meg" – írta róla Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái* című művében. A „csodás véletlen" ezúttal azt jelentette, hogy a magyar kisfiút román dajkája a magáénak vallotta, s ezzel megóvta a vérengzéstől.

Lukács Bélát nagybátyja nevelte. Középiskoláit Gyulafehérváron, a jogot Pesten végezte el. Előbb szépirodalmi művei jelentek meg, később katonai, történelmi, majd pénzügyi, adózási tanulmányokat publikált. Munkatársa volt a Hazánk című lapnak, azután a Honnak. Pályája akkor kezdett egyre meredekebben fölívelni, amikor elszegődött az állami számvevőszékhez. Az ambiciózus fogalmazó hamarosan mindennapos vendég lett az elnök, Gajzágó Salamon – egykori negyvennyolcas hős – házában. Lukács a főnök lányának, Gajzágó Fatimének udvarolt, aki nem is utasította vissza érzelmeit. Alig egy év múltán összeházasodtak. Lukács akkor, hogy elejét vegye a rosszindulatú pletykáknak, kilépett apósa hivatalából, az viszont beajánlotta őt Kerkápoly Károly pénzügyminiszterhez.

Új főnöke is gyorsan megkedvelte a tehetséges és szorgalmas fiatalembert. Bensőséges viszonyukra jellemző, hogy Kerkápoly egy-egy fontosabb tárgyalásra többször magával vitte Bécsbe. 1872-ben Szamosújváron képviselőnek válasz-

tották; ezzel elindult a politikai karrier útján is. Igaz, megint meg kellett válnia jól fizető állami hivatalától, de a pénzügyi pályának képviselőként sem fordított hátat. A parlament adó- és pénzügyi bizottságában tevékenykedett, és sorra jelentek meg cikkei, tanulmányai. Néhány év alatt az ország egyik legismertebb pénzügyi szakértőjévé vált.

1886-ban újabb fordulat következett az életében: Baross Gábor kinevezte az államvasutak igazgatójának, így ismét visszatért a hivatalnoki pályához. Most bizonyíthatta csak igazán rendkívüli szorgalmát, szervezőkészségét és dinamizmusát. A kormány – Baross Gábor „vasminiszter" irányításával – hatalmas összegeket költött a vasúthálózat kiépítésére. Az új igazgatónak kellett megszervezni s gazdaságossá tenni a rendszer működését. Lukács Béla dolgozta ki a híres zónadíjszabást, amely olcsóbbá és vonzóbbá tette nemcsak a személy, de az árufuvarozást is. „Szigorúság, pontosság, rend és fegyelem", ezek voltak a legfontosabb jelszavak, amelyeket meg akart honosítani a vasútnál.

Baross Gábor halála után ő örökölte meg a kereskedelmi minisztériumot. Nevéhez fűződik a többi között a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt. létrehozása. Ezzel a vasúti forgalom fellendítése után a hajózás hazai pozícióit erősítette. Lukács szorgalmazta, hogy különböző nemzetközi megállapodásokkal erősítsük meg a térségben betöltött szerepünket. Ő hozta tető alá például az orosz–magyar kereskedelmi szerződést is. Valamennyi kezdeményezése között talán mégis az ezredéves kiállítással aratta a legnagyobb sikert. A városligeti bemutató nevét nemcsak itthon, de külföldön is ismertté tette.

Csakhogy a kiállítás megnyitásakor már nem volt miniszter: 1895-ben, a Wekerle-kormány bukásával ő is lemondásra kényszerült. Igaz, eddigi munkássága elismeréséül a király belső titkos tanácsosi méltóságot adományozott neki. Egy évvel később pedig a világkiállítás előkészületeit felügyelő kormánybiztossá nevezték ki. A parlament mintegy hárommillió koronát szavazott meg a párizsi bemutatkozásra. Többen is hangot adtak véleményüknek, hogy bár a millennium sikeres

volt, ezt a sikert a Monarchiával együtt értük el, s most Párizsban önállóan kell bemutatkoznunk.

A nemzeti pavilonunk jól szerepelt a világkiállításon, kiállítóink 161 nagydíjat és 264 aranyérmet hoztak el, s ezzel Magyarország a nemzetek rangsorában a második helyre került. Sokan üdvözölték a sikert, de az elismerésbe zavaró hangok is vegyültek. A Nemzetgazdasági Szemle című lap főszerkesztője például azt állította, hogy „a szállítók vesztegettek", s ezért felelősségre kell vonni azt is, aki velük a szerződéseket kötötte, mert „kifelejtette a késedelemre vonatkozó büntetést". Vajon ki csinálta ezeket a szerződéseket? „Belesápad az ember – írja a főszerkesztő –, ha elgondolja, hogy egy ilyen egyént becsületrendre terjesztettek fel..."

A kérdés költői volt, hiszen mindenki tudta, hogy ez az „egyén" maga a kormánybiztos, Lukács Béla. Aztán azzal is vádolták, hogy „elpazarolta a nemzeti vagyont", amikor a bontási anyagokat Párizsban elárverezte, ahelyett hogy hazaszállíttatta volna. Fényes fogadásokról, előkelő fogatokon tett utazásokról, általános pazarlásról terjengtek a pletykák. Ezért Hegedűs Sándor akkori kereskedelmi miniszter vizsgálatot rendelt el.

Lukács Béla pedig bevonult egy csendes, márialigeti szanatóriumba. (A család szerint a sok támadástól „zaklatott idegállapotba" került.) Közben a lakására megérkezett Hegedűs Sándor levele, amelyben a miniszter megírta, hogy a vizsgálat lezárult, s bár valóban mutatkozott némi költségtúllépés, de ez nem számottevő, ezért a vádakat alaptalannak találták. A levelet a feleség, hogy ne zaklassa fölöslegesen a férjét, nem továbbította a szanatóriumba. Lukács a karácsonyi ünnepeket családja körében töltötte. 1901. január 7-én sétálni indult a Duna-partra. Felesége csak később vette észre, hogy értékeit kirakta a zsebéből. Délután ötkor a Ferenc József hídnál vetette magát a jeges vízbe.

Mindenki megdöbbent. A parlament homlokzatán egy hétig lobogott a fekete zászló. Volt, aki úgy vélte, „Lukács Bélát fölfalta a közmunka Molochja", mások szerint „súlyos idegbaja elől menekült a halálba", megint mások „az emberevő politikát" hibáztatták.

CHARLIE ÉS EMMA

Herczeg Ferenc emlékirataiban többször emlegeti az „emigráns gyermekeket", közöttük is főként Pulszky Károlyt („Charlie-t") és Szemere Attilát. Előbbi a szabadságharc sikeres diplomatájának, Pulszky Ferencnek, utóbbi az 1849-es miniszterelnöknek, Szemere Bertalannak a fia. A többi között ezt írja róluk: „Az emigránscsemeték, ahányat ismertünk közülük, művelt és nagy fantáziájú emberek voltak, de csak fogyatékos érzékük volt az élet reális igényei, különösen a pénz értéke iránt. Igaz, számító embernek, pláne takarékos gazdának lenni, abban a korban, különben sem volt 'úri' dolog."

Pulszky Károly a millennium idején az Országos Képtár (a későbbi Szépművészeti Múzeum) igazgatójaként és Márkus Emília, a „szőke csoda" férjeként szerzett hírnevet magának. (Mindenki Emmája nemcsak sikeres színésznő volt, hanem – mai szóval – a korszak szexbálványa is. „Egész lényében, de különösen ruganyos járásában, amelynek puhasága lappangó erőt sejtetett, volt valami, ami a trópusok nemes nagy ragadozóira emlékeztetett.") Charlie „fényes emelkedése" és bukása a századforduló egyik jellegzetes karriertörténete.

A Pulszkyak – az apa, a két fiú, nem is szólva az unokatestvérekről, a sógorokról és egyéb rokonokról – a közélet hangos szereplői. Az öreg harcos „polgárjogi aktivista", a zsidó emancipáció lelkes híve. (Charlie hosszú vörös szakállat viselt és folyékonyan beszélte a jiddis nyelvet, a pincérek és hivatali altisztek gyakran lezsidózták, amiben ő kedvét lelte). A Pulszky-szalonban megfordult a korszak valamennyi jelentős politikusa, tudósa, művésze, bankárja. Charlie és Emma lakása leginkább egy reneszánsz főúr palotájához hasonlított, zsúfolásig telerakták műkincsekkel, keleti szőnyegekkel, kandeláberekkel. Egy szemtanú szerint egyszer, amikor Charlie a népes társaságnak bemutatta legújabb olaszországi szerzeményét, egy Desdemonát ábrázoló képet, Emma a lakomához Desdemona jelmezében jelent meg.

A Pulszky-klánnak természetesen sok ellensége akadt, és nemcsak a jobboldalon. Csakhogy sem az öreg, nagy múltú, harapós Pulszkyval, sem Ágost nevű fiával, a nagy tekintélyű parlamenti képviselővel nem volt tanácsos ujjat húzni. A bohém és labilis idegzetű Charlie fiú viszont védtelennek látszott. Miközben Charlie rengeteg (állami) pénzzel a zsebében Olaszországot járta, jó érzékkel fedezett fel eldugott régiségboltokban híres festményeket és tengerparti kaszinókban gyönyörű asszonyokat. Előkelő körökben divat lett az Országos Képtárba járni és Charlie itáliai (és Emma budapesti) kalandjairól fecsegni.

A képviselőházban először 1896. február 15-én nyújtottak be interpellációt a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez az „Országos Képtár számadásai tárgyában". Várady Károly képviselő a Budapesti Hírlap, a Pesti Napló és a Magyarország tudósításaira hivatkozva azt kérdezte Wlassics Gyula minisztertől, igaz-e, hogy Pulszky Károly kezén százezrekre rúgó közpénzek fordultak meg, s ezekről nincsen hiteles számadás. A miniszter szigorú vizsgálatot ígért.

Később, megbízható rendszerességgel Polonyi Géza képviselő (egyébként antiszemita élharcos) hozta szőnyegre a „gótikus házban" az Országos Képtár ügyét. Herczeg Ferenc írja: „A képviselőház tudós esztétikusai főleg azt vették zokon, hogy Pulszky az állam pénzén valami Piombo nevezetű festőtől is szerzett képet. A magyar politika szótárában Piombónak olyan hangzása lett, mint Franciaországban a Panama szónak. Valahányszor Polonyi Géza, az önkéntes főmagánvádló, gúnyosan a Házba süvöltötte a Piombo nevet, a honatyák düledeztek a kacagástól. A Piombo, melyért szegény Charlie-t annyit támadták, ma a Szépművészeti Múzeum egyik legfőbb büszkesége, miként a többi műtárgy is, amit hozott."

Pulszky Károly hallani sem akart az elszámolásról. Valószínű, hogy számlavezetéssel egyáltalán nem foglalkozott. A pénzt, amit rábíztak, mindig magánál tartotta, hogy ha útjai során valami értékes műtárgyra talál, azonnal megvásárolhassa. (Wlassics Gyula miniszter utalt is rá, hogy az Országos

Képtár igazgatója „túlment hivatalos megbízása határain, mivel nem csak nyilvános árverésen vett képeket”.) Ellenségei külön vádpontként emlegették, hogy Velencében közpénzen szerenádot adott Eleonora Dusénak, amit egyébként Charlie maga is büszkén emlegetett. Kiváló kapcsolatai révén potom áron vásárolt Raffaello- és Tiziano-képeket, Verrocchio- és Donatello-szobrokat. Amikor elindult ellene a hajsza, egyáltalán nem védekezett; egy hétig ágyban feküdt és angol leányregényeket olvasott.

Az eljárás azonban hirtelen komolyra fordult. A vizsgálóbíró mintegy ötvenezer forintnyi hiányt állapított meg, s javasolta a vádlott vizsgálati fogságba vételét. Amikor Charlie-t beszállították a Váci úti börtönbe, hirtelen összeomlott. (Emília hónapokig nem tudott színpadra lépni.) Ágost a legjobb ügyvédeket és orvosokat kereste meg, hogy fivérét beszámíthatatlannak nyilváníttassa. Ez nem sikerült, amikor azonban Ágost – Emma könyörgésére – letétbe helyezte az ötvenezer forintot, Charlie-t szabadon bocsátották. A kultuszminiszter a képviselőházban egy kérdésre válaszolva elmondta: „Megtörtént a részletes elszámoltatás, s megállapítást nyert, hogy Pulszky Károly 7300 forinttal tartozik a kincstárnak, mely összeget az igazgató úr fizetéséből fognak levonni”.

Charlie ekkor már nem tartózkodott Magyarországon. Előbb Angliába menekült, később Ausztráliába vett hajójegyet. Itthon azt beszélték, hogy útközben az óceánba vetette magát. Az igazság az, hogy megérkezett Sydneybe. Rövid ideig életbiztosítási ügynökként dolgozott vidéken. A nedves, trópusi levegőn valami fertőző betegség támadt rá, s egyre kevésbé tudott már megbirkózni depressziós rohamaival. Brisbane mellett az erdőben lőtte főbe magát.

PETŐFI LELKE

Ebben a regényes és színpadias, petárdáktól hangos korban, amely a forradalom és a szabadságharc után következett, s jórészt a bukott forradalom nimbuszára alapozódott; ezen az őszies pompájú, melankolikus századvégen sokan úgy tartották, hogy már csak a bujdosók őrzik a forradalom igazi lángját. Miként Rákóczi Rodostóban, Kossuth Turinban, Petőfi... Csakhogy Petőfi nem bujdosott, hanem meghalt, amibe sem a millenniumi, de még egy későbbi, sokkal kevésbé regényes kor sem nyugodhatott bele. Hogy miért volt izgatóbb egy messzi idegenben éldegélő, kövér és kopasz öregember, mint a rakoncátlan üstökű, csontsovány segesvári mártír, az a magyar lélek rejtelmes ellentmondásai közé tartozik. Talán a monarchiabeli hétköznapok közjogi taposómalmából a szabadság kísérteteit távoli földrészeken bujdosó fejedelmekbe és költőkbe költöztettük?

Amíg élt a szerencsétlen sorsú hitves, Júlia és a még szerencsétlenebb fiú, Zoltán, a legendák az ő alakjuk köré szövődtek. Júlia a szabadság és szerelem jegyében a költészet számára örökre elérhetetlen múzsájával, Zoltán inkább az alkohol közönséges démonaival hadakozott. Korai haláluk után az érdeklődés teljes egészében a „bujdosó" költő felé fordult. Nem volt olyan év, hogy ne érkezett volna valamilyen híradás felőle. Egyszer az egyik újság levelet közölt, amelyből minden kétséget kizáróan kiderült, hogy Petőfi farmer Ázsiában, máskor, egy másik újság arról tudósított, hogy rizstermelő Japánban, majd a millennium táján szállongó hírek szerint telepesként él Szibériában. Ez a változat azután makacsul tartotta magát, talán éppen az oroszok miatt, akik, úgy látszik, nemcsak dicsőséges forradalmunkat tiporták sárba, de elrabolták forradalmár költőnket is.

Ezekkel a titokzatos földrészekre és rejtélyes indulatokba indázó történetekkel jól el lehetett szórakoztatni az olvasót. Egy ábrándos lelkű budapesti költőt, bizonyos Pongrátz Bélát annyira felizgatták ezek a olvasmányok, hogy elhatározta, ő

nemcsak képzeleg, de el is utazik Szibériába. Elhatározása nyomán országos mozgalom indult Petőfi fölkutatására és hazahozatalára. A mozgalom központja az a Matskási-pince lett, ahol Pongrátz rendszerint el szokta fogyasztani napi boradagját.

Nem mondhatjuk, hogy Pongrátz Béla, a „merész lovag" (ez volt egyik kedvenc álneve) a teljes ismeretlenségből lépett elő. Korábban Új Nemzedék címen szociológiai folyóiratot indított, amelynek ugyan csak egy száma jelent meg, de az abban kifejtett harcos, „szociálista" nézetei miatt a budapesti munkáspárt megválasztotta a Népszava szerkesztőjének. Ezt a fölkérést azonban nem fogadta el, s inkább a Székesfehérvár és Vidéke munkatársának szegődött. Rövid ideig ő szerkesztette a lap Darázs című, szatirikus mellékletét, majd hamarosan Szabadság címmel új „társadalmi lapot" adott ki. Ez négy évig élt, s nem is hiába. Ebben jelent meg az a cikke, amelyért Pongrátzot – miként a korszak más jeles publicistáját – elítélték „királysértésért", s ezzel ő is megalapozta hírnevét. Kilenc hónapot töltött a fegyházban.

Szabadulása után visszatért Budapestre, s főként a harcos királysértők lapjában, a Függetlenségben jelentek meg írásai (itt publikált a többi között Verhovay Gyula, Ónody Géza, Bartha Miklós), de dolgozott a Nemzeti Hírlapnak, az Ország-Világnak, a Gondűzőnek is. „Rhapsodikus költeményt" írt az első „szociálista filozófusról", Jézusról, kéziratban maradt regényt *A nazarenus leány*ról, utoljára 1895-ben jelent meg *Akkordok* című verseskötete. A barna bőrű, apró termetű, bozontos szakállú alak, mintha mindig úton lenne, csizmában és szürke porköpönyegben járt-kelt, s figyelmét egyre inkább a „bujdosó" Petőfi felé irányította. Keveset írt. Utóbb inkább csak a Vendéglősök Lapjában jelentette meg – „természetbeni honoráriumért" – rövidebb cikkeit. Nem volt lakása, esténként egy János-hegyi csőszkunyhóban húzta meg magát. A Matskási pincében volt a törzshelye. Innen indult azután a háromtagú expedíció Szibériába.

Mert időközben a vállalkozás két taggal bővült: Pongrátz maga mellé vette Lengyel Gizella költőnő két – éppen felnőtt

korúvá érett – boglyas hajú leányát is. Pongrátz úgy ismerte meg a lányokat, hogy gyakran publikált Lengyel Gizella lapjában, az Előkelő Világban, s a gyerekek panaszkodtak neki, hogy anyjuk elhanyagolja őket. A költőnő korábban tíz évig együtt élt egy magántisztviselővel, de házassága boldogtalannak bizonyult, elvált, s azután már csak az irodalomnak szentelte életét. Lapja, az Előkelő Világ főként arról tudósított, mivel töltötte idejét a királyi család és a magyar arisztokrácia, de verseket és novellákat is közölt. A lap 1901. október 2-i számában jelent meg „a mi szerkesztőségünk" című fotó, amelyen Lengyel Gizella is szerepelt. Határozott egyéniségnek látszik: széles arccsont, erős felsőtest, dús keblek. Hogy a lányok is őt formázták-e, nem tudjuk. Mindenesetre a mongoloid vonások egy szibériai utazásnál előnyösek lehettek.

Az expedíció állítólag hat évet töltött távoli, ismeretlen tájakon. A lányok út menti szórakozóhelyeken léptek fel, szorgalmasan énekeltek és táncoltak, hogy így gyűjtsék össze a jegyrevalót a Szibériát átszelő vasútra. Egyesek szerint Japánba is eljutottak, s itt nyomuk veszett. Mások szerint mindhárman hazatértek: útközben kirabolták őket, s ezért fel kellett adniuk nagyszerű tervüket, Petőfi hazahozatalát. Krúdy szerint, aki személyesen ismerte Pongrátzot, a költő a János-kórházban, ágyban, párnák között halt meg, s élete végéig tiltakozott a vád ellen, hogy élelmes lánykereskedők a lányokat „vengerkának" szerződtették, és ő ebből fedezte az utazás költségeit. (A magukat áruló, s a nyelvet törve beszélő magyar lányok állítólag már akkor is igen kelendő árucikknek számítottak Oroszország-szerte.)

Amit azonban Krúdy ezután állít, azt már csak kételkedve fogadhatjuk. Még az is lehet, hogy csak gúnyolódik a nemzeti dicsőség aranyporában fürdőző utódokkal. Azt írja, hogy Pongrátz és a két leányzó, ha az öreg Petőfit meg nem is találta, de magával hozott egy tarisznya „hunszívet", amiről viszont köztudott, hogy kiváló takarmány. Árpád lovai is azért voltak olyan szívósak, mert az őshazában, a messzi Volga mellett csak azt ették. Mire azonban honfoglaló őseink a

Kárpátok közé érkeztek, a magukkal hozott hunszív elfogyott, hát ezért nincsenek már olyan pompás, szíjalthátú lovaink, mint egykoron voltak. Csakhogy a furfangos Pongrátz, amikor hazajött Szibériából, odaadta a fűmagot barátjának, Szemere Miklósnak, aki bizonyára el is vetette azt; mindenestre csikóiból mind világhíres versenylovak lettek.

KRÚDY GYULA ÍRÓ LESZ

Amikor beköszöntött a nyirkos, hideg évszak, az író téli álomra rendezkedett be. Azt gondolta, talán így túlélheti az ínséges időket, mert bizony akkor már fűnek-fának tartozott, s a kamra polcait is rég lesöpörték. A gondok elől úgy bújt be az ágyba, olyan körültekintő óvatossággal, mintha egy mély, föld alatti üregbe ereszkedne le. Miután gondosan elhelyezkedett, körülvette magát egy rongyos paplannal, egy lyukas szőnyeggel, egy régi ágyterítővel és három szőrevesztett díszpárnával. Még mielőtt végleg nyugovóra tért volna, egy sarkutazó aggodalmasságával még egyszer fölült az ágyában, és fülelt. Éjfél lehetett. A kályhában már régen kialudt a tűz. Az éjszaka hosszúnak és hidegnek ígérkezett.

Alighogy lehunyta szemét, egy piros képű asszonyság már hozta is a forró káposztalevest velőből és disznóhúsból készült apró gombócokkal, borsosan, tojásosan, amilyennel a felvidéki fogadókban várták a téli utazót. De még mielőtt jóllakott volna, amúgy istenigazában, ahogyan valamikor gazdag, eleven korában utazásai közben szokott az állomásokon, hirtelen vége lett a kellemes álomnak, s az országúton hófúvásban találta magát. Azt gondolta, ennek oka csakis az lehet, hogy a hideg levegő megtalálta a maga útját a rongyos paplanon vagy a lyukas szőnyegen keresztül. Álmában káromkodott, mint egy régi, bátor utazó, valójában dideregve, kétségbeesetten feküdt ágyában. Akkor, s ezt még világosan érezte, kint az utcán esni kezdett a hó.

Arra riadt, hogy a járdán nem hallani a léptek zaját, s a tejes dörömbölt a földszinti bolt ajtaján. „Az ördög vigye el azt, aki fél az élettől." Egyszer régen ezt írta egy fiatalembernek levélben. „Nem szabad csüggedni, kedves öcsém. Mindennap új ötlettel, új furfanggal, új találékonysággal föl kell venni a harcot... elbukni és talpraugrani... újra és századszor is nekimenni az életnek, a megélhetésnek." Az álom azonban nem eresztette olyan könnyen, visszahúzta a lyukas szőnyegek és rongyos firhangok közé. Hirtelen eszébe jutott a tárca,

amelyet délre ígért a Magyarországnak. Ezúttal talán arról a vidéki fiúról szól majd a beszély, töprengett, aki elmenekült az álmos Nyírségből. Akit az apja követnek szánt Párizsba, az anyja meg szolgabírónak Nyíregyházára. Csakhogy ő érettségi előtt megszökött és beállt hírlapírónak Debrecenbe. Egy hét múlva hiába küldték érte szülei Porubszkyt, a kedves, öreg tanárt, hogy legalább az érettségi vizsgát tegye le. Már hiába. Színésznőt szeretett. Talán Paulának hívták, szomorú, fekete szemű és kis termetű volt, tótos akcentussal énekelt. Sohasem beszéltek. A fiú kritikákat írt róla az Ellenőrbe. És meg akart érte halni... Akkor „valahol messze, az adventi ködbe borult Óbudán fölsikoltott az első villamoskocsi".

Krúdy tizennyolc éves korában, 1896-ban költözött Budapestre. Amikor a város „még nem heverte ki a millenáris ünnepségek katzenjammerét". Amikor „az ország valamennyi könnyűvérű nője ide tódult, s itt maradt a kiállítási mámor után is. Amikor élni kellett tovább, bolondul, vígan, önfeledten. Tovább kellett mulatni és paráználkodni". Amikor „itt voltak az ország legszebb női, és a férfiak becsületes munkával egy krajcárt sem tudtak keresni". Amikor „az élnivágyó, lármával és nyugtalansággal megátkozott város magához tért dermedtségéből, és teljes erővel a meggazdagodás, a kellemes élet után vetette magát... Soha annyi szélhámos nem élt még Pesten, mint akkor".

A Magyarország szerkesztőségébe parlamenti tudósítónak szerződött. Igaz, politikai cikket még nem írt soha, csak tárcákat otthon, a nyíregyházi és a debreceni lapokba. „Az ifjúságom azzal telt, gondolta, miközben lábát kidugta a paplan alól és az alattomos léghuzamok" járását tanulmányozta a jéghideg szobában, „hogy mindig muzsikát hallgattam, színésznőket szerettem, ittam, mulattam, és meg akartam halni". Amikor megérkezett Budapestre, a város „olyan bódult és szenvedélyes volt még a millenniumi kaland után, mint egy fiatal nő a nászéjszaka hajnalán. Ez a korszak volt a rajongások korszaka. Amikor nappal is bálias lépésekkel járt az ifjú a főváros ismeretlen körútjain. Szerelem van a szívben a csodálatos nagyváros iránt, ahol a férfiak mind olyan

előkelőek, mintha abban a percben szállottak volna le a borbélyműhely kirakatából, és a nők a kisvárosi zongorák helyett új hangokkal vannak teli. Új hegycsúcsokra emelő mosolyok, mámorító tekintetek, arcok üde hamvát rejtegető kalapfátyolok, érinthetetlen kesztyűk, és sarkantyúk ragyogása…"

Tizennyolc esztendős volt újra. Egy régi földszintes házban lakott, amelynek udvarán elhányt kocsikerekek, ócska abroncsok hevertek. A muskátlis ablakból éppen „a bársonyfekete, gyémánttüzű operaénekes-nő, Szilágyi Arabella" szalonjára látott. Minden délután megállt ott a ház előtt egy régi, festett batár, amelyen „A. Manó, az ezüstfejű, gyomorbeteg öreg gróf érkezett a művésznő udvarlására". A fiú, ott az ablakban, jóindulatú büszkeséggel szemlélte az életet és az öreg grófot. „Még azt hitte", fogalmazta tovább mondatait az író, aki már foltozott házikabátjába és kitaposott papucsába is belebújt, „hogy a Magyarország parlamenti tudósítójának csak akarnia kellene, és minden nőt meghódíthatna a városban". Az a fiatalember még úgy vélte, hogy a nők – hősnői – „mindig a szerelemre gondolnak – bolondul, boldogtalanul, javíthatatlanul – nem pedig új ruhára, karácsonyra vagy tyúkültetésre". Annak a naiv, vidéki fiúnak immár nem találjuk nyomát se a városban, borongott tovább az író, s kitekintett az adventi ködbe. „Még a komédiás-növendékek sem meresztgetik többé szemüket a szép nőkre, a gólyajogász meg nevetve nézi, hogy az egyetemen választásokra korteskednek. Az élet a maga cinikus, erőszakos és hideg mosolygásával tükröződik az ifjak lelkében. Összeszorított ököllel, elszánt akarattal és gunyoros, hideg indulatokkal vágnak neki az életnek."

Rokonai politikai pályára szánták az ifjú Krúdyt, de őt csak a tárcák érdekelték az újságokban. Még nem jelent meg könyve, ami pedig a tollforgatót igazi íróvá teszi, de már név szerint ismerték a Zerge utca kisasszonyai, s egy kövér aszszonyság nagy fekete kakasát Krúdy Gyulának nevezte el. Délutánonként öreg, korhely iparosokkal és költőkkel borozott a púpos Löffelmannál. Politikáról sohasem értekezett. Az

idő tájt inkább rövid kis dolgozatokat tett közzé a Magyarország tárcarovatában. Ezeket a históriákat még Szabolcs vármegyéből hozta magával, ahol régi udvarházak elfonnyadt lakói mondogatták a hívatlan vendégnek végtelen hosszúságú élettörténetüket. Megírta „a bánatos nyírségi falvakat, a nyíregyházi varrólányokat, a táncmestert, az alsó-dabasi udvarház utolsó költőjét, vörösképű falusi urakat, éberlaszting-cipős, termetes vidéki asszonyságokat, elátkozott portákat, árván maradt agarakat, érintetlen zugokat, az elmúlt életek limlomjaival teli padlásokat, temetőket... Ó-embereket, akik legfeljebb a szú percegésével jelentkeztek már akkor, és hölgyeket, akik az elmúlt időben napraforgók lettek a keresztúton".

Abban az évben jó hosszúra nyúlt a szünet a képviselőházban. A Magyarország frissen szerződtetett parlamenti tudósítójának még nem akadt dolga. Mígnem ősz végére, miként erről a lapok is beszámoltak, összehívták az országgyűlést. Akkor aztán a Magyarország szerkesztője, Inczédi László is nekigyürkőzött, levette trombitakézelőjét, rágyújtott, s bevonult a szerkesztőség csöndes, udvari szobájába, hogy vezércikket írjon. Inczédi, aki a függetlenségi eszmének nemcsak tudós képviselője, de harcos publicistája is volt (1893-tól szerkesztette a párt orgánumát, a Magyarországot), éppen valami epésen törte a fejét, amivel nyakon önthetné a választásokon korrupcióval győzedelmeskedő kormánypártokat. Sárga arca az udvarról beszűrődő tompa, ködös fényben még sárgábbnak látszott. Kialudt szivarját rágta. Amikor az ifjú hírlapíró belépett hozzá, dühösen rámeredt:

– Mit akar az úr?

Krúdy valami olyasmit habogott, hogy neki holnap a nyitóülésre a képviselőházba kellene mennie, de nincs belépőjegye. Inczédi erre azt mondta, hogy bizonyára anélkül is beeresztik.

– Nem hinném – válaszolta az ifjú Krúdy önérzetesen –, engem ott még senki sem ismer. Ezért kénytelen vagyok ragaszkodni a belépőjegyhez. Kérem a szerkesztő urat, hogy írjon levelet a képviselőház háznagyához.

Akkor Inczédi kirobbant:

– Hogy én annak a nyomorult mameluknak levelet írjak! Nem. Azt nem. Inkább sohase menjen maga a parlamentbe. Legyen csak író!

Hát így lett belőle csak író, az Inczédi lustasága miatt.

Akkor már fölöltözött, s mivel nagyon fázott, bekecse fölé fölvette felöltőjét is, s leült az íróasztalhoz, hogy végre megírja a Magyarországnak a tárcát.